

TURKUAZ

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

TURQUOISE International Journal of Turkish World Scientific Researches

1960'lı Yıllarda Türkiye'de Kaleme Alınan Gezi Yazısı Kitaplarından Hareketle Sovyetler Birliği'nde Türk Edebiyatına Bakış

Yavuz Selim UĞURLU

Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre)

İrade MEMMEDOVA

El-İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları

Hayat Şamiyeva

Dil Biriminin Aracısız Gösterge ve Saymaca Gösterge Katmanlarından Eğretilmeli Katmana Ulaşması

Deniz DEMİRYAKAN

Türkistan Tarihine Damga Vuran Bir Kadın Lider: Kurmancan Datka (1811-1907)

Ramazan KESERCİ

Doğu-Batı Kiliselerinin Ayrılış Noktası: Kalkedon Konsili

Mazlum Şahin Demir / Rüstem Çurku

Balkan Savaşları Sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'daki Faaliyetleri

Hasret İPEK İLÇİN

Savaş Meydanlarından Türkiye ve Avusturya Ders Kitaplarına Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

Senem GÖNENÇ

A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat

Tahir AŞİROV - Osman ARICAN

2020
ANKARA

turkuaz

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

TURQUOISE International Journal of Turkish World Scientific Researches

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

**SAYI: ISSUE: 1 – HAZİRAN/ JUNE 2020
ANKARA**

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

TURQUOISE International Journal of Turkish World Scientific Research

e-ISSN:

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları:

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

Editör: Doç. Dr. Refik TURAN, Aksaray Üniversitesi

Editör Yardımcısı: Mehmet ÖZKAYA, Aksaray Üniversitesi

DANIŞMA VE BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Arshi Khan, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Elmira ZULPİHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Kazakistan

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Hasan ONAT, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. İsmail H. DEMİRCİOĞLU, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü Beşeri Bilimler Bölüm Başkanı, Özbekistan

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azerbaycan

Doç. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYEV, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Özgür AKTAŞ, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkınaslık Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan

Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi G. İbrahimov adına Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER, Osmaniye Korkutata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye

Dr. Farhad Rahimi, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti

Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Tataristan, Rusya Federasyonu.

Dr. Daria ZHIGULSKAYA, Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Rusya Federasyonu

1. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 1

Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ	Ardahan Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Cavid QASIMOV	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur AĞAYEV	Lefke Avrupa Üniversitesi, KKTC
Doç. Dr. Erhan YAYLAK	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin TOPÇU	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Rezzan ÜNALP	Ufuk Üniversitesi
Doç. Dr. İlker DERE	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. İrade Memmedova	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Samet AZAP	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Vedat KARADENİZ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN	Muş Alpaslan Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Afina BARMANBAY	Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Emine KARASU AVCI	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi İbrahim TÜRKOĞLU	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi İrfan Murat YILDIRIM	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Milyausha GAYNANOVA	Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Dr. Nurgül KIZILAY	Milli Eğitim Bakanlığı
Dr. Öğretim Üyesi Rövsen ALİZADE	İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Sinan DİNÇ	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Vural ÖNTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini

yaparlar. Yayıma kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.

5. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklenmek suretiyle süreç başlatılmış olur.
6. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalanmış olarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısa özete yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmacının özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmacının özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklanmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özette önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan eklere yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özete yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özette aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stilinde 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

Turkuaz, Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin ilk sayısını yayınlamanın mutluluğu içerisindeyiz.

Turkuaz, Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Türk Dünyası'nda eğitim, dil, edebiyat, sosyal bilim, sanat ve spor alanlarında gerçekleştirilen özgün bilimsel çalışmalar ile Türk Dünyası ile ilgili gerçekleştirilen bilimsel araştırmaların yayınlanabileceği bir platform oluşturmak suretiyle, bilimsel bilginin üretilmesine ve yaygınlaştırılmasına katkı sunma adına, yılda iki sayı olarak yayınlanacak şekilde uluslararası hakemli bilimsel-akademik bir e-dergi olarak tasarlandı. Bu çerçevede Türk dili, edebiyatı, tarihi, kültürü ile genel olarak Türk Dünyası ve Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarında eğitim, kültür, sanat, spor ve sosyal bilimlerin farklı alanlarıyla ilgili Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanan araştırma ve derleme makaleleri ile editöre mektup, yorum, vaka takdimi, teknik not, araştırma notu, özet ve yayın kritiği gibi kısa makaleler dergide yayınlanmak üzere kabul edilmektedir.

Türk Dünyası ile ilgili böyle bir akademik dergi çıkarılmaya karar verildiğinde derginin yayın dilinin ne olması gerektiği üzerinde düşünürken bu konuda karar vermenin pek de kolay olmadığını fark ettik. İlk bakışta Türk lehçelerinin tamamından makale kabulü cazip ve sempatik uygulama gibi göründü. Bu durumun dergimizin yeni ve mütevazı imkânlarla sahip olması dolayısıyla editöryal ve diğer altyapı unsurları bakımından yaratacağı zorlukların üstesinden bir şekilde gelinebilecek olsa da, şu soruya cevap vermede zorlandığımızı anladık: Türk Dünyası için bilimsel bilginin daha geniş alanlara yayılması ve uzun vadede Türk lehçeleri arasındaki imlâ ve terminoloji gibi konularda ortak anlayışın oluşmasında hangisi daha yararlı olur; sadece Türkiye Türkçesi ile mi yayımlanması mı, yoksa farklı lehçelerle yayına imkan veren çoklu bir yapı mı? Sonuçta bu sorunun cevabını konunun uzmanlarının değerlendirmesine bırakarak ve imkânların sınırlılığı da dikkate alınarak bir süreliğine de olsa farklı Türk lehçeleriyle makale yayınının ertelenmesinin daha uygun olacağı sonucuna varıldı.

Dergimiz ilk sayısında Türkiye ve Türkiye dışından yazarlara ait dokuz makale yer almaktadır. Yaklaşık üç ay önce Dergipark platformu üzerinde yer alarak yayın hazırlıklarına başlayan dergimize yurt içinden ve dışından gösterilen teveccühü görmek gerçekten mutluluk verici. Son olarak dergimizin Türk Dünyası araştırmalarına katkı sunması ve Türk Dünyası akademisyenleri arasında bilgi paylaşımı ve işbirliklerine vesile olmasını, akademik camia için hayırlı olmasını dilerken; Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği yetkililerine, dergimizi alt yapı olanaklarından yararlandıran Dergipark yetkililerine, henüz oluşum aşamasında olan kurullarımızda görev almak suretiyle katkı sunan çok değerli bilim insanlarına, dergide yayınlanmak üzere makale sunan yazarlarımız ile değerlendirme sürecinde görev alan sayı hakemlerimize teşekkürü bir borç bildiğimi ifade etmek isterim.

Sağlık ve mutluluk dolu günlerde nice yeni sayılarla karşınızda olabilmek ümidiyle...

Doç. Dr. Refik TURAN

Editör

TURKUAZ Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Haziran 2020, 1

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

- 1960'lı Yıllarda Türkiye'de Kaleme Alınan Gezi Yazısı Kitaplarından Hareketle Sovyetler Birliği'nde Türk Edebiyatına Bakış*.....1-9
Yavuz Selim UĞURLU
- Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre)*..... 10-24
İrade MEMMEDOVA
- El-İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları*..... 25-31
Hayat Şamiyeva
- Dil Biriminin Aracısız Gösterge ve Saymaca Gösterge Katmanlarından Eğretilmeli Katmana Ulaşması*..... 32-42
Deniz DEMİRYAKAN
- Türkistan Tarihine Damga Vuran Bir Kadın Lider: Kurmancan Datka (1811-1907)*..... 43-62
Ramazan KESERCİ
- Doğu-Batı Kiliselerinin Ayrılış Noktası: Kalkedon Konsili*..... 63-69
Mazlum Şahin Demir / Rüstem Çurku
- Balkan Savaşları Sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'daki Faaliyetleri*..... 70-81
Hasret İPEK İLÇİN
- Savaş Meydanlarından Türkiye ve Avusturya Ders Kitaplarına Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri*..... 82-100
Senem GÖNENÇ
- A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat* 101-114
Tahir AŞİROV Osman ARICAN

1960'lı Yıllarda Türkiye'de Kaleme Alınan Gezi Yazısı Kitaplarından Hareketle Sovyetler Birliği'nde Türk Edebiyatına Bakış

Yavuz Selim UĞURLU**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 29.4.2020	Geziliş görülen yerlerin özelliklerinin tanıtıldığı yazılara gezi yazısı denilir. Gezi yazıları Türk edebiyatında öteden beri var olan bir düzyazı türüdür. 1960'lı yıllar Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin geliştiği bir dönemdir. 1960'lı yıllarda Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne çeşitli resmî ve özel geziler düzenlenir. Bu gezileri gerçekleştiren yazarlar gezilerden edindikleri izlenimlerle eserlerini oluşturur. Bu gezi yazarlarından bazıları "Sovyetler Birliği'nde Türk edebiyatına bakış"ı eserlerine yansıtıırken bir kısmı da eserlerinde bu konuya değinmez. Gezi yazılarında bu konuya geniş yer verenler edebiyatçılardır ve çok az yer veren veya hiç yer vermeyenler gazetecilerdir. Bu makalede Sovyetler Birliği'yle ilgili gezi yazılarında yer alan Türk edebiyatına dair bakış ortaya konmaya çalışılmıştır.
Makalenin Kabul tarihi: 25.6.2020	

Anahtar Kelimeler: Gezi yazısı, Türk edebiyatı, 1960'lar, Sovyetler Birliği, Türk Dünyası

A View of Turkish Literature in the Soviet Union Based on the Travel Writing Books Written in Turkey in the 1960s

ABSTRACT

The writings that introduce the features of the places visited and seen are called travel writing. Travel writings are a kind of prose that has existed in Turkish literature for long years. The 1960s was a period when the relations between Turkey with Soviet Union improved. During the 1960s, various official and private trips were organized from Turkey to the Soviet Union. The authors who made these trips wrote their works with the impressions they got from trips. While some of these travel writers reflected "a view of Turkish literature in the Soviet Union" in their works, some of them didn't include this issue in their works. Those who handle this subject are authors to a considerable extent and those who deal with it never or a bit are journalists. In this article, an overview of the Turkish literature in the travel writings about the Soviet Union was tried to be presented.

Key words: travel writing, Turkish literature, 1960s, Soviet Union, Turkish world

1. GİRİŞ

Geziliş görülen yerlerin coğrafi, demografik, sosyal, siyasi, ekonomik, dinî, tarihî, turistik, sanatsal vb. yönleriyle tanıtıldığı yazılara gezi yazısı denilir. Bu yazı türü Türk ve dünya edebiyatında çok eski zamanlardan beri var olan bir düzyazı türüdür.

* Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, yavuzs.ugurlu52@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5289-227X, Türkiye.

* Bu makalenin tamamında "Türk edebiyatı" ifadesiyle Türkiye'de icra edilen edebiyat kastedilmektedir.

Tanzimat ve sonrasındaki süreçte yönünü Batı'ya çeviren Osmanlıda Avrupa'ya gerçekleştirilen seyahatlerin sayısında artış görülür. Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasındaki süreçte de hem Avrupa'ya hem de Anadolu'ya geziler yapan Türk yazarları bu gezilerinden edindikleri izlenimlerini kaleme aldıkları gezi yazısı kitaplarıyla okurlarına ulaştırır. Günümüz yazarları da teknolojinin gelişmesi sonucunda ulaşım imkânlarının gelişmesiyle daha uzak coğrafyalara dahi geziler düzenleyerek bu gezilerden edindikleri izlenimleri okuyucularına aktarmaya devam ederler.

Sovyet edebiyatı, dünya edebiyatına sunduğu klasiklerle büyük edebiyatlar arasına girmiş köklü bir edebiyattır. Sovyet Rus edebiyatı, Sovyetler Birliği'nin geri kalanındaki edebiyatlar üzerinde baskın bir yapıdadır. Genel anlamda 1960'lı yıllarda bu edebiyat, devrim sonrasının genel karakteristiği olan "toplumsal gerçekçilik" anlayışıyla devlet ideolojisiyle uyum içinde hareket eder. Bu anlayış gerek Türk dünyası ülkeleri gerekse Ukrayna, Sibirya ve Baltık kıyılarında yer alan birliğin Rusya dışındaki edebiyatlarına da hâkimdir.

1960'larda Türkiye'den birçok politikacı, gazeteci, sanatçı ve edebiyatçı Sovyetler Birliği'ne resmî, yarı-resmî davetler veya kendi istekleri üzerine kısa ve uzun zamanlı seyahatler gerçekleştirir. Sovyetler Birliği, özellikle devrimin 50. yılı münasebetiyle (1967) Doğu'dan ve Batı'dan çeşitli ülkelerin yazarlarını, sanatçılarını, gazetecilerini ve politikacılarını ülkeye davet etmeye başlar. Türkiye'den de çeşitli yazar ve gazeteciler bu bağlamda Sovyetler Birliği'ne gider. 1960'lı yıllarda Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne giden yazarlar ve gazeteciler daha çok Moskova Yazarlar Birliği'nin veya Moskova Gazeteciler Birliği'nin daveti üzerine giderken bunlara ilaveten Türk gazetecilerin devlet adamlarının resmî ziyaretlerini takip etme amacıyla Sovyetler Birliği'ne gittiği görülür.

Gezi yazarları gezdiği ülkenin özelliklerini kendi okurlarına yansıtmak için çeşitli tespitler yaparken kendi ülkesiyle ilgili o ülkedeki insanların görüşlerine de şahit olur ve isterse eserinde buna da yer verebilir. Gezi yazarlarının o ülkedeki insanların kendi ülkesiyle ilgili edindiği izlenimlerden biri de edebiyata dair izlenimlerdir. Bu makalenin kapsamındaki bazı gezi yazılarında yukarıda bahsedilen durum yaşanır yani bazı Türk yazarları Sovyetler Birliği'nde Türk edebiyatına ilişkin değerlendirmeleri elde eder.

Bu makalede de gezi yazısı bibliyografyaları taranarak belirlenen, 1960'lı yıllarda Türk yazarlarca kaleme alınan, Sovyetler Birliğiyle ilgili gezi yazısı kitaplarından hareketle Türk edebiyatına Sovyetler Birliği'nde nasıl bakıldığına dair izlenimler aşamalı bir plan dâhilinde aktarılmaya çalışılacaktır.

2. GEZİ YAZISI TÜRÜ, TÜRK VE DÜNYA EDEBİYATINDA GEZİ YAZISI

Gezi yazısı en genel ve yerleşik tanımıyla "seyahatname", dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Son zamanlarda seyahat ve seyahat eseri karşılığı olarak "gezi, gezi yazısı" kavramları kullanılmaktadır. Gezi eserleri (seyahatnameler) içerikleri bakımından kendi zamanlarına olduğu kadar sonraki zamanlara, sonraki çağlara da seslenebilme özelliğine sahiptir (Asiltürk, 2009: 912).

Tarih boyunca, Batı ve Doğu uygarlıklarında seyahatname türünde, örnek birçok eser yazılmıştır. Batı'da seyahatnamelere ilk örnekler, Eski Yunan'da Antik Çağ medeniyetlerini, halklarını ve inançlarını tanıtan seyahatnamelerle verilmiştir. Yunanlı coğrafyacı Strabon ve Pausanias'ın seyahatnameleri bu özelliği taşır. Marco Polo'nun doğu ülkelerine yaptığı geziyi anlattığı seyahatnamesi, üslup ve metin olarak değerlendirildiğinde Batı edebiyatının ilk seyahatnamesi olarak kabul edilir (Maden, 2008: 149).

Türk edebiyatında seyahatname türüne örnek olabilecek ilk eser Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Acâibü'l-Letâif*'idir. Bu eser aynı zamanda bir sefaretnâme olarak da tanınır ve *Hitay Sefaretnamesi* adıyla anılır. 1500'lerin ilk yarısında kaleme alınmış olan Babür Şah'ın *Babürnâme'si*, Pirî Reis'in *Kitab-ı Bahriye'si* (1521/1526), Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memâlik*'i (1557) seyahatname türünün önemli örnekleridir. Türk edebiyatında seyahatname türünün abidevî örneği Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eseridir. Evliya

Çelebi'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı ve elli yılı yakın bir süre devam ettirdiği bu eserde onun 47 ülkeye olan gezilerinin izlenimleri ortaya konulur. Kâtip Çelebi'nin 1648'de yazmaya başladığı ve 1732'de basılan *Cihannümâ'sı*, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi* (1720-1721), Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan'ı* (1889), Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda* (1896), *Âfâk-ı Irak* (1915), *Avrupa Mektupları* (1919); Âli Bey'in *Seyahat Jurnalı* (1898), Ahmet Haşim'in *Frankfurt Seyahatnamesi* (1923), Reşat Nuri Güntekin'in *Anadolu Notları* (1936), İsmail Habip Sevük'ün *Tuna'dan Batı'ya* (1935), Falih Rifki Atay'ın *Denizası* (1931), *Taymis Kıyıları* (1934), *Bizim Akdeniz* (1934), *Tuna Kıyıları* (1938) yine bu türün önemli örnekleridir (Asiltürk, 2009).

Günümüzde seyahat olanaklarının teknolojiyle birlikte çeşitlenip gelişmesi ve insanların ekonomik koşullarının iyileşmesi sâyesinde insanlar daha fazla seyahat etmektedir. Bu durum hem okurların hem de yazarların gezi yazılarına olan ilgisini arttırmıştır.

3. 1960'LI YILLARDAKİ TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi komşuluk ve dostluğa dayanan temeli Atatürk ve Lenin tarafından Millî Mücadele boyunca ve Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında atılır. Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'den Boğazların statüsünde değişiklik ve toprak talepleri üzerine olumsuz anlamda etkilenir. Sovyetler Birliği, Kruşçev döneminde ilişkileri düzeltmek adına birtakım çabalar içine girmişse de Türkiye uzunca bir süre bu çabalara kayıtsız kalır. Türkiye 1960-1980 yılları arasında uyguladığı çok yönlü dış politika stratejisi doğrultusunda Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışır. 1960'lı yıllarda iki hükümet arasında çok sayıda karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleştirilir. 1960'lı yıllarda gerçekleşen üst düzey resmî ziyaretler şunlardır: Sovyetler Birliği Yüksek Şurası Prezidyum Başkanı (Devlet Başkanı) N. V. Podgorni'nin Türkiye ziyareti, SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko'nun ziyareti, Türkiye Cumhuriyet Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü'nün Moskova ziyareti, SSCB Başbakanı Kosigin'in Türkiye'ye gelişi. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel'in 1967 yılında SSCB'yi ziyareti. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 1969 yılındaki SSCB ziyareti. Özellikle 1964 yılında imzalanan Türk-Sovyet Kültür Anlaşması'nın ikili ilişkiler üzerinde katkısı önemlidir (Gençalp, 2014).

4. 1960'LI YILLARDAKİ SOVYET EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Sovyet edebiyatı deyince ilk planda akla Rus edebiyatı gelir. Bu edebiyat taşıdığı özellikler hasebiyle Sovyet edebiyatının genel karakteristiğini çizer. Bu sebeple bu başlığa Sovyet Rus edebiyatına değinerek başlanacaktır. Rusya; Dostoyevski, Balzac, Puşkin, Gogol vb. yazarlarıyla dünya edebiyatında önemli bir yeri bulunan bir edebiyat geleneğine sahiptir. 1960'lı yıllarda Sovyet edebiyatında devrimden beri süregelen "toplumsal gerçekçilik" hâkimdir. Bu dönemde yazarlar devrin siyasi şartları gereği çoğunlukla savaş, köydeki çiftçi yaşamı ve şehirdeki işçi yaşamına değindikleri görülür.

Bu yıllardaki Rus edebiyatı özetle şu şekildedir: Bu döneme damga vuran en önemli edebiyat olayı *Doktor Jivago* eseriyle 1958 yılında Nobel Ödülü'ne layık görülen Boris Pasternak'ın takibe alınması ve yapılan psikolojik baskıyla ödülü reddetmek zorunda bırakılmasıdır. Bu dönemde Pasternak, Selvinski, Samoylov, Vinokurov, Brodski gibi dönemin önemli şair ve yazarları aynı anda eser verirler. Bu dönemde Tvardovski yönetimindeki "Noviy Mir" dergisi² Rus edebiyatının gelişimine büyük katkı sağlar. 1960'ın ilk yıllarında Sovyet Rusya'da birbirinden önemli hikâye, roman ve senaryolar kaleme alınır. Bu dönemde ileride şiir sanatına yön verecek önemli şairler de yazın hayatına başlar. Doğanın güzelliği, vatanseverlik, insan ruhu, aşk, hayatın gerçekleri, romantik hayâller bu dönemde şairlerin sıkça başvurduğu temalardır. 1960'lı yıllarda Yevtuşenko, A. Voznesenski, Bella Ahmadulina, V. Vysotski ve B. Okudjava'nın şiir ve şarkıları hem

² 1925'te Rusya'da yayımlanmaya başlayan edebiyat dergisi.

Sovyetlerde hem yurtdışında büyük ilgi görür. 1960'lı yıllardan bahsederken Kruşçev'in edebiyat ve sanata karşı tutumu da son derece önem taşımaktadır. Özellikle sanat alanında Kruşçev; Lenin ve Stalin'den farklı bir tutum sergilemekte, ne yapacağını ve nasıl davranacağını bilmemektedir. 1965 yılında Sovyetler Birliği'nde ilk kez yazarlar, edebî yetenekleri nedeniyle suçlu bulunup kamplara yollanırlar. Gazete ve dergilerde Sovyet edebiyatında önemli bir noktaya gelindiği, yazarların birlik olduğu ve çağdaş eserlerde farklı sorunlara yönelen tek bir karakterin kullanıldığı sürekli tekrarlanır. Yine bu dönemde Yazarlar Birliği edebî bir topluluk olmaktan çok bürokratik ve siyasî bir birliğe dönüşme yolunda ilerlemesine devam eder (Gürsoy, 2018).

1960'lı yıllardaki Sovyet edebiyatını tam anlamıyla anlamak için Sovyet Dönemi Türk dünyası edebiyatlarını da hesaba katmak gerekir. Bu konuya geniş bir perspektifle yaklaşan Naskali (1996) Sovyet Türk edebiyatının Sovyetlerdeki diğer edebiyatlardan pek farklı olmadığını belirtir. Bunun sebebi olarak Sovyet Türk edebiyatının Sovyetlerin geri kalanıyla aynı akım içinde hareket etmesini gösterir. Naskali'nin bu konuyla ilgili diğer değerlendirmeleri şu şekildedir: Sovyet Türk edebiyatı belirli bir akımın içinde yer almıştır. Rus edebiyatının ve Sovyet etkisinin çerçevesinde gelişmiştir. Her ne kadar kısmen propaganda edebiyatı mahiyetindeki bir edebiyat yapıyor olsa da estetik kavramları bir merkezden yönlendirilmiş olsa da ruhu coşturan, adalet özeğine hitap eden, ruhun derinliklerine seslenebilen ve dünyanın tanınması gereken güçlü bir edebiyattır (Naskali, 1996: 64).

5. SOVYETLER BİRLİĞİYLE İLGİLİ 1960'LI YILLARDA TÜRKİYE'DE BASILAN GEZİ YAZISI KİTAPLARI

1960'larda Türkiye'de basılan Sovyetler Birliği'yle ilgili gezi yazısı kitapları; Türk politikacı, gazeteci, edebiyatçıların Sovyetler Birliği'ne resmî veya özel gezileriyle ilgilidir. Sovyetler Birliği'ne gazeteciler daha çok politikacılara eşlik etmek amacıyla giderken edebiyatçılar, yazar birliklerinin gerçekleştireceği toplantılara katılmak amacıyla gider. 1967 yılında Sovyetler Birliği'ne Türkiye'den gerçekleştirilen gezilerin artmasında Bolşevik Devrimi'nin 50. yılına Sovyet Hükümeti'nin verdiği önemin payı büyüktür.

Sovyetler Birliği'ne Moskova Yazarlar Birliği'nin davetiyle "Asya ve Afrikalı Yazarlar Semineri"ne katılmak amacıyla 1965 yazında Yaşar Kemâl'le giden Melih Cevdet Anday³; Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan'a gider ve aynı yıl içerisinde gezdiği ülkelerin adıyla isimlendirdiği kitabı *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*'ı (1965) çıkarır.

Samet Ağaoğlu⁴ *Sovyet Rusya İmparatorluğu* adını taşıyan 1967 tarihinde basılan eserinde Ağustos 1966'da başlayan ve iki aya yakın süren Sovyetler Birliği seyahatini okuyucuya aktarır. Ağaoğlu "Son Havadis" gazetesi için röportaj yapma amacına yönelik olan bu gezisinde Ermenistan, Azerbaycan, Moskova, Leningrad, Sibiry, Kiev, Semerkant, Buhara'yı gezer.

Şevket Rado⁵ dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği gezide (19-29 Eylül 1967) o kafiilde yer alarak oluşturduğu *50. Yılında Sovyet Rusya* adını taşıyan 1968'de basılan eserinde Bolşevik Devrimi'nin 50. yılında (1967) Moskova, Leningrad, Taşkent, Semerkant, Kiev ve Bakü'ye gider. Eserinde gezilerinden edindiği izlenimleri okuyucuya aktarır. Başbakan Süleyman Demirel'in Sovyetler Birliği gezi kafilesinde yer alıp edindiği izlenimleri kitaplaştıran diğer isimler ve eserleri şunlardır: Bedii Faik, *Rusya'dan* (1968) ve Aydın Yalçın, *Uzak Komşumuz Sovyetler*.

Nadir Nadi Abalıoğlu'nun⁶ *İki Sovyet Rusya İki Polonya (Gezi Notları)* (1978, 4.b.) adlı eseriyle yazarın 30 yıl arayla Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği iki gezinin izlenimlerini taşır. Yazar 1965 yılında gerçekleştirdiği

³Türk şâir, tiyatro oyunu, roman, deneme ve makale yazarı (1915-2002).

⁴Türk yazar, siyasetçi. 20.yy başlarında Azerbaycan ve Türkiye siyasi fikir tarihinde önemli bir yere sahip olan Ahmet Ağaoğlu'nun oğludur. Azerbaycan Türk'üdür (1909-1982).

⁵ Türk gazeteci, yazar (1913-1988).

⁶ Türk gazeteci ve yazar (1908-1991).

ikinci gezisinde dönemin Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü'nün Moskova ziyareti için oluşturulan kafilde yer alır.

İlhan Selçuk⁷ *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları* (1967) adlı eserini Bolşevik Devrimi'nin 50. yılına rastlayan Sovyetler Birliği gezisinin izlenimleriyle oluşturur. Sanatçı, 7 Aralık 1966'da İstanbul'da başladığı gezisini 1967 başında İstanbul'da bitirir. Selçuk; eserinde Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan'a gerçekleştirdiği ziyaretlere değinir.

Metin Toker⁸ *Rus Geldi Aşka, Rus'un Aşkı Başka* (1966) adlı kitabını, Rusya Gazeteciler Cemiyeti'nin davetlisi olarak Sovyetler Birliği'ne eşiyile gerçekleştirdiği seyahatin izlenimleriyle oluşturur. Toker bu gezisinde Moskova, Bakü, Kafkasya, Leningrad, Sibiry'a'nın İrkutsk şehrine gider.

Yukarıda adı geçen yazarlardan bir kısmı bu makalenin konusu olan "Sovyetler Birliği'nde Türk Edebiyatına Bakış"ı eserlerinde yansıtırken bir kısmı da eserlerinde bu konuya hiç değinmez. Gezi yazılarında bu konuya geniş yer verenlerin daha çok edebiyatçılar olduğu az ya da hiç yer vermeyenlerinse gazeteciler olduğu görülür. Ayrıca bu yıllarda Sovyetler Birliği'ne gidip orda edindiği izlenimlerle gezi yazısı kitapları kaleme alan diğer yazarlar ve eserler şunlardır: Sabri Süphandağlı, *Odesa'dan Orta Asya'ya* (1968)"; Nevzat Üstün, *Sovyetler Birliğinden Batı'ya* (1966); Mehmet Turgut, *Taşkent'e Doğru* (1988, 4.b.).

6. 1960'LI YILLARDA TÜRKİYE'DE KALEME ALINAN GEZİ YAZISI KİTAPLARINDAN HAREKETLE SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE TÜRK EDEBİYATINA BAKIŞ

Sovyetler Birliği'ne 1960'larda gerçekleştirilen gezilerde Türk yazar, siyasetçi ve gazetecilerin varış noktaları daha çok Moskova, Bakü ve Taşkent olur. Bu gezilerinde edindikleri izlenimleri eserlerine yansıtan yazarlardan bazıları oralarda tespit ettikleri Türk edebiyatına bakışı da yazılarına ekler. Bu makale çalışmasında Türk edebiyatına bakışın tespit edildiği ülkeler olarak karşımıza Azerbaycan ve Rusya çıkar. Bunun dışındaki ülkelerde yazarlar, Türk edebiyatıyla ilgili herhangi bir değerlendirmeye rastlamaz veya eserlerinde yer vermez.

6. 1. Sovyet Rusya'da Türk Edebiyatına Bakış

Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirilen gezilerin merkezi diğer bir deyişle en önemli durağı Sovyetler Birliği'nin de merkez ülkesi olan Rusya'nın başkenti Moskova'dır. Moskova birçok bakımdan ülkenin kalbidir. Moskova bu özellikleri sayesinde ülkenin diğer kısımlarını da temsil eder. Türk gezi yazarları buraya 1960'larda gerçekleştirdikleri geziler esnasında Sovyet Rus yazarlarının ve halkının Türk edebiyatına bakışını görür. Türk edebiyatıyla ilgili Rusya'daki görüşleri birçok gezi yazarı eserlerinde yansıtır. Rusya'daki bakış bir bakıma ülkenin kalan kısmındaki bakış da temsil eder niteliktedir.

Melih Cevdet Anday, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan* (1965) adlı eserinde Moskova'da bir sohbet esnasında bir delikanlının Türk edebiyatından Nazım Hikmet, Reşat Nuri, Sabahatin Ali isimlerini saydığını duyar. Anday'ın mihmandarı Vera, bu konuşmaları tercüme eder. Sohbetin devamında Melih Cevdet'i şaşkınlığa uğratan şu konuşmalar geçer:

Merak edip soruyorum Vera'dan bu adamın neci olduğunu; 'İşçi' diyor Vera, Bu üç Türk yazarından başka adlar bilmediği için üzüldüğünü söylüyor. diyor. 'Çalığışu'nu çok sevmiş (s. 27).

Başka bir gün Melih Cevdet, Moskova mezarlığına Nazım Hikmet'in kabrini ziyarete gider ve tanınmış Rus yazarları Çehov ve Gogol'ün mezarlarının da orda olduğunu görür. Melih Cevdet; Romancı Nikulin'le gerçekleşen bir sohbetinde Nikulin ona Türkiye'ye iki kez geldiğini, Sultan Abdülhamid'i araba ile sokaktan

⁷ Türk gazeteci ve yazar (1925-2010).

⁸ Türk gazeteci ve yazar (1924-2002).

geçerken gördüğünü, İstanbul'a bir sonraki gelişinde Ahdülhak Hamid Tarhan ve Yakup Kadri'yle tanışmış olduğunu belirtir. Melih Cevdet, katıldığı konferansta da Türk edebiyatı üzerine Ruslarla konuştuklarından bahseder.

Melih Cevdet, Moskova'da basılan son kitabının orada büyük bir kitapçıda satıldığını hatta tükendiğini öğrenir. Moskova'daki Mayakovskiy Tiyatrosunda Nazım Hikmet'in *Demokles'in Kılıcı* adlı bir oyununun oynandığına şahit olur. Yazar, konferansta karşılaştığı Türkçe bilen bir doktora öğrencisinin "Garipçiler"le ilgili tez hazırladığını da öğrenir. Rus yazarlarla yaptığı konuşmalarda Rus yazarların Türk yazarlardan en fazla Yaşar Kemâl, Nâzım Hikmet ve Aziz Nesin'den bahsettiklerine şahit olur.

Samet Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu* (1967) adlı eserinde Rusya'da gençlerle Sovyetler'de fikir hürriyeti konusunda bir sohbet içerisindeyken gençlerden birinin Ağaoğlu'na "Sizin memlekette var mı fikir hürriyeti? İşte sosyalist yazarları hapsediyorsunuz" (s. 68). sözleri üzerine uzun bir açıklama yapar:

'Bizde' diyorum, yasak olan sadece propagandadır. Hem sosyalizmin değil, komünizmin propagandası. Dahası var, yalnız komünizmin değil, ırkçılığın da, anarşizmin de, laikliğe karşı fikirlerin de propagandası yasak. Yoksa bizde sosyalist yazarlar, siz bir kaçını iyi tanıyorsunuz, en koyu sosyalizmi, hatta bu isim altında komünizmi açık açık savunurlar. Bakın çok iyi bildiğiniz Nâzım Hikmet'in bütün şiirleri, burada ve bizde yazdıklarının hepsi yayınlanıyor. Sonra bir şey daha söyleyeyim, bizim sosyalist yazarlar hep sahipleri milyoner olan gazetelerde yazarlar (...) İşte ben ne komünist ne de sosyalistim. Ama aranızda gelerek sizleri bulup görüşmek istedim. Siz ise bizim sadece ideolojisi size yakın yazarlarımızı arıyorsunuz. Hâlbuki onlardan başkaları da var. Sizin Şolohof'un büyük romanını Durgun Don'u Türkçeye çevirenlerden biri de benim oğlum (s. 68-69)

Samet Ağaoğlu'nun gençlerin savını çürütmeye çalıştığı bu konuşmasıyla Sovyet Rusya'daki kitapseverlerin Türkiye'deki toplumsal gerçekçi yazarların kitaplarını tercih ettikleri ve yine bu yazarların Türkiye'de baskı altında olduğunu düşündükleri görülmektedir.

Nadir Nadi Abaloğlu'nun *İki Sovyet Rusya İki Polonya (Gezi Notları)* (1978, 4.b.) adlı eserinde Rusların Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun ressamlık yönüne hayran kaldıklarını belirtir. Nadir Nadi, gezi esnasındaki bir sohbette Rus bir bayan, Nadir Nadi'ye Yaşar Kemâl'in birkaç hafta önce Rusya'da olduğundan bahseder ve devamında Nadir Nadi; okuma alışkanlığının devlet tarafından desteklendiği ülkede okumayı çok seven Rusların dünyada nerde güzel bir eser varsa okuduklarını belirtir. Yazar, Rusya'da Türk yazarlarından hangilerinin okunduğuyla ilgili şunları belirtir:

Türk edebiyatını ele alırsak Halit Ziya Uşaklıgil'den Yakup Kadri'ye, Yakup Kadri'den Reşat Nuri'ye, Reşat Nuri'den işte Yaşar Kemal'e kadar kalburüstü bütün Türk yazarları Sovyet dillerine çevrilmiş, hâlâ da çevriliyor. Romancılardan Yaşar'la beraber Kemal Tahir'i ve Orhan Kemal'i, şairlerden Orhan Veli, Oktay Rıfat ve Melih Cevdet'i beğeniyorlar. Rusya'da eserleri en çok satılan yazarımız Aziz Nesin (s. 148-149).

İlhan Selçuk, *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları* (1967) adlı eserinde Aziz Nesin ve Rus mizah dergisi Krokodil'in Yayın Müdürü Semyonof arasında geçen, 1960'lı yıllarda Aziz Nesin'in Rusya'da iyi tanındığını, Rus basınıyla iletişim içinde olduğunu gösteren komik bir anekdottan bahseder:

Aziz Nesin Moskova'ya gittiğinde Semyonof, Aziz'in kaldığı otele gitmiş, odanın kapısını vurmuş. İlk defa karşılaşılan iki mizahçı önce birbirlerine bakmışlar ve sonra başlamışlar gülmeye...

Semyonof:

—Aziz Nesin, demiş, ben burada senin odanda kalıp dinleneceğim, sen de git dergiyi çıkar (s. 54).

Metin Toker, *Rus Geldi Aşka, Rus'un Aşkı Başka* (1966) adlı kitabında bir pazar günü Moskova'daki Mayakovski Tiyatrosunda Nâzım Hikmet'in *Ferhat ile Şirin* eserinin sahnelenmekte olduğunu öğrenir. Metin Toker oyunu izlemeden önce sahnelenecek eseri okumak ister ve bu amaçla Lenin Kitaplığına gider ve orda Nâzım Hikmet'in birçok kitabının bulunduğunu görür. Bu durum Rusya'da Nâzım Hikmet'in eserlerinin ilgi gördüğünü veya devlet tarafından okunmasına ön ayak olunduğunu gösterir.

6. 2. Azerbaycan'da Türk Edebiyatı'na Bakış

Gezi yazılarından hareketle Sovyetler Birliği'ne 1960'lı yıllarda gerçekleştirilen gezilerin Rusya'dan sonra en fazla yapıldığı ülke olarak karşımıza Azerbaycan çıkar. Bu ülkeye gerçekleştirilen gezilerdeyse başkent Bakü ve yeni kurulan bir şehir olan Sumgayıt uğrak yeridir. Bu ülkeye daha önceden bahsedilen sebeplerle gelen gezi yazarları, gezileri esnasında Azerbaycan yazarlarının ve halkının Türk edebiyatına bakışını görür.

Melih Cevdet, Bakü'de Azerbaycan Yazarlar Birliğinde bir grup yaşlı ve genç Azerbaycanlı yazarla Türk edebiyatı üzerine bir sohbete başlar. Genç bir üniversite öğrencisinin Orhan Kemâl'le ilgili doktora tezi hazırladığını öğrenir. Yaşlı kesimin yeni yazarları tanımadığını, gençlerinse tanıdığını görür. Yazar, bu konuşmalardan hareketle Azerbaycan'da iki farklı edebî anlayış olduğunu görür. Yaşlı kesim daha çok Tanzimat neslinden Abdülhak Hamid Tarhan'ı ve Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının ilk yıllarında eserler kaleme alan Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç'ı tanımaktadır. Bunun sebebi olarak da yazar 1920'li yıllarda İstanbul'dan Bakü ve Taşkent'e giden edebiyat öğretmenlerini gösterir. İkili ilişkiler zamanla zayıflayınca özellikle edebî anlamda bağlar da kopar. Bu meseleyle ilgili kitaptan alıntılanan, yaşlı bir Azerbaycanlı yazarla Melih Cevdet arasında geçen konuşma dikkat çekicidir:

—*Duyuyoruz ki, dedi, Abdülhak Hamid artık sevilmiyor, okunmuyormuş Türkiye'de. Büyük şairinize karşı bu haksızlığı nasıl reva görürsünüz?*

Ben:

—*Bizim Abdülhak Hamid için ayrıca bir kötülüğümüz olmadı, dedim. Abdülhak Hamid artık okunmuyor, sevilmiyor, sanırım iyi bir şair olmadığı anlaşıldı da ondan...*

Soruyu soran:

—*Biz öyle düşünmüyoruz, diye bağırdı aşağıdan (Anday, 1965: 52).*

Şevket Rado, *50. Yılında Sovyet Rusya* (1968) adlı eserinde Azerbaycan'da çeşitli edebiyatçılarla yaptığı konuşmalar sonrasında Türkiye'den bazı yazarların kitaplarının Azerbaycan'a düzenli olarak geldiğini ve bu kitapların ülkede çok okunup satıldığını öğrenir. Azerbaycan'da en fazla okunan Türk edebiyatı kitaplarının rejimin onaylayarak ülkeye girmesine izin verilen toplumsal gerçekçi Türk yazarlara ait kitaplar olduğunu öğrenir. Bu duruma gerekçe olarak şu durum gösterilir:

—*Ama Azerbaycan'a bir Türk muharririnin kitabının girmesi veya basılması için o muharririn "emekçilerin hissiyatına tercüman" olması, yani içerdeki propaganda edebiyatına uyması şart imiş. Fakat büyük muharrir olması şart değil. Nitekim bu kütüphanede bizim solcu muharrirlerin kitapları vardır da meselâ dünyanın büyük muharrirlerinden Hemingway'in bir kitabı olsun yok!* (s. 68).

Rado, her ne kadar ülkeye Sovyet yönetiminin onayladığı kitaplar girse de ülkede gizliden gizliye dünya edebiyatının önemli kitaplarının da daktiloyla çoğaltılıp kitapseverlerce gizlice okunduğunu öğrenir.

İlhan Selçuk, *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları* (1967) adlı eserinde Azerbaycan'da bir edebiyat sohbetinde konuştuğu kişilerden kır saçlı yaşlı ilerlemiş bir adamın ezberinden Nâmık Kemâl ve Ziya Paşa'dan mısralar okuduğuna şahit olduğunu belirtir. Aynı adam 1930'larda Hâmit'in *Duhter-i Hindu* adlı eserini sahnelediklerini de söyler. Bu durumun sebebi Melih Cevdet Anday'ın gezi yazısında da belirtilen sebeptir, yani 1920'lerde Türkiye'den giden öğretmenlerin orada verdiği edebiyat dersleridir. Bu edebiyat sohbetinde

geçen aşağıdaki konuşmalarda Azerbaycan'da yaşlı kesimin Türk edebiyatına bakışını içeren cümleler yer alır:

Söz artık İsrafil'in. Halide Edip diyor, Reşat Nuri diyor, Hüseyin Rahmi diyor:

—Yakup Kadri ne yapıyor, ihtiyarladı mı?

—Hayır diyorum, gepegenç duruyor.

Atatürk'ün ölümünde İbrahim Alâettin'in bir şiirini Ankara radyosunda dinlemiş İsrafil (s. 80).

Metin Toker'in *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka* (1966) adlı eserinde Azerbaycan Basın Komitesi Başkanı İsrafil Nazerof'un Türk edebiyatıyla ilgili İlhan Selçuk'un *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları* (1967) adlı eserine benzer konuşmalar yaptığı ve benzer değerlendirmelerde bulunduğu görülür. Yazar, bu konuşmalardan hareketle İsrafil Nazerof'un Komünist Parti üyesi olmasına rağmen onun Türk edebiyatına olan bağlılığının Rus edebiyatına olan bağlılığından daha fazla olduğunu düşünür. Metin Toker'in eserinden alıntılanan şu cümlelerde bu durumu görmek mümkündür:

Ben Türk edebiyatını Sadr'dan iyi bilmem. Hele onun gibi Yahya Kemal'den, Fikret'ten ezbere şiir hiç okuyamam. Sadr bunların hepsini yaptı. Reşat Nuri'yi çok severmiş.

'—Dudaktan Kalbe'yi hatırlar mısınız?' dedi.

Bir şey soracağından korka korka:

"—Evet ama okuyalı çok oldu" dedim.

O, kendi âlemi içindeydi. Devam etti:

'—Oradaki üzüm tariflerini hatırlar mısınız? Her üzüm cinsinin hususiyetlerini en güzel şekilde dile getiren o tarifleri.. (s. 72).

İlhan Selçuk ve Metin Toker'in gezi yazılarından hareketle Azerbaycan'da yeni neslin Türk edebiyatının yeni yazarlarını tanıdığı sonucuna ulaşılır. Eski neslin ise Türk edebiyatının Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadarki kısmından haberdar oldukları ve çeşitli sebepler dolayısıyla Türkiye'deki güncel edebiyat ortamından bîhaber oldukları görülür.

SONUÇ

Geziliş görülen yerlerin özelliklerinin tanıtıldığı gezi yazılarında yazarlar aynı zamanda kendi ülkesiyle ilgili o ülkedeki insanların görüşlerini de elde eder ve buna isterse eserinde yer verir. Bu görüşlerden bir kısmı da yazarın kendi ülkesinin edebiyatına dair olanlardır. 1960'larda resmî ve özel davetlerle veya kendi istekleriyle Sovyetler Birliği'ne giden bazı yazar ve gazeteciler Türk edebiyatına dair Sovyetler Birliği'ndeki bakışa şahit olmuşlar ve bunu eserlerine yansıtmışlardır. Bazı yazarlar ise eserlerinde bu meseleye hiç yer vermemiştir.

Bu makalenin inceleme alanına giren gezi yazılarının sahiplerinden Türk edebiyatına bakışa geniş yer ayıranların edebiyatçılar olduğu az ya da hiç yer vermeyenlerin ise gazeteciler olduğu görülmüştür. Sovyetler Birliği'ne 1960'larda gerçekleştirilen gezilerde Türk yazar, siyasetçi ve gazetecilerin varış noktası olarak daha çok Moskova, Bakü ve Taşkent'i tercih ettikleri görülür.

İncelenen gezi yazılarında Türk edebiyatına bakışın tespit edildiği ülkeler Azerbaycan ve Rusya olmuştur. Bunun dışındaki ülkelerde yazarlar Türk edebiyatıyla ilgili herhangi bir değerlendirmeye rastlamamıştır veya eserinde yer vermemiştir. Gezi yazarları arasında bu konuya en fazla yer veren isim Türk edebiyatının tanınmış ismi Melih Cevdet Anday olmuştur.

Gezi yazıları incelendiğinde Sovyetler Birliği'nde o dönemde okuma alışkanlığının ileri seviyelerde olduğu hatta devletin buna önyak olduğu görülmüştür. Sovyetler Birliği'nde devletin desteklediği ve müdahale ettiği yazar birliklerinin mevcut olduğuna Türk yazarlar tanıklık etmiştir. Bu yazar birlikleri Sovyetler Birliği'ndeki bir yazarın sanatını ilerletmesi için mutlaka üye olması gereken örgütlerdir. Türk gezi yazarları daha çok bu yazar birliklerinin üyeleriyle temaslarında Türk edebiyatına dair oradaki bakışı tespit etmişlerdir.

Sovyetler Birliği'ndeki okurların Türk yazarlardan daha çok kendi ideolojilerine yakın olan toplumsal gerçekçi yazarları tanıdıkları görülmüştür. Sovyet yönetiminin okunacak yazarlar konusunda belli bir müdahalesinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. O dönemde Sovyet Rusya'da en fazla okunan, kitapçılarda ve kütüphanelerde eserleri bulunan Türk edebiyatçılarından Nâzım Hikmet başta olmak üzere, Yaşar Kemâl, Aziz Nesin, Kemâl Tâhir, Orhan Kemâl, Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet Anday olduğu görülmüştür. Azerbaycan'da ise yaşlı kesimin Türk edebiyatına karşı ilgili olduğu, yeni neslin kopan bağlar sebebiyle Türk edebiyatına olan ilgisinin az olduğu görülmüştür. Bu gezilerin diğer bir durağı olan Özbekistan'da ise hiçbir gezi yazısında bu meseleye değinilmemiştir.

Bu makalenin inceleme kapsamına giren gezi yazısı türündeki kitaplarda gezi yazarları Sovyetler Birliği'nde Türk edebiyatına bakış ve diğer meselelere kendi pencerelerinden bakmış, diğer bir ifadeyle eserlerini kendi dünya görüşleri doğrultusunda sübjektif değerlendirmeler yaparak kaleme almışlardır.

Sonuç olarak dünyada siyasetin sanat üzerinde çok etkili olduğu 1960'lı yıllarda Sovyetler Birliği'yle ilgili bazı gezi yazısı kitaplarında Sovyetler Birliği'nde Türk edebiyatına dair bakışın yer aldığı görülmüştür.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1967). Sovyet Rusya imparatorluğu. İstanbul: Baha Matbaası.
- Anday, M. C. (1965). Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın kaynağı olarak seyahatnameler. Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları , 4., 912-995.
- Gençalp, E. (2014). Türk basınında Sovyet imgesi (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980).. (Yayımlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Gürsoy, Y. (2018). Sovyet dönemi Rus edebiyatı (1953-1991). Ankara: İksad Publishing House.
- Maden, S. (2008). Türk edebiyatında seyahatnameler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (37), 147-158.
- Nadir, N. (1978). İki Sovyet Rusya iki Polonya (Gezi Notları). (4.b.), İstanbul: Çağdaş Yayınları
- Naskali, E. G. (1996). Sovyet Türk edebiyatı Türk dünyası dil ve edebiyatı dergisi. TDK c.1 sayı 1 1996, Ankara 1996. (54-64) 64.sayfa. Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi (1), 54-65.
- Rado, Ş. (1968). 50. Yılında Sovyet Rusya. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Selçuk, İ. (1967). Uzak komşu Rusya'dan gezi notları. İstanbul: Köprü Yayınları.
- Toker, M. (1966). Rus geldi aşka Rus'un aşkı başka. İstanbul: Akis Yayınları.

Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre) *

İrade MEMMEDOVA**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 08.5.2020	Günümüzde Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan devletlerini kapsayan Güney Kafkasya'nın XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman nüfusunun araştırılması burada Ermenilere ait hiç bir devlet veya devlet kurumunun olmadığını, Ermenilerin bu topraklara gelme bir halk olduğunu, onların Rusya İmparatorluğu tarafından Türkmençay ve Edirne antlaşmaları gereğince söz konusu bölgelere göç ettirildiğini ortaya koymaktadır. Bu makalede araştırılan konu Rusya arşiv belgelerine binaen araştırılacak ve diğer kaynaklardaki bilgiler ile de mukayise edilecektir. Çalışmanın amacı Rus arşiv belgelerine dayanarak XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı – XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da Türk ve Müslüman nüfusun say, sosyal, dîni vb. yapısını, sosyo-ekonomik hayatı, uğraşlarını göstermek, aynı zamanda bu dönemde Türk ve Müslümanların bu bölgede üstünlük oluşturduklarını, Ermenilerin ise Güney Kafkasya'ya gelme halk olduğunu göstermektir.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Türk ve Müslüman ahali, Rus arşiv belgeleri, etnik ve dîni yapı, sosyo-ekonomik hayat

Turkish-Muslim Population of the South Caucasus in the Second half of the 18th Century - Early 19th Century (According to the Russian Archive Documents)

ABSTRACT

Today the study of Turkish-Muslim population of the South Caucasus in the second half of the 18th and early 19th centuries, which includes the states of Azerbaijan, Georgia and Armenia, showed that there was no state or state entity in these lands belonging to Armenians, that they are alien people on these lands and relocated to the afore-mentioned territories under these treaties. The topic investigated in this article will be investigated based on the Russian archival documents and will be compared with the data in other sources. The aim of the research was to identify the size, the social and religious composition, socio-economic life and occupation of Turkish - Muslim population in the South Caucasus in the second half of the 18th and early 19th centuries according to the Russian archives, at the same time to prove that the Turks and Muslims dominated in the territories during this period, and that the Armenians are alien people in the South Caucasus.

Keywords: South Caucasus, Turkish-Muslim population, Russian archive documents, ethnic and religious composition, social and economic life.

* Bu makale 27-30 Haziran 2019 tarihinde İNCOS Üsküp'te sunulan sözlü bildirinin makale formatında hazırlanmış, genişletilmiş, yeni arşiv belgeleri eklenmiş halidir.

** Doç.Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü "Genel Tarih" Şubesi "Avrupa Ülkeleri Tarihi" Bölümü Başkanı, irade.mammadli@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2273-5732, Azerbaycan.

GİRİŞ

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da gelişen siyasi, iktisadi, kültürel vb. faktörler araştırılan dönemde bölgenin Türk ve Müslüman ahalisini etkilemiştir. Bu nedenle ilk önce XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'daki siyasi olaylara göz atalım.

Güney Kafkasya'nın İpek Yolu üzerindeki coğrafi konumu, verimli toprakları, yeraltı ve yüzey zenginlikleri nedeniyle her zaman komşu ve büyük devletlerin dikkatini çekmiş, komşu devletler tarafından saldırıya uğramıştır. Araştırılan dönemde Güney Kafkasya'da Azerbaycan hanlarının büyük Azerbaycan devleti kurma fikrinin sona ermesi, ayrı ayrı hanlıkların yöneticilerinin sadece kendi hanlığını koruma düşüncesi ve birbirilerine taviz vermemeleri, Kaçarlar Devleti ve Rusya'nın bu yerlere işgal amaçlı yürüyüşleri tabii ki, tüm bunlar Güney Kafkasya'nın demografik ve dini yapısını etkileyen faktörlerdir. Üstelik bu dönemde İngiltere ve Fransa İran'da güçlü olabilmek için mücadele ediyorlardı. Bu amaçla 1800-1801'li yıllarında Fransa, Rusya ile yaklaşarak Hindistan projesi hazırlıyor. Bu proje gereği, Don Kazakları Orta Asya'dan geçerek yukarı Hindistan'a hareket edecek, aynı zamanda 35 bin kişilik Fransız kuvvetleri de Rusya üzerinden, Hazar Denizi'nden, Kuzey İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarından Ruslarla birleşecekti. Hindistan projesine kafayı çok takan Rusya İmparatoru I. Pavel'in öldürülmesi bu kocaman, fakat fantastik projeyi yarım bıraktı. Bu proje karşısında endişe eden İngiltere'nin Kaçarlar Devleti ile anlaşmak amacıyla Malkolm'un yönetiminde özel bir heyetin Tahran'a gönderilmesi de gösteriyor ki, XIX. Yüzyılın başlarında Kafkasya'da politik durum karışık olarak kalmaktaydı. Batı Avrupa devletleri, özellikle de İngiltere ve Fransa Kafkasya'ya göz dikmişti. Bu devletler Kafkasya'daki olayları dikkatle izliyor ve Kaçarlar Devletini Rusya'ya karşı silahlandırmak istiyorlardı. Yeni topraklar işgal etmeye çalışan Rusya Hazar'ı içdenizi yapmayı ve Kafkasya'yı ele geçirmeyi amaç edinmişti. Kafkasya Rusya için güneye doğru yol açmak ve Orta Asya'yı işgal etmek için yeni bir basamaktı (Gurko-Kryagin, 2003: 61; Memmedova, 2011: 19, 26).

4 Ocak 1801 yılında İngiltere ile Kaçarlar Devleti arasında imzalanan siyasi anlaşmanın⁹ gereğince İngiltere'nin Kaçarlar Devleti'ne Güney Kafkasya yönünde hareket özgürlüğü vermesi Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlığına zıttı ve aynı zamanda Rusya'nın buradaki çıkarlarıyla çelişiyordu. Rus Çarı I. Aleksandr Kafkasya'yı ele geçirmek için baştan çıkarma, aldatma, korkutma ve direk şiddet uygulama gibi yöntemleri kullanıyordu. Diğer taraftan Gürcistan'ın Rusya himayesini kabullenmesi durumu daha da zorlaştırmıştı. 1802 tarihinde imzalanan Georgiyevsk Antlaşması Rusya'nın işgalci politikasını örtbas etmekten başka bir şey değildi ve asıl amaç Güney Kafkasya'yı tamamen işgal etmektir. Bu dönemde Kaçarlar Devleti, Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti için Kafkaslar sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik olarak da önemliydi (Memmedova, 2015: 553, 555).

Eylül 1802 tarihinde yerli yöneticilere nefret eden, Kafkasya'yı Rusya sömürgesi yapmak isteyen general Sisianov Kafkasya'ya Başkumandan olarak atandı. Onun amacı Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği strateji operasyon meydanını genişleterek, sınırları Kür ve Araz Nehirlerine ulaştırmak ve bu vilayete Osmanlı Devleti ve Kaçarlar Devleti'nden olan Hıristiyanları yerleştirmektir. Sisianov Kafkasyalıları ikinci dereceli insanlar olarak görüyor ve onları "gavur halk", "gavur Asyalı", "gavur yararsızlar" adlandırıyordu. Sisianov yerli hükümdarlara elemanları gibi davranıyordu. I. Aleksandr Sisianov'a büyük yetki tanımı ve

⁹ 4 Ocak 1801 tarihinde İngiliz Yüzbaşı Malkolm'un, Kaçarlar Devleti tarafından ise Hacı İbrahim Han'ın imzaladığı siyasi ve ticarî antlaşmaya göre Feteli Şah, İngilizlere Afgan emirinin Hindistan'a saldırması durumunda onunla barışmayacağını vaadetti, buna karşılık Afganistan veya Fransa Devletleri'nden birisi saldırırsa, İngiltere İran'a silahlı yardımda bulunmayı kabullendi. Ticarî imtiyazlar ise bunlardı: iki ülke vatandaşlarına her iki ülke topraklarında ticaret ve seyahat serbestliği ve güvenliği sağlanması, İngiliz tüccarı ile İngiltere hükümetinin hizmetindeki Hindistan tüccarına İran liman veya şehirlerinde ikamet etme, mesken yapım, alım satım veya kiralama hakkı verilmesi, gümrük ve diğer vergilerden muafiyet tanınması, İngiliz hükümetine borçlu olduğu halde ölen İranlıların borçları tasfiye edilirken İngiltere'ye öncelik tanınması, İran'da oturan İngilizlerin yerli halktan hizmetli istihdam etmesi, bunları suç işlemeleri durumunda ağır olmamak şartıyla cezalandırmaya yetkili kılınması, bazı İngiliz ürünlerinin her türlü vergiden muaf tutulması, bu mâmüllerde müşterilerin ödediği verginin % 1 olarak sabit duruma getirilmesi.

Hazar Donanması da onun üstesine verilmişti (Kavkaskiy kalendar, 1847: 141; Memmedova, 2011: 27; Memmedova, 2015: 555).

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’da meydana gelen siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik durum buranın nüfusunun say, etnik, dînî, sosyal yapısını ciddi şekilde etkiledi. Güney Kafkasya’daki mustakil Azerbaycan hanlıkları, Kartli Kahetiya Çarlığı söz konusu toprakları ele geçirmeye çalışan komşu devletlerin saldırısına maruz kalmış, kendi aralarındaki savaşlar ve komşu devletlerin saldırısı nedeniyle nüfus yerdeğişimine, demografi yapının değişimine neden olmuştur. 1804-1813 yıllar Birinci Rusya – İran savaşında Kaçarlar Devleti’nin yenilmesi sonucu olarak imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşmasına göre Şah hükümeti Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Hanlıklarını ve hala Rusya Devleti’nin elinde olan Lenkeran Hanlığı’nın bir kısmını, tüm Dağıstan, Gürcistan, Şöregil bölgeleri ve Kafkasya’nın ortasından Hazar Denizi’ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etti (PSZRİ, 1850: 643-644; SMOMPK, 1929: 126; Dogovori..., 1869: 209-210; Yuniör, 2004: 430-431; Memmedova, 2011: 109). XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’da Osmanlı Devleti, Rusya İmparatorluğu, Kaçarlar Devleti arasında rekabette Osmanlı ve Kaçarlar hanedanının kuzeyden gelen tehlike karşısında birleşmemesi yüzünden Rusya Türkmençay (1828) ve Edirne Antlaşmaları (1829) ile Güney Kafkasya’nın işgalini sonuçlandırmıştır. 1826 – 1828’li yıllarında Rusya – İran Savaşında Kaçarlar Devleti’nin yenilmesi Rusya’nın Azerbaycan’ın Kuzey topraklarının işgal etmesine, Çar Rusyası tarafından Karabağ, İrevan, Nahçıvan hanlıkları topraklarına Ermenilerin toplu tehcirine, Azerbaycan topraklarında Rus ve Alman meskenlerinin oluşmasına, gelecekte tüm Kafkasya’yı işgal etmesine, Kafkasya’nın, o sırada da Azerbaycan’ın servetlerinin Rusya İmparatorluğu tarafından yağmalanmasına neden oldu.

Günümüzde Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan devletlerini kapsayan Güney Kafkasya’nın XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman nüfusunun araştırılması burada Ermenilere ait hiç bir devlet veya devlet kurumunun olmadığını, Ermenilerin bu topraklara gelme bir halk olduğunu, onların Rusya İmparatorluğu tarafından Türkmençay ve Edirne antlaşmaları gereğince söz konusu bölgelere göç ettirildiğini ortaya koymaktadır.

Araştırılan dönemde Güney Kafkasya’daki Türk ve Müslüman ahaliyi yansıtan çok sayıda kaynaklar vardır. Biz Rusya arşiv belgelerine (Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi, Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi vb.) binaen araştırma yaparak bu bilgileri diğer kaynaklardaki bilgiler ile de mukayise ederek sizlere sunmayı tercih ettik.

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı – XIX. Yüzyılın başlarında, Güney Kafkasya’nın Türk ve Müslüman nüfusu hakkında bilgi içeren Rus arşiv belgeleri çoğu durumda araştırılan dönemde Çarlık Rusyası’nın işgalcı yürüşlerine katılan subayların (Butkov (1796;1798), Serebrov (1796), Simonoviç (1796), Tormasov (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18494), Ahverdov (1804), Drenyakin (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I), Rtişşev (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18479), Kosebu (1825) ve diğerleri) hazırladıkları *Güney Kafkasya’nın Tasviri, Dağıstan’ın Kuzey ve Güney Kısmının Kısa Tasviri, Dağıstan’ın Tarihi Etnografik Tasviri, Şirvan’ın Tasviri, Dağıstan, Çar Mülkleri, Guba ve Derbent Mülkleri Hakkında Malumatlar, İlisu Sultanı Mülkleri’nin Tasviri, İran Seferi* hakkında raporlardan oluşmaktadır. Bu belgeler araştırılan dönemde Güney Kafkasya’nın Türk ve Müslüman nüfusu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır, ancak tüm Güney Kafkasya’nın ahali hakkında genel bilgileri yansıtmamaktadır. O dönemin genel manzarasını oluşturmak için Rusya arşivlerindeki belgelerin içermiş olduğu XIX. Yüzyılın ikinci yarısında aynı arşivlerde bulunan veriler ile karşılaştırılacaktır.

XVIII. Yüzyılın II. yarısında Güney Kafkasya’nın Türk ve Müslüman ahali

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi’ndeki (AVPRİ, f.77, SRP) belgelerde ayrı ayrı Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair önemli bilgiler vardır. Rus memuru A. Filatov Kızlar kalesinin reisi Ştender’e yazdığı 1773 yılı

15 Aralık tarihli mektubunda Şeki'yi bir İran¹⁰ şehri adlandırmıştır (AVPRİ, f.77, SRP, op.2, d.17, 1767-1774: 283-284).

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki belgeye göre XVIII. Yüzyılın 70'li yıllarında Guba şehrinin nüfus sayısı 7 bin kişi, şehirdeki evlerin sayısı ise 2 bindi (AVPRİ, f.77, SRP, op.7, d.158: 11).

Guba Hanlığı'nın Tasviri'ne göre denilebilir ki, 1796 yılında Guba Hanlığı 8 mahala ayrılmıştı. Samur, Gusar ve Gudyalçay boyunca yerleşen köylerin nüfusu Türkçe konuşan Sünni mezhebine ait Müslümanlardı. Müşkür, Barmak ve Saadin bölgelerinde yaşayan nüfus ise kaynağın bilgisine göre Şii mezhebine aitti. Şabran bölgesinin nüfusu da Türkçe konuşan Şii Müslümanlardı (AVPRİ, f.77, SRP, op.7, d.159: 35-35 arka). Bu bilgiyi diğer arşiv belgesi de tasdiklemektedir. 1796 yılı Rusya İmparatorluğu'nun İran yürüşüne katılan P.G.Butkov'a göre Guba Hanlığı'nın başkenti Guba şehriydi, bütün eyaleti ve şehri naip yönetiyordu, hanlığın 8 mahalı vardı: Guba, Rüstü, Müşkür, Şabran, Saadin, Barmak, H(K)ınalık ve Buduk (Butkov, 1796: 101). Sonuncu iki mahalın dağda yerleştiğini ve Dağıstan adlandırıldığını yazan Butkov, her bir mahalın Guba naipine bağlı özel bir bey tarafından yönetildiğini, Guba mülklerine ait köylerin sayısının 245, buradaki avluların sayısının 6364'a kadar olduğunu, Guba Eyaleti'nde nüfus sayısının genel olarak 23147'ye ulaştığını belirtmektedir. Butkov, Guba Eyaleti'nin ahalisinin Türk denilen dilde konuşan ve Muhammed Şariatı'nın Ömer tarikatına ait yerel Halktan ve sonradan burada meskunlaşan 7 diğer mahalın halkı'ndan oluştuğunu, ama Müskür, Barmak ve Saadin mahallerinin Tat denilen dilde konuştuklarını ve Ali tarikatına ait olduklarını yazmaktadır. Butkov, Buduk ve Hınalık mahallarının Ömer tarikatına ait ve Lezgi diline yakın bir dilde konuştuklarını, Şabran mahalına Muğan Ovası'ndan Guba hanı Fetali Han ve onun babası Hüseyinali Han'ın yönetimi yıllarında gelerek yerleşen ahalinin Ali tarikatına ait olduğunu ve Gubalıları gibi onların da Türk denilen dilde konuştuklarını haber vermektedir. Butkov Derbent şehrine 15 köyün ait olduğunu ve burada Derbent ahalisi ile birlikte 10 binedek erkek nüfusun yaşadığını yazmaktadır (Butkov, 1796: 101-102; Mustafazade, 2005: 367-368). Kaynağın verdiği bilgiden Azerbaycan Türklerinin Guba Hanlığı'nda nüfuzun çoğunluğunu oluşturduğunu anlaşıyor.

Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusu ile ilgili önemli belgelerden biri Kafkas grenadyör alayının sekond binbaşısı Fyodor Simonoviç'in 1796 yılında düzenlediği *Güney Dağıstan'ın Tasviridir* (Simonoviç, 1796, ç.I: 14-45). Fyodor Simonoviç coğrafi arazi olarak Güney Dağıstan'a giren mülkler ve bu mülklerin nüfus uğraş alanları hakkında bilgi vermiş, Guba hanına ait 6 köyden oluşan Derbent bölgesinde 265 ev, 15 köyden oluşan Ulus bölgesinde ise 780 evin olduğunu, bu mülkte bulunan Derbent şehrinde Ali ve Sünni mezhebine ait 2090 evin, Hıristiyanlara ait 90 evin¹¹ olmasından bahsetmişti. Aynı belgede Guba bölgesinin 8 mahaldan oluştuğu, Kınalık ve Buduk mahallarına genel olarak Dağıstan denildiği, 18 köyden oluşan Dağıstan mahalında 950 evin, 99 köyden oluşan Guba mahalında 2200 evin ve bu mahala dahil olan Guba şehrinde¹² 400 evin¹³, 31 köyden oluşan Müskür mahalında 470 evin, 67 köyden oluşan Şabran mahalında 1190 kadar evin, 29 mahaldan oluşan Rüstüm mahalında 675 evin, 20 köyden oluşan Saadan mahalında 340 evin, 24 köyden oluşan Barmak mahalında 600 evin olduğu belli oluyor. Onu da belirtmek gerekir ki, Şabran mahalına bağlı Şahseven Muhammed hana ait olan köyler sadece bir köy olarak kaydedilmiştir. Belgeye göre Şahseven Muhammed han Guba hanı Fetali Han'ın rızası ile Ardebil'den ona bağlı olan halkı ile gelerek Şabran ve Müşkür mahallarında

¹⁰ Hanlıklar dönemine ait birçok Rus kaynaklarında Azerbaycan toprakları İran olarak yazılmaktadır. Bunun nedeni Azerbaycanın, burada hanlıkların kurulma sürecinde önceleri Azerbaycan Safeviler Devleti, sonra da Nadir Şah'ın kurduğu Afşarlar devletine dahil olmasıydı. 1773 yılında Şeki bağımsız Azerbaycan hanlıklarından biriydi.

¹¹ P.G.Butkov ise 1796 yılında Derbent şehrinde 2096 İranlı (Azerbaycan Türkleri öngörülüyor) evin ve 93 Ermeni evinin olduğunu yazmaktadır (SPb, filial Arhiva RAN, f.99, op.2, d. 41: 99; Mustafazade, 2005: 365).

¹² Guba hanlığı'nın başkentiydi ve Han'ın ikametgahı burada yerleşirdi.

¹³ Aynı belgenin ikinci kısmında ve Rusya Devlet Kadim Aktlar Arşivi'ndeki kopyasında yaklaşık 600 ev yazılmaktadır (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II: 20; RGADA, f. Yermolovih, d. 317: 19-37)

yerleşmişlerdi ve onlara ait köyler bunlardır: Bayandurlu, Çakmaklı, Hisun, Cağatay, Hacılı, Hırmandalı, Gebeli, Ustacalı, Liman, Karadağlı ve diğerleri (Simonoviç, 1796, ç.I: 18-24 arka).

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki belgenin malumatına göre 1796 yılında Guba Eyaleti, Guba, Rustov, Müşkür, Şabran, Saadan, Barmak, Kınalık ve Buduk olmak üzere 8 mahala (bölgeye) ayrılmıştı, Guba Eyaleti'nde genelde 6364 ev bulunuyordu ve bunun sadece 1'i şehir, 245'i ise köydü, mahalı yönetenler Guba naipine bağlıydı (O Vnutrennem...: 36-47).

Binbaşı Averyan Serebrov'un *Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri*'ne göre 1796 yılında Derbent şehrinde 2180 avlu, 21 köyden oluşan Derbent Eyaleti'nin mahallarında ise 1050 avlu vardı, "ahalisinin çoğunluğu Sünnü mezhebine aitti, Kumukça, yani bozulmuş Türkistan dilinde konuşuyorlardı" (Serebrov, 1796, ç. II: 40 arka).

Serebrov Bakü şehrinde 620 avlunun, bölgelerinde ise Mastaga da dahil 34 köyde 1200 evin bulunduğunu, ahalisinin çoğunluğunun Ali tarikatine (Şii) ait olduğunu yazmaktadır (Serebrov, 1796, ç. II: 42).

A. Serebrov 1796 yılında Şeki Hanlığı'nın Kör Mehemed Hasan Han tarafından yönetildiğini, Şeki şehrinde 4700 evin, bölgelerindeki 260 köyde 15.300 evin bulunduğunu, ahalisinin çoğunluğunun Müslüman, sadece 62 köyün Hıristiyan Ermenilere ait olduğunu yazmaktadır. Şehir nüfusu Sünnü mezhebinden olup gelenekleri Derbent ve Guba halkıyla aynıydı, ipekçilik ve balıkçılıkla uğraşıyor, Kumuk (yani Türkçe) dilinde konuşuyorlardı (Serebrov, 1796, ç. II: 44). Dikkat etsek ki, Derbent'te yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin adı birçok kaynaklarda Kumuk olarak geçer, o zaman Şeki nüfusunun da Azerbaycan Türklerinden oluştuğu denilebilir.

"Şirvan'ın Tasviri"¹⁴ adlanan arşiv belgesine göre, Şirvan'a Şamahı mülkü, Şamahı Han'ına bağlı olmayan Mustafa Bey'in mülkü, Avuz Başı'nın mülkü, Bakü mülkü, Guba mülkü, Guba'ya bağlı Salyan mahalı ve Cevad mülkü aitti. Cevad mülkü de iki han; Sefi han ve Mühammed han¹⁵ tarafından yönetilen iki mahalden oluşuyordu. "Şirvan'ın Tasviri"nin verdiği bilgiye göre 1796'da Şamahı şehrinde İranlılar (bazı kaynaklarda, bir çok durumda Rus belgelerinde Azerbaycan Türkleri İranlılar şeklinde kayda geçmiştir) ve az sayıda Ermeniler yaşıyordu. İranlıların (Azerbaycan Türklerinin) sayısı yaklaşık 710 ev, Ermenilerin sayısıysa yaklaşık 70 evdi. Şamahı şehrinin çevresindeki aullarda (çadırlardan oluşan yerleşim) yaşayan Terekeme, yani sığırçılıkla uğraşan yaylak ve kışlak hayat tarzı sürdüren 840 aile vardı. Şamahı Hanlığı'nın 38 köyünde yaklaşık 2700 ev Azerbaycan Türkü, 6 Ermeni köyündeyse yaklaşık 230 ev Ermeni yaşamaktaydı. Mustafa beyin mülkünün merkezi Moçagi köyüydü, burada İranlıların 23 avlusu vardı, 12 İranlı (Azerbaycan Türkü) köyünde yaklaşık 159 ev, 3 Ermeni köyünde yaklaşık 60 ev vardı. Avuz Başı mülkünün merkezi Bashanı denilen yerd, burada İranlıların (Azerbaycan Türklerinin) 125 avlusu, 24 köyde 400 evi, Ermenilerinse 6 köyde 180 evi vardı. Bakü şehrinde yaklaşık 580 ev İranlı, yani Azerbaycan Türkü, yaklaşık 40 ev Ermeni, Maštağa adlanan yerdeyse yaklaşık 350 ev İranlı, 34 köyde ise yaklaşık 850 ev vardı. Derbent Hanı'na bağlı olan Salyan'ı Sultan Kubad yönetiyordu, şehirde İranlılara (Azerbaycan Türklerine) ait evlerin sayısı 220'di, 27 köydeyse 1400 eve ulaşıyordu. Kür nehrinin sol tarafındaki Muhammed Han'ın mülkündeki 3 köyde 630 ev Azerbaycan Türkü, onun yakınlığında ise Sefi Han'ın mülkünde sayısı 470 ailiye ulaşan Terekeme Azerbaycan Türkleri'nin aulları yerleşiyordu. Bütün bu mülklerde yaşayan İranlılar (Azerbaycan Türkleri) Mühammed dininin Ömer tarikatinden, Ermeniler ise Hıristiyanlıklar (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç. I: 31-42 arka).

Dağıstan İrani'nin Kuzey ve Güney Kısmının Kısa Tarihi Tasviri'nde Şamahı Hanlığı'nın ahalisinin çoğunluğunun Ali tarikatine, ancak burada Terekeme (yaylak, kışlak) yaşam tarzı sürdüren olan Hoşçobanı Eli'nin Sünnü mezhebine ait olduğu belirtilmektedir. Az sayıda ahali diğer eyalet ağızlarından farklı Türkistança (Türkçe) konuşuyorlar, bazıları Farsça bilselerde, tam olarak dile hakim değiller, nüfusu çok

¹⁴ İvan Drenyakin tarafından bu toprakların haritası çizilerken hazırlanmıştır.

¹⁵ Belgede Mamet şeklinde yazılmıştır.

çalışkan, cesur ve savaşçı ruha sâpihtirler, daha çok savaşa yöneliklerdir. Mühammedhasan Han tarafından yönetilen Şeki Hanlığı'nda ahali Sünnü mezhebine aitti (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18486: 67, 71).

Tablo 1.

Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri'ne göre Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman ahalisi

<i>Güney Kafkasya'da Guba Hanı'na ait</i>	<i>Avlu</i>	<i>kişi</i>
Derbent şehri ve tüm Guba Eyaleti'nde	10.650	31.950
Salyan mahalı'nda	1.620	4.860
<i>toplama</i>	<i>12.270</i>	<i>36.810</i>
<i>Şirvan'da</i>	<i>avlu</i>	<i>kişi</i>
Şamahı Hanı'na ait	4.550	13.650
Mustafa Bey'e ait	233	699
Avuz Başı	705	2.115
Bakı Hanı'na ait	1.820	5.460
Mühammed Bey Rudbarlı ve Sefi Han Muğanlı'ya ait	1.100	3.300
<i>toplama</i>	<i>8.408</i>	<i>25.224</i>
<i>Şeki Hanlığı'nda</i>	<i>avlu</i>	<i>kişi</i>
Şeki şehri ve Eyaletlerinde	20.000	60.000
<i>Genel olarak</i>	<i>40.678</i>	<i>122.034</i>

Kaynak: RGVIA (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno İstorişeskiy Arhiv), f. 846, op. 16, d. 18474, ç. I-II.

P. G. Butkov 1798 yılında hazırladığı *Guba ve Derbent Mülklerine ait Bilgiler'e* göre şehirden başka 15 köy de dahil Derbent mülklerinde 9.300 kişi, şehir ve 266 köy de dahil Guba mülklerinde 23.147 kişi, aynı zamanda Dağıstan hakimlerinin gelir elde ettikleri köyler yerleşen Salyan'da 30'a kadar köy, 5.000 kişi; hanlardan – şehir ve 36 köye kadar, 9.000 kişi, Şamahı'da şehir ve 30'a kadar köy olmakla, Terekeme (Elat) halk hariç, genellikle 30.000 kişi; Şeki'de şehir ve 70'dek köy olmakla 6.000 kişi yaşıyordu (Butkov, 1798: 70-81).

Rusya arşiv belgelerinin incelenmesi XVIII. Yüzyılın II. yarısında Güney Kafkasya'da Türk ve Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu sonucuna varılmasını sağlamaktadır.

XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman ahalisi

1804 yılında Aleksandr Ahverdov¹⁶ hazırladığı *Dağıstan'ın Tasviri'nde* askerî görevde olduğu (1780-1803) bölgelerde gördüklerini kaleme almış, Hazarsahili bölgeler, burada yaşayan halklar, Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirlerinin nüfusu, gelirleri, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri hakkında bilgi vermiştir. Ahverdov'a göre 1804 yılında Derbent şehrinde 2 binden fazla ev vardı, nüfus sayısı 10 binden fazlaydı, bunların da 3 binden fazlasını erkekler oluşturmaktaydı, yaşlı (ihtiyar) ve çocuklarla birlikte kadınların sayısı 6 bini aşındı. Arşiv belgesine göre Sultan Ahmed Hana bağlı 100 köy, Derbent şehrinde 4 esas giriş kapısı vardı; Han Kapı, Bayat Kapı, Orta Kapı ve Yeni Kapı. Buranın ahalisi çiftçilikle ve safran ekimi ile uğraşılıyor, az sayıda da üzüm bağları vardı, bundan başka ipekçilikle de uğraşıyorlardı. Şehir nüfusunun çoğunluğu ticaret ile uğraşıyordu, Guba şehri 500 kişiye kadar silahlı kuvvetler verebiliyordu. Guba Hanı Şeyhali Han'ın babası Fetali Han'ın hükümranlıği yıllarında Guba şehri 400'e kadar küçük köylere sahipti ve Derbent'den Guba'ya kadar hana mahsus topraklardan 15 binden fazla silahlı kuvvet toplamak mümkündü. Ama Şeyhali hanın yönetimi yıllarında Guba şehri ve ona bağlı köyler çok harap edildiği için sadece süvari ve yaya olarak 5 bin silahlı kuvvet toplamak imkanı vardı. Guba ile Bakü şehrinin sınırını Sugayıttı (su döndü) nehri teşkil etmekteydi. Hazar denizinin kıyısında yerleşen Bakü şehri 3 taraftan üçkat kale surları, deniz taraftan ise bir kat surlar ile çevrelenmişti. Ahverdov'a göre şehrin yöneticisi Hüseyingulu handı, burada 500'ü aşkın avlu vardır, nüfusu 1500'e kadar silahlı kuvvet oluştura biliyordu, şehrin çevresinde yerleşen 25'e kadar küçük köylerin ahalisi de en fazla 2 bin silahlı kuvvet oluştura bilmekteydi. Ahverdov Bakü'den 150 verst mesafede yerleşen Şamahı Hanlığı'nın Mustafa Han tarafından yönetildiğini, şehrin, ister Eski, isterse de Yeni olsun çok da dikkatçekiçi olmadığını, hanlık nüfusunun çoğunluğunun Terekeme olduğunu, 500'e kadar en iyi savaşçı vere bilen boyun Hançobanı olduğunu yazmaktadır. Şamahı Hanı ihtiyac olduğunda 4 bine kadar silahlı kuvvet toplama bilmekteydi, tüm Terekemeler ve köyde yaşayanların uğraşısı çiftçilik ve barama (ipek) becermekti (Ahverdov, 1804: 1-22).

Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde bulunan belgeye göre 1804 yılında Sultan Ahmet Han'ın yönelttiği İllusu Sultanlığı'nda 4 bin aile, her iki cinsten 24 bin kişi yaşıyordu (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1).

Bakü köylerinde Ermeniler yaşamıyorlardı. 1810 yılında general leytenant (birinci ferik) Repin'in hazırladığı listeye bilgiye göre Bakü'de evlerin sayısı 931, köylerde ise 2314'dü. Bakü Hanlığı'nda toplam olarak 7622 (şehirde 2235, köylerde 5387) erkek, genel olarak ise 15244 (erkek ve kadın) kişi yaşıyordu (ARDTA, F.24, op. 1, 1810-1813, d.21: 109-116; İsgenderova, 1999: 19). Diğer arşiv belgesini hazırlayan Aleksandr Tormasova göre, 1811 yılında Derbent kalesi ve çevresinde 790 aile, her iki cinsten 4740 kişi vardı (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1). 1816 yılında Bakü Hanlığı'nda evlerin sayısı 3862'ye (20 bin kişi) ulaşıyordu (ARDTA, F.24, op. 1, 1816, d.51: 5-72 ob.; İsgenderova, 1999: 19). F. N. Rtişşev'e göre, 1813 yılında Guba Kalesi'nde 349 avlu vardı ve burada 1044 erkek yaşıyordu (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18479: 9):

¹⁶ Aleksandr İsayeviç Ahverdov 1762'de karargah subayı (ştab ofiser) ailesinde doğulmuştur. Askerî hizmete 1774'de Mozdok sahra batalyonunda (tabur) başlamış, 1779'da subay rütbesine terfi edilmiş, 1781-1785 yıllarında Kuban'daki ve 1795-1796 yıllarında Dağıstan'daki askeri harekatlara katılmış, 1799'dan itibaren polkovnik (miralay), 1801-1804 yıllarında Kizlyar Kalesi'nin ve Kizlyar garnizon alayının komutanı olmuştur. O üç defa; 1783, 1795-1796 ve 1803 yılında Dağıstan'da bulunmuş: Dağıstan hakimleri ve hanları ile, özellikle de Usmi Ali Bey, Şamahı Hanı Mustafa Han ve Derbent Hanı (aynı zamanda Guba hanı) Şeyxali Hanla görüş ve müzakerelerde farklı görevler yapmıştır. Birkaç dilde; Rusça ve Gürcüce yazmış ve okumuş, aynı zamanda Ermeni, Tatar (her halde Azerbaycan Türkçesi) ve Türkçeyi bilmıştır. Rusya Federasyonu Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde Dağıstan'a ait iki elyazması bulunmaktadır.

Tablo 2.

F.Rtişsev'e Göre 1813 Yılında Guba Kalesi'nin Nüfusu

Guba Kalesi'nin nüfusu	Avluların sayısı	Erkeklerin sayısı (kişi olarak)
Beyler	29 (%8,3)	87 (%8,3)
Ahundlar	7 (%2)	29 (%2,8)
Mollalar	6 (%1,7)	21 (%2)
Seyidler	19 (%5,4)	72 (%6,9)
Yüzbaşılar	3 (%0,9)	13 (%1,2)
Sakinler	285 (%81,7)	823 (%78,8)
Toplam	349	1044

Kaynak: RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18479, l. 9.

Ptişsev'e göre çevresi ile birlikte Bakü Kalesi'nde 1.892 kişi, 37 köyde ise 4.602 kişi, genel olarak 6.494 kişi yaşıyordu (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18479: 9).

1825 yılında Miralay Kosebu, tertiplediği *Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler* (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 1-11 arka) eserinde özellikle Car-Balaken Cemaatlığı'nın¹⁷ nüfusunun Müslüman olduklarının altını çizmektedir. O, *Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatarca, yani Azerbaycan Türkçesi'nde konuşuyorlardı*, şeklinde yazıyor (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 5 arka). Arşiv belgelerine göre, Car topraklarında yaşayan İngilizler eskiden Hıristiyanlıklar ve daha sonra İslam'ı kabul etmişlerdi. Miralay Kosebu¹⁸, İngilizlerin¹⁹ ovalık köylerde yaşadığını ve bu köylerin arasında Tatar dilinde konuşan 17 köyün olduğunu yazmaktadır (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 5-5 arka).

Kosebu İllusu Sultanlığı'nda 39 köyün (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 11) sakinlerinin hepsinin Müslüman olduğunu belirtmiştir. *Borçalı Distansiyası'nın İstatistikî Tasvirine göre* (Statistişeskiye Opisanıye Borçalinskoy..., d. 18506), 19 köyden oluşan Borçalı bölgesinin nüfusu toplam 2 bin aile kadardı. *Şemşedil ve Gazah Distansiyası'nın İstatistikî Tasvirin'de* (Statistişeskiye Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy...: 1-5) Miralay Kosebu Şemşedil Tatarlarını iki tarikata; Ömer ve Ali tarikatlarına ayırır, Şemşedil distansiyasına 21

¹⁷ Tarihî Car - Balaken Cemaatlığı şimdi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey batı topraklarını kapsıyor.

¹⁸ Bu eseri hazırlayarken Miralay rütbesinde olan Mavriki Yestavyeviç Kosebu, (*Moritz von Kotzebue*, 30 Nisan 1789'da Estland Eyaleti Kiykla köyü - 1861, Varşova) Alman yazar August von Kotzebue'nin oğludur. Hala Kadet Birliği'nde iken sonralar ünlü Rus deniz seyyahı olarak tanınan kardeşi kadet Otto Kotzebue ile birlikte, Kruzenshtern'in komutası altında 1803-1806 yıllarında "Umut" fırkateyninde dünya gezisinde yer aldı, sonra askerlik hizmetine girdi, 1812 Vatan Savaşı'na katıldı, Fransızlar tarafından esir alındı, 1814'te serbest bırakıldı. 1816'da, A.P. Yermolov'un İran seferinde o da bulundu, 1818'den itibaren Gürcistan'da görev yaptı, 1822'den itibaren Hususi Kafkas Kolordusu'nun ober kvartirmeysteri (levazım subayı), 1826'da İran'a askeri yürüyüşlere katıldı, daha sonra askerlik hizmetine devam etti, Birinci Ferik rütbesine yükseldi, Senatör olarak hizmetini tamamladı. Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde bulunan Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinin istatistiksel tanımlarının ve "1826'da İranlıların Gürcistan İşgalinin Tasviri" adlı eserin yazarıdır.

¹⁹ İngilizler bir çok kaynaklarda belirtildiği gibi hiç de Gürcüden dönme bir aşiret değil, Azerbaycan'ın eski Alban soyuna bağlı bağımsız topluluk (gel, gelou) olmuştur (*Şimal - Garbi...*, 2011: 108).

Tatar köyünü dahil edir, Tatar köyü Ayrım'ın (bu köy Şemşedil distansiyasına (bölgesine) aitti) nüfusunun Yelizavetpol²⁰ civarından gelerek buraya yerleştiğini yazır (Statistiçeskoye Opisaniye Şamşadilskoy...: 1-1 arka).

Tablo 3.

Şemşedil Distansiyası'nın Tatar köyleri

Adı	Avluların sayısı	Say içeriği, kişi			kişi/ 1 avlu
		erkek	kadın	toplam	
Tatlı	104	303	358	661	6
Gökcalı	209	901	750	1651	8
Bayazetli	15	54	49	103	7
Emirli	580	2820	2718	5538	10
Oksüzlü	64	244	213	457	7
Alibeyli	34	130	136	266	8
Kuşçu	71	267	260	527	7
Kirihli	70	267	223	490	7
Dugarlı	54	174	137	311	6
Çukurlu	31	118	95	213	7
Koylargari	48	199	186	385	8
İbrahim Hacı	24	58	85	143	6
Talahli	10	39	32	71	7
Hosadar	8	45	26	71	9
Aşağı Ayıplı	102	293	213	506	5
Morul	66	206	189	395	6
Tatarlı	32	109	85	194	6
Ermaşlı	29	113	104	217	7
Yukarı Ayıplı	98	348	298	646	7
Halainallı	133	358	219	577	4
Ayrım	90	348	348	696	8
<i>toplam</i>	<i>1872</i>	<i>7394</i>	<i>6724</i>	<i>14118</i>	<i>8</i>

Kaynak: Statistiçeskiya Opisaniya Şamşadilskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RVGİA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

Tablo 3'den görüldüğü gibi, Şemşedil Distansiyası'nda Tatarlara ait 1872 avlu vardı, burada yaşayan 14118 (77,6 %) Tatarın, 7394'ü erkek, 6724'ü ise kadındı.

²⁰ Eski Gence Hanlığı

Tablo 4 .

Gazah Distansiyası'nın Tatar Köyleri

Adı	sayı			Adı	sayı		
	Avlu	lar	kişi		Avlu	lar	kişi
1.Kulp	73	571	8	38. Guniyan	40	193	5
2.Kapaça	118	877	7	39. Kuşçu Ayrım	26	197	8
3.Melikli	11	61	6	40.Bağanis Ayrım	29	172	6
4. Barana	26	223	9	41.Salahlı	595	3761	6
5.Kurumeli veya Dostulu	37	314	8	42. Gazahlı	30	162	5
6.Kotkend	116	706	6	43. Gazahbeyli	47	253	5
7.Koşkotan	43	348	8	44.Peykanlı	13	68	5
8. Banagis	14	141	10	45.Pirili	74	376	5
9. Erm. Eskipara veya Voskepar	24	163	7	46. Halfeli	68	399	6
10.Pipisi	7	62	9	47.Poylu	159	982	6
11.Melikend	18	111	6	48.Karalar	130	782	6
12.Kaiçkent veya Segikegets	59	457	8	49. Gırağkesemen	497	3075	6
13.Karadaş veya Sevkar	119	1046	9	50. Hilhana	65	286	4
14. Ağasu veya Ağaçurı	80	731	9	51. Duzkışlak	24	167	7
15. Agdan	48	316	7	52. Kolagir	25	192	8
16.Lelekent veya Aşigukes	25	202	8	53. Karagsanlı	26	149	6
17. Uzuntala	64	412	6	54. Daşmamedli	9	45	5
18. Revazlu veya	3	26	9	55. Kosalar	59	377	6

İravas							
19. Haştara veya Sagratluk	23	174	8	56.Hüseynbeyli	51	329	6
20. Talakent	12	91	8	57.Caneli	17	91	5
21. Karvansaray veya İstibulag	51	389	8	58. Dağkesemen	132	766	6
22. Şehili	523	3170	6	59. Fahrli	11	67	6
23. Aslanbeyli	52	327	6	60. Karapapak	32	177	6
24.Kaymakli	82	572	7	61. Ağköynek	36	244	7
25. Kemerli	82	572	7	62.Hanuhlar	168	932	6
26.Duvağ Ayrım	33	222	7	63. Ceferli	52	186	4
27.Daşsalahlı	146	850	6	64. Çakmakli	17	81	5
28. Ürkmezli	35	212	6	65. Barhudarlı	22	98	4
29. Demirçiler	77	455	6	66. Sofulu	24	149	6
30.Alpaut	52	269	5	67. Mirzahanlu	76	408	5
31.Abasbeyli	16	73	5	68. Ömer Ağalı	31	186	6
32.Tagarbeyli	8	40	5	69.Eskipara tatar.	71	383	5
33.Karakoyunlu	101	631	6	70. Sarvallı	100	600	6
34.Kizilhacılı	40	205	5	71. Karanlıkdere	20	141	7
35. Ferehli	25	153	6	72.Çarhag	24	143	6
36. Mazakli	12	98	8	73.Delijan	63	354	6
37. Hayrumlu	22	89	4	74. Pogos Kişis	42	298	7
<i>Toplam</i>					5182	32628	6,3

Kaynak: Statistiçeskiya Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RGVİA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 3-5.

Tablo 4.den görüldüğü gibi Gazah Distansiyası'nda 1826 yılında 5182 avluda 32.628 kişi yaşıyordu (Statistiçeskoye Opisanıye Kazahskoy...: 3-5). Diğer bir kaynağın verdiği bilgiler de bu belgeye yakındır; tüm Gazah Distansiyası'nda 5152 evde 33.187 kişi. Ama bu kaynak Gazah Distansiyası'nın ahalisinin gender ve dînî içeriğini de belirtmiş olur; toplam 24.696 Tatar (erkek ve kadın %74,4), 8491 Hıristiyan (erkek ve kadın,

%25,6). Bunların arasında silah taşıyanlar 5 bindir (Kavkaskiy sbornik, 1901: 60). Her iki kaynak üzere Gazah Distansiyası'nda ahalinin sayısına ait veriler arasındaki fark % 1,7 orandadır.

Silahlı adamlar tüm nüfusun %15,1 oluştururdu. Eğer kadınlar ($\approx$ %50), azyaşlı çocukları ve ihtiyarları ($\approx$ 30 %) göz önünde bulundursak o zaman silahlı adamların yetişkin erkek ahalinin çoğunluğunu oluşturduğu belli olur. Kosebu 20 yıl önce tüm Gazah Distansiyası ahalisinin orayı terkettiğini, ama bir süre sonra avfedildiklerini ve kendi topraklarına geri döndüklerini yazıyor (Statistiçeskoye Opisaniye Kazahskoy...: 2 arka).

Böylece, XIX. Yüzyılın başlarında Şemşedil ve Gazah distansiyalarının ahalisinin etnik yapısının 67'den %75'e kadarını tatarların, çağdaş terimle Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu kanaatine varabiliriz. Bir arşiv belgesinde XIX. Yüzyılın başlarında Lenkeran Hanlığı'nda 34235 nüfusun yaşadığı belirtiliyor (AMEA Tİ EA: 1795 (1): 134-135.).

Önce vermiş olduğumuz arşiv belgesinin 1811 yılına ait verdiği bilgileri 1831 yılı "*Derbent Şehri'nin Kameral Tasviri*"yle kıyaslırsak, o zaman Derbent şehrinde 1.352 aile Tatar, yani Azerbaycan Türkü yaşıyordu, yani Azerbaycan Türkleri 790 aileden (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1) 1.352 aileye yükselmişti. Burada yaşayan 66 bey ailesinden 64'ü Azerbaycan Türküydü. Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile Tatar, şehre ait Sabnova köyünde 34 aile Tatar yaşamaktaydı (Kameralnoye Opisaniye..., 1831: 1-156, 201-219, 183 arka - 200 arka).

XIX. Yüzyılın başlarındaki nüfus sayısı ile aynı yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus verilerini kıyaslamak için Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'ndeki İmparator Rus Coğrafya Derneği'nin Kafkasya Şubesi yöneticisi Y.Kondratenko tarafından düzenlenmiş, Kars da olmak üzere Güney Kafkasya'nın guberniya ve vilayetlerinin etnografik haritaları çok önemlidir. Tarafımızdan araştırılan ve 9 haritadan oluşan bu belge XIX. Yüzyılın 80-90'lı yıllarında Kars'ı da kapsamakla Güney Kafkasya'da yaşayan halkların etnik içeriği ve nüfusuna ait bilgiler veriyor. Bu haritalara göre Güney Kafkasya'da 730.860 erkek ve 575.446 kadın olmakla, genel olarak 1306.306 Türk yaşıyordu ki, bunun da 1139.659'unu Azerbaycan Türkleri, 70.226'sını Türkler, 8.893'ünü Türkmenler, 24.134'ünü Karakalpaklar, 2.556'sını Nogaylar, 60.838'ini Kumuklar oluşturmaktaydı (Karta..., RGVİA, f. 414, op. 1, d. 307).

1828 yılı Türkmençay ve 1829 yılı Edirne antlaşmalarına göre İran ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin toplu tehciri yapılarak İrevan, Nahçıvan, Karabağ hanlıklarına yerleştirmesi, burada Türk ve Müslüman nüfusun azalmasına, Hıristiyanlarının sayının artırılmasına neden olmuştu. Şöyle ki, 1826 yılında İrevan Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %76, Ermenilerse %24 ve Nahçıvan Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %76,8, Ermenilerse %23,2'ydise, artık XIX. Yüzyılın 30'lu yıllarında Rusların tehcir politikası sonucu "Ermeni Vilayeti"nde Azerbaycan Türkleri %49,1, Ermenilerse %50,1, aynı yüzyılın sonundaysa İrevan sancağında Azerbaycan Türkleri azalarak %37,5, Ermenilerse çoğalarak %56 olmuşlardı (Memmedova, 2017: 39).

SONUÇ

Böylece, Rus arşiv belgelerinin verileri, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusun çoğulu oluşturduğu inkar edilemez belgelerle kanıtlanmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan'da var olan hanlıkların bağımsız dış politika uyguladıkları, Kartli ve Kaheti Çarlığı'nın Rusya'ya ilhakı ve Azerbaycan hanlıklarının işgalinden sonra Rusya İmparatorluğu, Ermeniler, Ruslar ve Almanların Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesinin sonucu olarak XIX. Yüzyılın başlarına oranla aynı yüzyılın sonlarında, Güney Kafkasya'daki Hıristiyan nüfus yapay olarak artmıştır. XIX. Yüzyılın başlarına göre yüzyılın sonlarında Rusya İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaştırma politikası sonucu Güney Kafkasya'da Hıristiyan nüfusun yapay olarak çoğalmasına rağmen, XIX. Yüzyılın sonlarında Güney Kafkasya'da yine de Müslümanlar, özellikle de Türk halkları çoğulu oluşturmaktaydı.

KAYNAKLAR**Arşiv Vesikaları ve Resmî Belgeler**

- Ahverdov, A. (1804). "Opisaniye Dagestana", *RGADA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov)*, f. Yermolovih, d. 319, ll.1-22.
- AMEA Tİ EA (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A.A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi), inv. 1795 (1), iş 43.
- ARDTA (Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi). F.24, op. 1, 1810-1813, d.21.
- ARDTA, f. 24, op.1, 1816, d.51.
- AVPRİ (Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii). f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey).
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op.2, 1767-1774 gg., d. 17.
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op. 7, d. 158.
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op. 7, d. 159.
- Butkov, P. (1796). "Vıdejki İz Projekta Otçeta o Persidkoy Ekspeditsii v Vide Pisem". *SPb, Filial Arhiva Rossiskoy Akademii Nauk (RAN)*, f.99, op.2, d. 41, l. 10-108.
- Butkov, P. (1798). "Svedeniya o Kubinskom i Derbentskom Vladeniyah". *Arhiv AN SSSR, Pyotra Grigoryeviça Butkova*, op.2, № 14, l. 70-81.
- Dogovori Rossii s Vostokom. Politiçeskiye i Torgoviye* (sobral i izdal T.Yuzefoviç). (1869), Sankt-Petersburg: Tipografiya O.İ.Baksta.
- Kameralnoye Opisaniye Goroda Derbenta*, Sostavlennoye v 1831 godu Kollejskim Registratorom Hotyanovskim. *GiAAR*, f. 24, op. 1, d. 362.
- Karta Paspredeleniye Vsego Naseleniye Zakavkazskogo Kraya po Narodnostyam, sostavlennoye Y.Kondratenko*. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA), f. 414, op. 1, d. 307
- Kavkazskiy Kalendar na 1848 god.* (1847). Tiflis: Tipografiya kantselyarii Kavkazskogo namestnika.
- Kavkazskiy Sbornik.* (1901). T. 22. Tiflis: İzdavayemiy po ukazaniyu Yego İmperatorskogo Veliçestva Glavnokomanduyuşağo Kavkaskoyu Armieyu
- O Vnutrennom Ustroyenii Kubinskoy Provintsii.* AVPRİ, Snoşeniye Rossii s Persiey, f. 77, op. 7, d. 159.
- PSZPİ (Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii).* (1850). t. 42, ç.2: Sankt Petersburg: Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarim.
- RGADA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov), f. Yermolovih, d. 317.
- RGVİA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno İstoriçeskiy Arhiv), f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II.
- RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18486.
- RGVİA, f. 846, lis. 16, d 18494.
- Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK)*, (1929). vip. 46, Mahaçkale: İzdaniye Upravleniya Kavkazskogo uçebnogo okruga.
- Serebrov, A. (1796). "İstoriiko-etnografiçeskoye Opisaniye Dagestana". *RGVİA*, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II.
- Simonoviç, F. (1796). "Opisaniye Yujnogo Dagestana". *RGVİA*, d. 846, op. 16, d. 18474, ç.I-II.
- Statistiçeskoye Opisaniye Borçalinskoy Distantsii* (sostavil Kotsebu), *RGVİA*, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskiya Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RGVIA, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskiye Svedeniya o Çarskih Vladeniyah (sobranniye polkovnikom Kotsebu) 1825 g. RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18498.

SPb, filial Arhiva RAN, f.99, op.2, d. 41.

Araştırma Eserler

Gurko-Kryajin, V. (2003). "Kratkaya İstoriya Persii". *İstoriya İrana*. Kiyev-Moskova: Alternativa – Yevrolints, s.50-133.

İskenderova, M. (1999). *Bakinskoye Hanstvo*. Baku: Çaşıoğlu.

Junior, J. (2004). *Unudulmuş Kahramanlar* (Farsçadan tercüme Alibala Hacızade, Şahin Fazil), Bakü.

Memmedova, İ. (2011). *Rusya İle İnan Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, Aktaran Sebahattin Şimşir, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

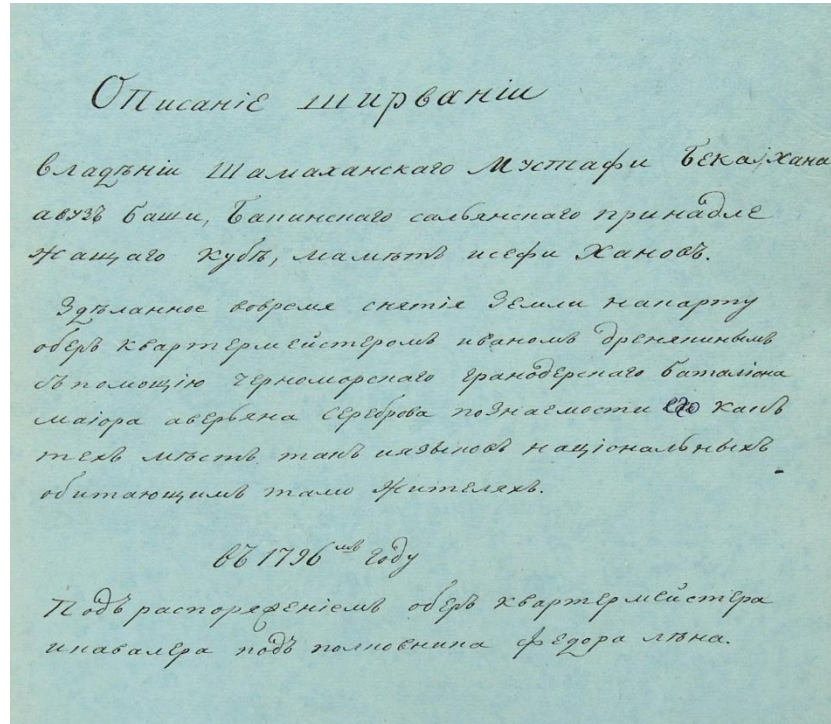
Memmedova, İ. (2015). "Rusya ve İnan'ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları" *Yeni Türkiye*, (81), Kafkaslar özel sayısı – XI, Ankara, Temmuz-Aralık: 551-562.

Memmedova, İ. (2017). *İrean Hanlığının Ahalisi*. Bakü: Azerbaycan Tarihçileri İctimai Birliyi.

Mustafazade, T. (2005). *Guba Hanlığı*. Bakü: Elm.

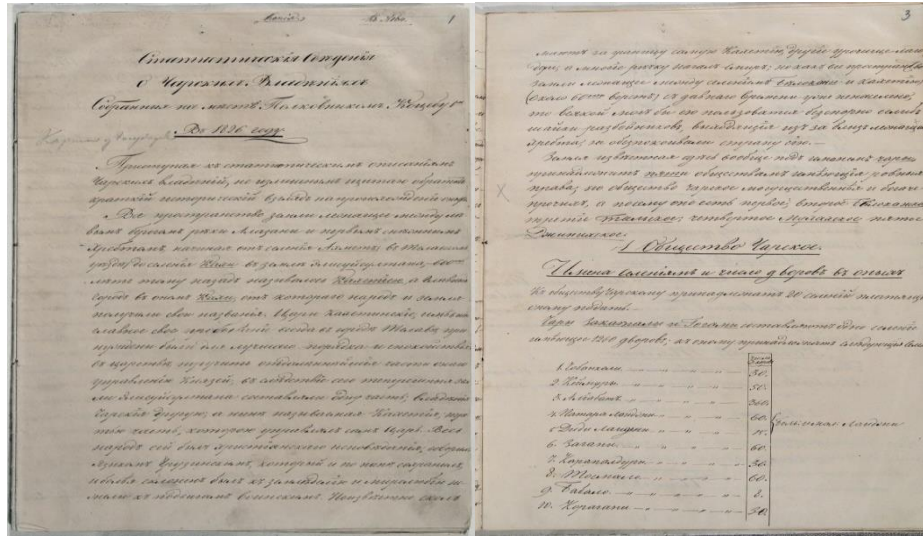
Şimal – Garbi Azerbaycan Tarihi (2011), Bakü: Şerg – Gerb.

EK 1. 1796 Yılında Şirvan'ın Tasviri'nin 31. Varak

Kaynak: RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I, I. 31

EK. 2. Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler'in 1. ve 3. Varaklar

Kaynak: *Statisticheskoye Svedeniye o Charskih Vladeniyah* (sobranniye Polkovnikom Kotsebu) 1825 g. RGVA, f. 846, op. 16, d. 18498, ll. 1, 3.

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları**Hayat Şamiyeva***

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 12.05.2020	Tarihsel süreçte Hazar Türklerini Kafkaslarda, özellikle ilk Arap fetihleri sırasında Azerbaycan topraklarında egemen bir unsur olarak görmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak Arap kaynakları da Hazar Denizi ve Hazar Türklerinin tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklardan birisi de Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra) tarafından yazılmış <i>Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik</i> (Yollar ve Araziler) adlı eserdir. Bu makalede özellikle <i>Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik</i> adlı eserden yararlanılmıştır. Eser; Hazar Denizi, Hazarlar ve İtil (Volga) nehri boyunca "yerleşik" diğer Türk halkları hakkında "ilginç" bilgiler vermektedir. Eserde bu Türk halklarını ve diğer halkları şöyle sıralamak mümkündür; Hazarlar, Oğuzlar, Bulgarlar, Burtaslar, Başkurtlar, Peçenekler (Biçenekler) ve Ruslar. Makale, özellikle Hazar Denizi ve İtil Türk halkları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu halkların yaşayış şekilleri ve tarihini incelenmektedir. Bu bakımdan Arap tarihçisi el-İstahrî'nin çalışması makalenin ortaya çıkmasında önemli bir kaynak olması bakımından dikkate değerdir.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	

Anahtar kelimeler: Hazarlar, Oğ(g)uzlar, Bulgarlar, Burtas(ş)lar, Başkurtlar, Peçenekler**Khazars and other Volga Peoples in Al-Istahri's Kitab al-Mesalik Wa'l-Memalik****ABSTRACT**

During the first Arab invasions as the dominant element in the Caucasus, especially in the territories of Azerbaijan can be seen the Khazar Turks. Arabic sources from the view point of studying the history of the Caspian Sea and Khazar Turks is extremely important. In this regard, one of the very valuable sources is Abu Ishaq Ibrahim bin Muhammad Al-Farisi El-İstahrî's *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* ("Roads and countries"). The sources contains information about the Caspian Sea, the Khazar Turks and other Turkic tribes of the Volga region, and they have been investigated in this paper. Based on the work of El-İstahrî information about the Khazars (خزر), Oghuzes (الغز), Bulgars (بلغار), Burtashes (برطاس), Bashkirs (بشجرت), Pechenegs (بجناك) and other nations (Russians, Romans) have been drawn into the research. In this article based on the work of Arab author El-İstahrî the history of the Turkic peoples in the Caspian Sea and Volga regions has been investigated.

Keywords: Khazars, Oghuz, Bulgars, Burtashes, Bashkirs, Pechenegs**GİRİŞ**

Hazar Türklerini Kafkaslarda, özellikle ilk Arap fetihleri döneminde Azerbaycan topraklarında egemen unsur olarak görmek mümkündür. Arapça kaynaklar Hazar Denizi ve Hazar Türklerinin tarihini incelemek açısından olağanüstü bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Yollar ve Ülkeler) (el-İstahrî, 1381) adlı eseri önemli kaynaklardan biridir. Bu

* Ph. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakühanov adına Tarih Enstitüsü, Azerbaycan Ortaçağ Tarihi Bölümü araştırmacısı ve Azerbaycan RTÜK görevlisi, hayatsemi@rambler.ru, Azerbaycan.

kaynak eser 16. bölümü "Hazar Denizi" (بحر الخزر) olarak adlandırılan 20 bölümden oluşmaktadır. Bu bölüm, kaynağın 128-132. sayfalarını kapsar ve Hazarlar hakkında bilgi edinmemizi sağlar.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî kimdir? Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseriyle tanınan coğrafyacıdır. Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Nisbesinden Fars bölgesindeki İstahr şehrinde olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın diğer bölgelerine sefer eden el-İstahrî, Maverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'de de bulunmuştur: hayatının son döneminde Hızistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır. Kendisi gibi Belh okuluna bağlı coğrafyacı bü'l-Kasım İbn Havkal ile 340 (951-52) yılında Sind'de veya Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir. El-İstahrî'nin eseri, geleneksel *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adını taşımasına rağmen Ebu Zeyd ei-Belhi'nin başlattığı yenilikçi üslubu yansıtır. Eser, asıl konusu olan müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim"e ayırır ve iklim kelimesini daha çok İran'daki "kişver"e yakın bir biçimde "idarî bölge" anlamında kullanır. Zengin bilgiler veren ve dikkatli tasvirler ortaya koyan el-İstahrî, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin tanımına geçer. Esere önce Belh okulu tarzında Arabistan'ın tasviriyle başlanır; daha sonraki bölümlerde Avrupalılar'la meskûn olan bölgelerden bahsedilir. Fars denizine (Hint Okyanusu) ayrılan kısımdan sonra sırasıyla Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Erminiye, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi ve Mâverâünnehir'e ayrılan bölümler gelir. Eserde her bölge (iklim) için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi verilir. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve bunlara resmî belgelerle bazı tarihi bilgiler eklenir. Bölgelerin tanımı eserde geniş ve kapsamlı bir biçimde yapılmış, bu arada şehir ve kasabaların bir kısmının topografik ayrıntılarına da inilmiştir. Müellif, yol güzergâhlarını ve menzillerin arasındaki mesafeleri kesin olarak verir. Fizikî coğrafya ve antropoloji eski Yunan mitleriyle Arap geleneğinin karışımı gibidir (Tolmacheva, 2001: 204).

El-İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde paylaştığı 20 iklimin 16'sı olarak "Hazar Denizi"ni göstermiştir. Bu bölüm, Hazar Denizi, Hazar Türkleri ve İtil boyunca yer alan diğer Türk kabileleri hakkında bilgi içermektedir. Genel olarak, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri, Hazar Denizi havzası ve İtil bölgesi halkları, özellikle Hazar ve diğer Türk kabileleri ve devletleri hakkında değerli bilgiler bakımından zengindir. Bu nedenle, bu bölgelerde büyük ölçüde örtülü bir Türk etnik ve kültürel varlığı zaten yadsınamaz bir gerçektir.

Araplar, halen 639'da Azerbaycan'ın tarihî toprağı olan Adurbadagan'ın²¹ kuzey-batısına geçerek birkaç savaştan sonra Mugan'ı ele geçirdiler. Burada da Araplar, yerel halkla cizye ödeme koşulu ve dolayısıyla nüfusun kişisel ve mülkiyet dokunulmazlığı konusunda bir anlaşma imzalandıktan sonra (Bünyadov, 1989: 81) daha fazla ilerlediler. Eski ve erken ortaçağ kaynaklarına göre, buralar, Türk kökenli Kaspi (Hazar), Kadusi ve Alan kabilelerinin bulunduğu bölgelerdi (Aleksperov, 2010: 395). Bükeyr bin Abdullah tarafından gönderilen ordu, hemen bu bölgelerden Hazar Denizi kıyıları boyunca ilerleyerek Derbent'e doğru hareket etmiştir. VIII. yüzyılın başlarında Emevî halifeleri zamanında Hazar Türklerinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı istila eden Arapları güçlü bir darbe ile güneye doğru, Aras Nehri'nin kaynağına dek geri püskürttükleri bilinmektedir.

El-İstahrî'nin yukarıda belirtilen çalışması Hazarlar ve diğer Türk kabilelerinin dini inançları, başkentleri, meslekleri, şehirleri, yolları ve şehirler arasındaki mesafeler hakkında önemli notlar içermektedir. El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri kısmen birçok Azerbaycan tarihçisi ve şarkşünası tarafından incelenmiştir. Bu nedenle; Z.M.Bünyadov (Bünyadov, 1989), N.M.Velihanlı (Velihanlı, 1974), M.H.Şerifli (Şerifli, 1978), S.B.Aşurbeyli (Aşurbeyli, 1983), N.Ç.Ahundova (Ahundova, 2004) ve R.E.Ağayev

²¹ Azerbaycan'ın eski adı

(Ağayev, 2014a; Ağayev, 2014b) gibi araştırmacılar da çalışmalarında İstahrî'nin eserinden de söz etmektedirler. Ancak bu kaynak eser Azerbaycan tarih biliminde özel bir araştırma konusu olmamıştır.

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* eseri yazarın kendisi tarafından yazılmış olup yukarıda da belirtildiği gibi 20 iklimden oluşur. Her bölüm bir iklime adanmıştır. Kitabın "Erminiye, Azerbaycan ve Arran" başlıklı 13. bölümü ve "Hazar Denizi" başlıklı 16. bölümü, Azerbaycan tarihi için önemli bilgiler içermektedir. Çalışmasının 16. bölümünde el-İstahrî Hazarlardan (خزر), Guzlerden (الغز - Oguz), Bulgarlardan (بلغار), Burtaslılardan (برطاس), Başkurtlardan (بشجرت) ve diğer Türk olmayan halklardan bahseder ki (أروس - Ruslar, الروم - Yunanlılar) araştırmamızda bu konulara odaklanmaya çalışacağız.

1. El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* Eserinde Hazar Denizi ve Çevresi (İtil Bölgesi)

El-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinin Hazar Denizi (بحر الخزر) başlığı ile yer alan 16. bölümünde, Hazar Denizi'nin doğu, batı, kuzey ve güney bölgelerindeki arazilerden bahsediyor ve Hazar Denizi'nin başka denizlerle hiçbir bağlantısının olmadığını yazıyor. Eserinde yazar, "Hazar Denizi'nin doğu kesiminde Deylemin bir parçası, Taberistan, Cürcân (Gürgen) ve Harezm (خوارزم) arasında bir bozkır bölgesi olduğunu ve batı kesiminde Arrân ve Sarir'in yerleştiğini belirtiyor (el-İstahrî, 1381: 128). Ona göre, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Guz Ülkesi (Oğuz), güneyinde ise - Jil (Gilan) ve Deylem var. Müellif "bu denizin başka denizlerle hiçbir bağlantısı yok" yazıyor (el-İstahrî, 1381: 128). El-İstahrî eserin "Hazar denizi" bölümü hariç diğer bölümlerde Hazar denizini Taberistan adlandırıyor. Ancak bu denizden çoğunlukla Hazar Denizi olarak bahseder (Velihanlı, 1974; Ağayev, 2014a: 351).

El-İstahrî, Abeskun'dan (آبسكون) (Hazar Denizi'nin Türkmen tarafı) Dihistan (دهستان) hariç Hazar Denizi'ne doğru yönde köy ve kasaba olmadığını yazmaktadır (el-İstahrî, 1381: 128). Ancak yazar, Abeskun'dan Hazar ülkesine, Bab el-Abvab'a doğru sol yönde birçok yerleşim olduğunu kaydeder (el-İstahrî, 1381: 128). Yazar Hazar denizi çevresinde dolaşarak hareket edildiğinde herhangi bir engel ile karşılaşmadan başlanılan yere geri dönmenin mümkün olduğunu kaydetmektedir (el-İstahrî, 1381: 128).

El-İstahrî'nin çalışmasının değeri, "Hazar Denizi" bölümünde sadece Hazar Denizi ve Hazarlar hakkında değil, çevresi, Türkler ve bu bölgelerde yaşayan diğer kabileler hakkında da ayrıntılı bilgi vermesindedir. Bu bölümde yazar, Hazar Denizi'ne akan İtil (günümüzde Volga) Nehri'ni şu şekilde açıklamaktadır:

قطعتان- قطعة على غربي " واما الخزر فانه اسم الاقلم. وقصبتة تسمى إتل. وإتل اسم. النهر الذى يجرى اليه من الروس وبلغار. وإتل هذا النهر المسمى " إتل و هي اكبرهما. وقطعة على شرقيه, وللملك يسكن فى الغربى .

"Hazara gelince, iklimin adıdır. Yerleşimine (başkent) İtil denir. İtil, Rus ve Bulgar taraflarından akan bir nehrin adıdır. İtil iki bölümden oluşur; biri bu nehrin batı tarafındadır ve İtil olarak adlandırılmıştır. Nehrin İtil adı verilen büyük kısmı burasıdır. Doğu tarafındaki kısım ayrıdır. Malik (ملك – Hükümdar) onun (İtilin) batı kesiminde yaşıyor " (el-İstahrî, 1381: 129). İtil Nehri'nin doğu kısmına "Hazaran" denilir ki, bu ada bölümde rastlanmamaktadır, ancak diğer kaynaklarda "Hazaran" adını görmek mümkündür.

Suraga ibn Amir'in ölümünden sonra, halife Abdurrahman ibn Rebî' sınır bölgelerinin valisi olarak atandı ve Hazarlara saldırmalarını emretti. Ancak Abdurrahman ibn Rebî' Balancar yakınlarındaki bir savaşta öldürüldü. Böylece, 643-644'teki sefer sonucunda, Araplar, Hazar Denizi kıyıları boyunca dar bir şerit halinde kendilerini güçlendirebildiler (Minorski, 1963: 144; Bünyadov, 1989: 81).

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'teki materyaller de dâhil olmak üzere Arapça dil kaynakları, Türklerin bugünkü Azerbaycan'daki varlığının İslâmiyet'ten çok önce olduğunu kanıtlamaktadır. Azerbaycan'ın Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, bu bölgede yaşayan çok sayıda Türk kabilesi Arapların yönetimini ve İslâm'ı kabul etti. Hazarlar gibi Araplarla savaşı sürdürenler, çeşitli yönlerde Araplarla savaşa girdiler ki, bunların arasında da en savaşçıları Hazar kabileleriydi. Hatta Emevîleri deviren Ebu Müslüm Horasani de Hazar Türklerinin büyük desteğini görmüştü (Çetinkaya, 1996: 52).

2. El-İstahrî'nin Hazar Denizi (بحر الخزر) Havzası, Hazarlar ve Türkçe Konuşan Diğer Halklar Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Hazar Denizi havzası ve İtil bölgesi halkları ile Hazarlar ve devletleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Arapların baskısı altında geri çekilen Azerbaycan Türklerinin Hazarlara katılmasıyla, Hazar Hakanlığı'nda Türk sayısının daha da arttığı da bir gerçektir. Arap fetihleri sırasında "diğer Türk kabileleri de tek bir askeri yönetim yapısında - Türk Hakanlığı'nda - birleşti. Hazarlara ek olarak, Sabirlerin kalıntılarını, Barsil-Bersülleri (muhtemelen Balancarlılar idi), Bulgarların bir kısmını veya daha çok Samandarları kapsamaktaydı" (Artamonov, 1962: 156).

El-İstahrî Hazarlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir: "*Kendi lisanlarında hükümdara bey/bek denir. Şehir (İtil) bir çitle çevrilidir. Evleri ahşap ve kilden yapılmıştır. Binalarına "xaraka" (خرکاهات) veya "baraka", yani "koma" demektedirler. Şehirlerde pazarlar ve hamamlar var, nüfusun çoğunluğu da Müslüman'dır. Sayılarının 10.000 olduğu söylenmektedir. Orada yaklaşık 300 adet cami vardır. Malik'in (Hazar Kağanı, Hükümdarı) Kalesi nehir kıyısından uzaktır. Kalesi pişmiş tuğladan yapılmıştır. Başka hiç kimsenin evi böyle değildir. Çünkü başkalarına izin verilmiyor. Surların dört kapısı vardır: biri nehre, diğeri şehrin arkasına açılır*" (el-İstahrî, 1381: 129).

El-İstahrî ayrıca Hazarların dini inançları hakkında bilgi vermektedir:

الا ان للملك و خاصته يهود. و الغالب على اخلاقهم اخلاق اهل الاوثان. يسجد بعضهم لبعض عند التعظيم، و اهكام خصوا بهاعلى رسوم قد يمه مخالفة. لدين المسلمين و اليهود و النصرارى .

"*Malik (Hakan veya Kağan) ve çevresi Yahudidir. Davranışları ve ahlakları çoğunlukla putperestlere benziyor. Birbirlerine secde ediyorlar. Davranışları Müslümanların ve Hıristiyanların öğretileriyle çelişiyor. Onların (Hazarların) dini inançları Hıristiyanlık, İslam ve putperestliktir*" (el-İstahrî, 1381: 129). El-İstahrî'ye göre, hükümdar Yahudi idi. Muhafız birlikleri 4000 kişiydi. Onların çoğu Müslüman ve Yahudiydi (el-İstahrî, 1381: 129).

Yazar ayrıca Hazar kağan (hakan)larının askeri çalışmaları ve Hazar'ın ekonomik hayatı hakkında önemli gerçekleri de ortaya koymaktadır: "*Malik'in (Hükümdarın) 12.000 askeri var. Bunlardan birisi ölürse yerine bir başkası geçer. Askerlerin düzenli maaşları yoktur. Onlarda vergiler ve sorumluluklar çok hafiftir. Hükümdarın hazinesinin geliri ticaret yollarının kontrolünden ve tüccarlardan elde edilen uşr²² (onda bir oranında) adlı vergiden toplanır. Bu vergi, kendi topraklarından geçen tüm su ve kara yollarından alınır. Hükümdarın ihtiyaçları halkın vergilerinden karşılanıyor. Malik'in (Hükümdarın) yedi gazisi²³ (kadısı) vardır. Onlar; Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve putperestlerden ibarettir. Bir sorun olduğunda hâkimler bunu çözer. Şikayetçilerin kendisi doğrudan hükümdarın huzuruna ulaşamaz. Onlar şikayetlerini hâkimlere (yargıçlara) ulaştırır. Bu hâkimler için bir "şikayet günü" vardır. Onlar şikayetçiler ve hükümdarlar arasında arabuluculuk yaparlar*" (el-İstahrî, 1381: 129).

El-İstahrî Hazarların ve diğer Türk kabilelerinin ekonomik yaşamları hakkında bilgi verir: "*İtil şehrinin geniş tarlaları vardır, köyleri yoktur. Yaz aylarında tarlaları sürmek için dışarı bozkıra çıkarlar. Ürünlerini, bazılarını nehir kenarında ve bazılarını ise bozkırda toplarlar. Ürün ağırlıklı olarak tahıl ürünleridir. Ürünler arabalar ile veya nehre atarak taşınır*" (el-İstahrî, 1381: 129). El-İstahrî Hazarların ekonomik ve ticari hayatı hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Ana ürünleri balık ve pirinçtir. Rus ve Bulgar bölgelerinden bal ve çam getirilir. Ayrıca Ruslardan soylular (asilzadeler) için kürk getiriyorlar. Bunlar sadece Bulgar, Rus ve Kuyaba (Kiev - H.Ş.) bölgelerinden getirilir*" (el-İstahrî, 1381: 130).

²² "uşr" kelimesinin "Gayri müslim tâcirlerden alınan bir tür gümrük vergisi" anlamındaki "uşûr" "uşrû't-ticâre" şeklinde kullanımı da yaygındır.

²³ Hâkimler heyeti, 4 farklı inancı temsil eden 7 baş yargıç yüksek mahkemeyi oluşturuyordu.

Arap yazara göre, İtil'in doğu kesiminde ağırlıklı olarak Müslüman tüccarlar bulunurken, batı kesiminde Malik (Hükümdar), ordusu ve halis (safkanlı) Hazarlar yaşıyordu. İtil bölgesinde yaşayan Hazarlar denildiğinde, sadece Hazarların kendileri değil, aynı zamanda diğer Türk ve Türk olmayan kabileler ve halklar kastediliyordu. Bu konuda gereken bilgiler El-İstahrî'nin çalışmasında vardır. El-İstahrî Hazar Denizi ve İtil bölgesindeki Türk halklarının dili hakkında da kıymetli bilgiler sunmaktadır (el-İstahrî, 1381: 130). Bu da Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin kadimliyini inkar eden araştırmacılar için bir ispattır.

El-İstahrî Hazar Türklerinin lisanı hakkında da bilgiler vermektedir:

ولسان الخزر غير لسان الترك و الفارسية. ولا يشاركه لسان فريق من الامم.

"Hazar dili Türkçe ve Farsçadan farklı bir dildir. Diğer ulusların dili gibi değildir" (el-İstahrî, 1381: 130). El-İstahrî, Hazar lisanının Türk dillerinin farklı bir lehçesine uygun geldiğini ifade etmektedir.

El-İstahrî'ye göre Hazar, Başkurt ve Peçeneklerin dili Türkçedir. "Bulgar dili Hazar dili gibidir. Burtaşlıların dili farklıdır...Bulgar aynı zamanda şehrin adıdır ve onlar da Müslümandır... Onlara (Hazarlara) en yakın olanlardan biri Burtaşlıdır. Burtaşlılar ile Hazarlar arasında başka halk (ümme) yoktur." Onlar İtil vadisinde yayılırlar. Hazarlar Türklerden farklı olarak iki sınıfa ayrılırlar. Bazılarına renklerinden dolayı esmer (اسواد) Hazar denir. Ciltlerinin rengine göre Hindlilere benziyorlar. Diğer grup beyaz görümlü (بيض), yakışıklı ve güzeldir. Onlarda köleler putperestlerden seçilir. Diğer dinlerin aksine onlarda kölelik de vardır" (El-İstahrî, 1381: 130-131).

Bundan sonra, el-İstahrî genel olarak İtil Nehri'nin aktığı bölgeler hakkında bilgi vermekle konuyu aydınlatmaktadır. Hazarların İtil ve Derbent (Bab al-Abvab) arasında bulunan Samandar adlı bir şehri olduğunu yazmaktadır. Aynı zamanda Samandar şehrinde çok sayıda kavun ve üzüm bağı olduğunu belirtmektedir. "Pek çok Müslüman orada yaşıyor. Orada camileri var. Evleri tahtadan yapılmış. Oranın hükümdarı Hazar Kağanı'nın akrabası olan bir Yahudidir. Onunla Sarir arasında ve Sarir ile Samandar arasında iki fersah vardır. Samandar hükümdarı ile Sarir hükümdarı arasında barış vardır. Sariller Hristiyandır. Sarir kelimesi "taht-taç" anlamına gelir. Bu Sarir'in Fars hükümdarlarına ait olduğu söylenir ve altından yapılmıştır. Fars devleti çöktüğünde buraya tutuklanmak üzere getirildiği söylenir. Onların Bahram Çubin'in (Hüsrev Perviz komutanı) torunları olduğu söyleniyor. Sarir ile Müslümanlar arasında barış var" (El-İstahrî, 1381: 130).

Hazar ülkesi gerçekten iki yüzyıl boyunca Türk devletinin önemli bir parçası olmuştur. Toprakları Don-İtil-Kafkasya üçgenini kapsıyordu. Etnik bakımdan birçok tarihçi, Hazarların, Uğurlar, Onogurlar, Macarlar ve yönetici sınıftan oluşan karmaşık bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Aslında Hazarların çoğunun "Sabirlerin halefleri" olduğunu savunmaktadır. İsimlerinin anlamı Sabir Türkleri gibi "serbestçe dolaşan" anlamına gelmektedir. (Rasonry, 1993: 78). El-İstahrî'nin çalışması iki hakimiyet sahibini de ifade etmektedir. Çünkü o (el-İstahrî) çalışmasında hakandan ayrı olarak şöyle bahseder: "Hakanlık soy olarak ünlü bir hanedanlığa aittir (Aşina hanedanı olarak adlandırılmaktadır). Gösterişe önem verilmez. Yönetimle de uğraşmaz. Hazar hükümdarının yanına gelindiğinde, önünde diz çökülüp, yere secde ediyor ve izinsiz kalkmıyorlar. Bir olay meydana geldiğinde, hakan, çevrede yaşayan Türklerin hiçbirinin göremediği bir yere götürülür. Öldüğünde, hiçbir süvari mezarını göremezdi. Düşerler ve secde ederler ve ancak gittikten sonra ata binerler. Herhangi birine hakanı öldürmesini emretmiş olsaydı, evine çekilip kendini öldürmek zorunda kalacaktı" (El-İstahrî, 1381: 131).

3. El-İstahrî'nin Diğer Türk Halkları Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî, eserinde yukarıda belirtildiği gibi, sadece Hazar kabileleri hakkında değil, aynı zamanda diğer Türk kabileleri Başkurt, Peçenek, Burtaş, Bulgarlar hakkında da bilgi vermektedir. Böylece, Hazarlarla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, el-İstahrî, Türk olmayan kabilelerden gelen Rus ve Yunanlılar hakkında da yazmaktadır. El-İstahrî'ye göre Başkurtlar iki sınıfa ayrılmaktadır: "Onlardan bir kısmı Ğuzların (Oğuzlar) yaşadığı yerlerin en ucunda, Bulgarlardan arka tarafda yaşıyorlar. Onların sayılarının bin olduğu

söylenmektedir. Bulgarlara bağlıdır. Başkurtların başka bir kısmı da Peçeneklere (Biçeneklere) yakındır.” (el-İstahrî, 1381: 131).

El-İstahrî diğer Türk kabileleri olan Bulgarlar hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Günümüz Türk tarihçilerinin eserlerinde Bulgar kabileleri hakkında önemli bilgiler vardır²⁴. El-İstahrî Bulgarlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

و لسان بلغار مثل لسان الخزر، و لبرطاس لسان آخر، و كذلك لسان أروس غير لسان الخزر و برطاس .

و بلغار اسم المدينة و هم مسلمون

“Bulgarca Hazar dili gibidir. Burtas’ın dili farklıdır. Ayrıca, Rusça Hazar ve Burtas dillerinden farklıdır. Bulgar aynı zamanda şehrin adıdır. Onlar Müslümandır.” (el-İstahrî, 1381: 131). El-İstahrî, Burtas adının da bölgenin adı olduğunu belirtir. Burtasların ormanlarda yaşadığını yazar (el-İstahrî, 1381: 130).

El-İstahrî, eserinde Başkurt ve Peçenekler hakkında da bilgi vermekte ve onların Türk olduğunu belirtmektedir (el-İstahrî, 1381: 131):

و هم و بجنانك أترانك.

“Onlar ve Peçenekler (Biçenekler) Türkdürler” (el-İstahrî, 1381: 131).

Eserin 132. sayfasında Sabirler hakkında kısa da olsa bilgi verilmekte ve onların yaşadıkları yerlerde bir Cuma camisi olduğu belirtilmektedir. Sabirler hakkında ayrıca şu bilgiler de yer almaktadır: “Suvar adında başka bir şehir daha var. Suvar Sabirlere has bir addır. Orada da bir cami var. Bana bu iki şehrin nüfusunun 10.000 olduğu söylendi. Evleri çoğunlukla ahşaptan yapılmıştır. Kışın orada yaşarlar ve yaz aylarında çadırlara taşınırlar.” (El-İstahrî, 1381: 132).

4. El-İstahrî'nin Türk Olmayan Halklar ve Ruslar Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî eserinde Ruslar hakkında şunları ifade ediyor; “Ruslar üç sınıfa ayrılır: bunlardan biri Bulgarlara yakındır. Hükümdarları Kuyaba (Kiev) adlı bir şehirde yaşıyor. Bu şehir Bulgar kentinden daha büyüktür. İkincisi Salaviya’dır. Üçüncüsü Ersaniye’dir (Arsen) (el-İstahrî, 1381: 132). El-İstahrî, eserinde Hazar Volga (İtil) bölgesi halklarının yolları ve şehirleri arasındaki mesafeler hakkında da bilgi vermektedir.

Birçok Türk tarihçi, bir zamanlar kuzeyden göç eden Türklerin, güneye doğru Irak’a, Suriye’ye ve Mısır’a taşındıklarını ve bu düzensiz göçler nedeniyle Türklerin büyük ölçüde acı çektiğini yazıyor. Z.V.Togan bu konuda şöyle yazmaktadır: “Selçuklulardan önce, Çin, Hindistan ve Doğu Avrupa’daki Türkler gibi Doğu Asya ve Mısır’a gelen Türk halkları, yerel Arap ve Pers nüfusu arasında dağılmış ve asimile edilmişti. 9. Yüzyılda bile Mısır ve Suriye, daha sonraki tüm yüzyıllarda, hatta zamanımıza kadar, Türkleri Araplar arasında asimile etme politikası yürüttüler. Başarılı da oldular.” (Togan, 1981: 178). Bugün Irak ve Suriye Arapları ile güneydeki diğer Araplar arasındaki kültürel ve dilsel farklılıklar, yukarıda belirtilen dönemlerde Türkler üzerinde uygulanan bu politikanın bir sonucudur. (Fırat, 1970: 69).

SONUÇ

El-İstahrî'nin eseri ile son araştırmalar birleşince Azerbaycan topraklarının eski zamanlardan beri Türk toprakları olduğunu kanıtlanıyor. Araplar Güney Kafkasya’ya geldiğinde, bu bölge halkı kuzey Türklerin lehçelerini (Sabir, Hazar, Bulgar, Peçenek, Burtas, Bulgarlar, Başkurt) şivelerini konuşmaktaydı. Yer adlarının büyük ölçüde Hazar, Sabir, Kimmerler ve eski zamanlardan beri bu yerleri yöneten diğer halkların isimleriyle

²⁴ N.Çetinkaya, Araz boyunca, Anadolu, Azerbaycan ve İğdir bölgelerinde siyasi bir güç olmaktan çıkıp bu yerlerin sakinleri olan Kimmerler, (Bu bölgelerde Gamarak, Gümrü, Kemer (Gamar), Kemerli, Al-Gamar, Mollagamar gibi birçok yer adı da Kimmerler ile alakalıdır) şimdi Bulgar Türklerinin atası olarak kabul edilmektedir (Çetinkaya, 1996: 18). Daha sonra Kars, Van ve Erzurum’da yaşayan Hıristiyan Bulgarların Kimmerlerin torunları olduğu söyleniyor.

ilişkili olduğu görülmektedir. Z. V. Togan, "Türk Tarihine Giriş" adlı kitabında bu bölgeler hakkında şu bilgileri veriyor: "Pers efsanelerinde Azerbaycan, eski çağlardan beri Türklerin elinde olan bir ülke olarak biliniyor. Mübarek el-Türki, Kazvin'de bir kale inşa etti ve kendi adını ona verdi. "Mücmel et-Tevarig val-gisas" adlı eserin Persli yazarı, Arap Himyar hükümdarlarından Raişe'ye ait destanları anlatırken onun geldiği tarihlerde bu yerlerin Afrasiyab'ın ve Türklerin elinde olduğunu söylemektedir. Arapların destanlarında Himyar yöneticileri hakkında, Azerbaycan'ın eski bir Türk ülkesi olduğu ve tek bir genel kaynağa dayanmadığı eserlerde de tekrarlanıyor. Muhtemelen bu rivayetlerin etkisi altında, Halife Muaviye ibn Süfyan'a da burası bir "Azerbaycan Türk vilayeti" olarak tanıtılmıştır. Rivayete göre Muaviye Übeyd eş-Şeriyya'dan "Türkiye ve Azerbaycan nedir?" diye sordu. O da "Azerbaycan eski zamanlardan beri Türklerin yaşadığı bir ülkedir" diye cevap verdi (Togan, 1981: 174).

Tabii ki, Türklerin günümüz Azerbaycan topraklarında yaşadığı en eski Arapça kaynaklar (el-İstahrî, İbn Havkal, el-Tabari vb.) ile de ispat edilmiştir. Azerbaycan topraklarında yaşayan, Türk, İran ve Kafkas dillerini konuşan halkların eski zamanlardan beri birbirleriyle yakın temasta oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Selçuklular Azerbaycan'a geldiklerinde bu bölgelere yerleşen eski Türkler; Hristiyan, İslâm, Bizans ve İran kültürlerini benimsemişlerdi. Bu da bir karmaşaya neden oluyordu. Ancak Selçukluların gelişi Türk varlığını daha da aktifleştirdi. İslâm'a daha geniş bir şekilde dönüldü ve büyük yeni Türk kitleleriyle bu bölgeye gelerek kaynaştı. Bazıları Hristiyanlığı tercih etti. İlhanlılar döneminde de İslâm kabul edildi. Böylece ulusal bütünlük sağlandı. X. yüzyıl Arap coğrafyacısı El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Hazar Denizi ve havzası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Arap Halifeliği döneminde de Azerbaycan tarihinin incelenmesi açısından da önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Ağayev, R. (2014a). El-İstehrinin "El-mesalik va-l-memalik" eseri Azerbaycan haqqında. *Tarih ve onun problemleri*, 4, 349-355.
- Ağayev, R. (2014b). İbn Hövqelin "Kitab suret el-ard" eseri hazarlar haqqında. *Tarih ve onun problemleri*, 2, 26-33.
- Ahundova, N. (2004). *Tyurki v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Arabskogo Khalifata (VIII ser. X vv)*. Baku: Elm.
- Alekperov, A. (2010). Kadusii – kak drevneyşiy tyurkskiy etnos Azerbaydjana. *Dirçeliş XXI esr*, 147-148, 395-402.
- Artamonov, M. (1962). *İstoriya Khazar*. Leninqrad: İzdatelstvo Qosudarstvennoqo Ermitaja.
- Aşurbeyli, S. (1983). *Gosudarstvo Şirvanşahov (VI-XVI vv.)*. Baku: Elm.
- Bünyadov, Z. (1989). *Azerbaycan VII-IX esrlerde*. Bakı: Elm.
- Çetinkaya, N. (1996). *İğdir tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine)*. İstanbul: Kuşak Matbaası.
- المسالک و الممالک تالیف الی اسهق ابراهیم بن مهمد الفارسی الاصلطخري. القاهرة 1381
- Fırat M. (1970). *Doğu illeri ve Varto tarihi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Minorski V. (1963). *İstoriya Şirvana i Derbenta X-XI vekov*. Moskova: İzd-vo vostoçnoy literaturı.
- Rasonyi L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Şerifli M. (1978). *IX esrin II yarısı - XI esrlerde Azerbaycan feodal dövlletleri*. Bakı: Elm.
- Togan Zeki Velidi. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş. c.1: En eski devirlerden 16. ssra kadar*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tolmacheva, M. (2001). İstahrî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, s. 203-205.
- Velihanlı N. (1974). *IX-XII esr ereb coğrafiyaşunas-seyyahları Azerbaycan haqqında*. Bakı: Elm.

Dil Biriminin Aracısız Gösterge ve Saymaca Gösterge Katmanlarından Eğretilmeli Katmana Ulaşması

Deniz DEMİRYAKAN*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 03.6.2020	Dil biriminin çok katmanlı duruma gelmesi birdenbire olmaz. Bu değişim aşama aşama olur ve söz konusu dil birimi başlangıçtaki anlamından süreç içinde uzaklaşır. Bu uzaklaşma, dil biriminin başlangıçtaki anlamıyla ilişkisinin bulanıklaşmasına neden olur. Dili konuşanlar, eğretilmeli katmanda kullandığı yeni dil biriminin hep o katmanda olduğu algısına kapılır. Oysa dilin bu birimleri, süreç içinde farklı yer ve zamanlarda birçok etken ile birlikte anlam yapılarında, anlam alanlarında bazı değişikliklere uğramışlardır. Değişiklikler de dil birimlerinin eğretilmeli katmana ulaşmasını sağlamıştır. Tüm bu karmaşık sürece odaklanan bu çalışmada da <i>güzel, kötü, özle-, sev-, üzü-, öfke, öfkelen-, kıskan-, saygı, düşman, korku, ikirciklenme, ad, barış, savaş, utan-, bil-, uğur, dalaş-, didiş-</i> sözcüklerinden hareketle dil birimlerinin gerçek anlamlı kullanımları, anlam ve ses-biçim gibi iki eklemli, yani iki katmanlı iken; bu birimlerinin eğretilmeli anlamlarıyla kullanımlarına eşlik eden süreci ve her sözün ilkesel olarak aracısız gösterge katmanından başlama zorunluluğu, gerekli görülen yerlerde başka dillerle de ilişkiler kurularak açıklandı.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	

Anahtar Kelimeler: Tek-Çift ve Çok Katmanlılık, Anlam Alanı ve İlişkisi, Gösterge, Dil Biriminin Soyutluğa Evrimi, Gösterge Değeri

Language Unit's Move to Metaphoric Layer From The Layers of Iconic Sign and Symbolic Sign

ABSTRACT

Language unit does not come to a multilayer position all at once. This change comes into being step by step and the said language moves away from its initial meaning in the course of time. This moving away results in that the language unit's relationship with its initial meaning becomes foggy. The people speaking that language get the perception that the new language unit they use in metaphoric layer has been in that layer from the beginning. However, these units of the language have undergone some changes in terms of meaning structure and meaning scope in different places and times in the course of time with the effects of many factors. As a result, these changes have caused language units to reach the metaphoric layer. This study focusing on this complex process, starting from the words *güzel* (beautiful), *kötü* (bad), *özle-* (miss), *üzül- üzü-* (worry), *öfke* (anger), *öfkelen* (become angry), *kıskan* (envy), *saygı* (respect), *düşman* (enemy), *korku* (fear), *ikirciklenme* (vacillation), *ad* (name), *barış* (peace), *savaş* (war), *utan-* (be ashamed), *bil-* (know), *uğur* (luck), *dalaş-* (stir about), *didiş-* (fall out), explains that the use of language units in the literal sense have two joints as meaning and voice-form, or two layers. Additionally, this study explains the process accompanying the use of these units with metaphoric meanings and the necessity of that every word, principally, has to start from iconic sign, establishing relations with other languages if it is necessary.

Keyword: Single-Twosome and Multi Layer, Meaning Scope and Relation, Sign, Evolution of Linguistics to Abstraction, Jointedness

* Bilim uzmanı, MEB İstanbul Şair Erdem Bayazıt Ortaokulu Türkçe Öğretmeni, demiryakan@hotmail.com, Türkiye.

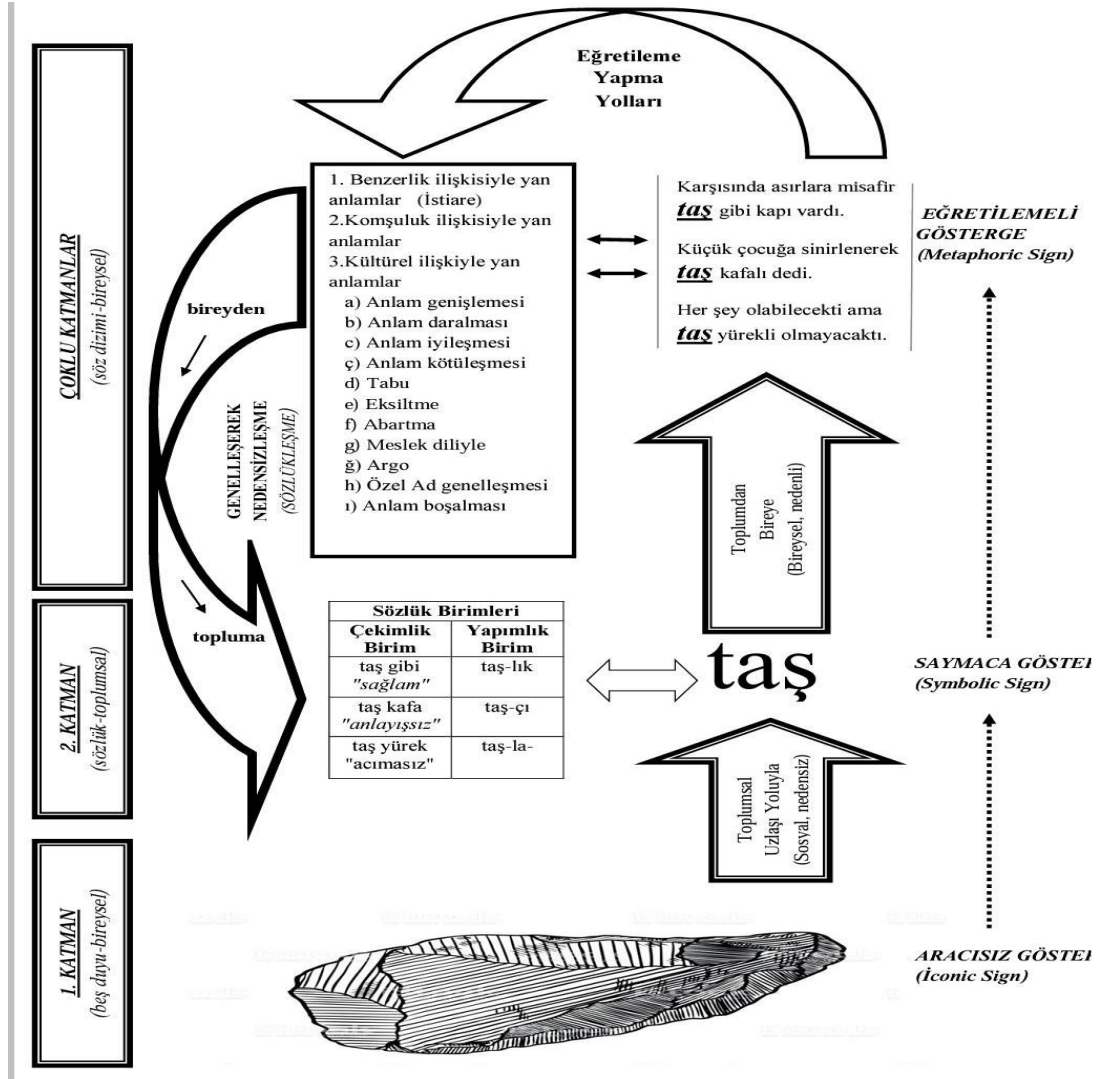
GİRİŞ

Dil birimlerinin, dillerin sosyal uzlaşılara dayalı saymaca (symbolic) ve eğretilmeli (metaphoric), iki ve çok katmanlı göstergelerindeki değer (semiotic value) değişimine anlam değişmesi denir. Dil birimlerinin gösterge değerlerinde bir dizi değişimler olur; yer aldıkları ortamlarda farklılıklar görülür. Bu da bize sözlerin anlamlarının sabit noktalar değil, değişken alanlar halinde olduğunu öğretir. Bu canlı, hareketli ve değişken alanlar, kendi içlerinde bölünmeler, komşu sözlerin anlam alanlarını kısmen veya tamamen içine almalar gibi özellikler gösterirler (Karaağaç, 2013:124).

Sözler veya dil birimleri; aracsız gösterge katmanıyla algılanır, saymaca gösterge katmanıyla o dili konuşanlarca tanımlanarak üzerinde uzlaşılır, eğretilmeli katmanla birlikte de bireyselleştirilir. Dil, canlı bir varlık olduğundan bu süreç durmaksızın devam eder: Benzerlik, komşuluk ve kültürel ilişkilerle eğretilmeli katmana ulaşan sözler çekimlik ve yapımlık birimlerle bu kez de sözlük birimi haline gelerek bireysel kullanımdan toplumsal kullanıma doğru düşey bir yol izler. Doğası gereği karmaşık bir yapıya sahip olan bu süreci(süreçleri) aşağıdaki tabloyla somutlaştırmak mümkündür:

Tablo 1.

Çok katmanlılık (Karaağaç, 2013: 251)

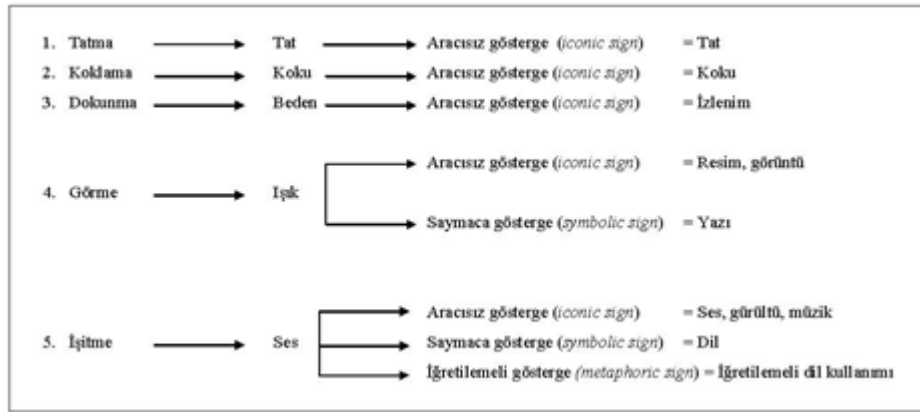

Tabloya bakıldığında birinci katmana karşılık gelen *aracısız gösterge*; gerçeklik göstergesidir. Gösterdikleri varlık veya bilginin kendisini veya görüntüsünü yansıtan göstergelerdir. Görüntüsel gösterge, belirttiği şeyi doğrudan doğruya temsil eder, canlandırır. Gerek gerçek dünyada var olan gerekse kurgu dünyasında yaratılan resim, maket, harita, plan, fotoğraf, müzik, nota gibi, iletilmek istenen bilginin kendisi olan göstergelerdir. Bu sözlü olmayan iletişim, yalnızca birinci eklemliliğe sahip, tek katmanlı göstergeler kullanılmaktadır; çünkü, burada, göstergeyi oluşturan gösteren ile gösterilen aynı varlıktır (Karaağaç, 2013:9-10).

Tablonun örneğindeki görselin algılanması için 'taş' adının bilinmesine gerek yoktur. Görme ve dokunma duygusunu kullanmak bu görsel özelinde yeterli olacaktır. Aracısız gösterge duyu organları aracılığıyla nesnenin ve durumların algılanmasını sağlar:

Tablo 2.

Beş duyu organı- aracısız gösterge ilişkisi (Karaağaç, 2013: 10)

İkinci katmandaki *saymaca gösterge*; uzlaşmalık bir göstergedir. Bu tür göstergeler, gösteren ile gösterilen arasında, nedensiz, fakat toplumsal uzlaşmaya dayalı saymaca, yani sembolik bir ilişkinin olduğu göstergelerdir. Dillerin sözlük birimleri, böyle, nedensiz göstergelerdir; gösteren ile gösterilen arasında hiçbir gerçek ve doğal ilişki yoktur; gösteren-gösterilen ilişkisi, yapay, uzlaşmaya dayalı, saymaca bir ilişkidir. Saymaca gösterge ise, yorumlayan olmasaydı kendisini gösterge yapan özelliği yitirecek olan göstergedir. Bir başka deyişle, saymaca ve nedensiz gösterge, insanlar arasındaki bir uzlaşmaya dayanan göstergedir (Karaağaç, 2013:10).

Ne bizim algıladığımız taş ile ne de /t/, /a/, /ş/ seslerinin 'taş' adıyla bir ilgisi yoktur. Bu ilgi yukarıda anlatıldığı üzere nedensizdir ve toplumsal bir kabul ile oluşmuştur. Bu aşamada; örnekteki görsel, iki katmanlı bir yapıya sahiptir: Doğası gereği gerçekliği ve toplumsal kabul gereği saymaca adı.

Soyut ve karmaşık bir yapıya sahip olan çoklu katmandaki eğretilemeli gösterge, çağrışımlık bir göstergedir.

Bir varlığa nedensiz olarak ad olmuş bir dil birimini, benzerlik, neden-sonuç, parça-bütün, teklik-çokluk ilişkisiyle veya herhangi bir kültürel ilişkiyle, bir başka varlığa işaret etmek için kullanan göstergelerdir. Varlık ile benzerlik, neden, sonuç, eşitlik, parçalık, bütünlük vb. gibi herhangi bir türden ilişkisi olan, nedenli olan göstergelerdir. Yani belirti, iki öge arasındaki gerçek bir çağrışıma dayanır. Burada gösterenin gösterilen ile çağrışıma dayalı, nedenli bir ilişkisi söz konusudur. Bu göstergeler, dil kullanımı veya söz dizimi kaynaklı oldukları için, göstereni ile gösterileni, nedenli bir ilişki içindedirler. Böylece çift eklemli, yani iki katmanlı olan dil göstergeleri, üç veya çok eklemli hale gelirler; çünkü dil göstergelerinin, çift eklemli nedensiz gerçek anlamları yanında, üçüncü bir eklem, üçüncü bir katman olarak nedenli eğretilemeli anlamları ortaya çıkmıştır (Karaağaç, 2013:10).

Toplumsal uzlaşma yoluyla nedensiz bir biçimde oluşturulan 'taş' adı bu kez nedenli olarak birinci ve ikinci katmanın aksine yeni veya değişmiş bir anlam ilişkisiyle kullanılacaktır.

Burada bahsedilen anlam ilişkisi oluşturan dil kullanımı, bütün dillerde iki biçimde gerçekleştirilir: ad+ad veya ad+eylem. Yan yana getirilen ad ile ad veya ad ile eylem arasındaki ilişki, gerçek dünyada bulunmayan saymaca bir ilişki ise, zaten kendileri de saymaca olan bu ikili unsur arasında yeni bir alt katmana geçilmiş olur, daha alt bir anlama doğru yeni anlam dalları gelişmeye başlar. İşte buna eğretileme diyoruz. (Karaağaç, 2013:11).

Örneklere geçmeden önce yazının başında verilen çok katmanlılık tablosunun ve bu tablodaki bilgilerle ilgili açıklamaların daha iyi anlaşılması, şimdinin eğretilemeli göstergesinin Türkçede olduğu gibi hemen hemen tüm dillerde de somut süreçlerden geçmesi zorunluluğunun daha iyi kavranılabilmesi için aşağıdaki tabloda katmanlar arası geçiş (ve de ilişki) dikkatle incelenmelidir.

Tablo 3.

Katmanlar arası geçiş-anlam değişimi

	1.Katman (Aracısız Gösterge)	2. Katman (Saymaca Gösterge)	Çoklu Katmanlar (Eğretilemeli Gösterge)
Ar. keder	 (Toz Görseli)	كدر k.e.d.e.r "toz"	كدر keder "bunalma, sıkıntı"
Ar. ğubār	 (Toz Görseli)	بارغ ğ.u.b.ā.r "toz"	بارغ iğbirar "sıkıntı, gücenme"
ET pus~buğ	 (Toz Görseli)	p.u.s "sis ,duman"	bunalma "sıkıntı, dert"
İng. trouble	 (Bulut Görseli)	t.r.o.u.b.l.e "bulut, sis"< Lat. turbidus	trouble "sorun, sıkıntı"
Fa. dert< (ET tor~toz; bkz. tortu "kalıntı, birikme")	 (Toz Görseli)	درد d.e.r.t "ET toz~tor'dan"	درد dert "keder, hastalık"

Dünyanın farklı yerlerinde başka dilleri konuşan bireyler üzüntü veren ve olumsuzluk yaratan bir durumu *toz* ve *duman* ile ilişkilendirmişler. Başlangıçta somut olan algılayış sonrasında soyut ve bireysel bir algılayışa dönüşmüştür. Bu ve buna benzer birçok durum hemen her dil biriminde görülebilir. Yazının bundan sonraki bölümünde Türkiye Türkçesinden seçilmiş bazı sözcüklerin aracısız gösterge katmanından eğretilemeli gösterge katmanına hangi anlam alanı ve ilişkisiyle ulaştığına dair örnekler verilecektir.

güzel:

Türkçe Sözlük'te "1.Göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran, çirkin karşıtı; 2.İyi, hoş; 3.Beklenene uygun düşen ve başarı düşüncesi uyandıran; 4.Soyluluk ve ahlaki üstünlük düşüncesi uyandıran; 5.Görgü kurallarına uygun olan; 6.Sakin, hoş (hava); 7.Okşayıcı, aldatıcı, kandırıcı; 8.Pek iyi, doğru; 9.Güzel kız veya kadın; 10.Güzellik kraliçesi; 11.Hoşa giden, beğenilen, iyi, doğru bir biçimde; 12.Adamakıllı,

şiddetli”(TS)²⁵şekilde anlamlandırılan *güzel* sözcüğü ET *kör-* “gör-” eylemi ile ilgilidir. *kör-* eyleminin EDPT’deki sözcük yuvasına²⁶ bakıldığında bu ilişki açıkça görülecektir:

kör- “görmek; görmek, başından geçmek, denemek, tecrübe etmek”; *körtgür-* “göstermek”; *körüğ* “gözcü, casus”; *körgü* “görmek, görme işi”; *körgit-* “göstermek”; *körüklüg* “görünen, görünebilen”; *körüğse-* “görmek istemek”; *körül-* “görülme”; *körüm* “örüm, görme işi; kehanet”; *körümçi* “kahin”; *körümlüg* “kehanetli”; *körünç, közünc* “görünü; seyirci”; *körünçle-* “göstermek, sergilemek”; *körün-* “görünmek”; *körünçlük* “gösterme aleti” *köründür-* “görünmesini sağlamak”; *körse-, körüğse-* “görmek istemek”; *körüş* “görüş, bakış; karşılaşma”; *körüş-* “birbirini görmek, karşılaşmak”; *körk* “*(görünen, görüntü, şekil)> görmeğe değer, güzellik”; *körklüg* “güzel”; *körklüglük* “güzellik”; *körksüzlük* “çirkinlik”; *körksüz* “çirkin”; *körkle* “güzel”; *körtle* “güzel”; *körkdeş* “aynı görüntülü, şekilleri aynı olan, biçimdeş”; *körked-* “güzelleşmek”; *körkle-* “güzelleşmek”(Demiryakan, 132:2019).

güzel sözcüğünün birinci katmandaki görme duyusuyla ilgili olduğu görülmektedir. Benzer bir duruma İng. *beauty+ful* “güzel”< Fr. *beauté* “güzel” < Lat. *bellitatem* “duyulara hitap etme durumu”(SEDME); Ar. *cemal* “yüz güzelliği”(TS) örneklerinde de rastlanmaktadır.

kötü:

Türkçe Sözlük’te “1.İstenilen, beğenilen nitelikte olmayan, hoş gitmeyen, fena, iyi karşıtı; 2.Zararlı, tehlikeli; 3.Korku, endişe veren; 4. Kaba ve kırıcı; 5. Kişi veya toplum üzerinde olumsuz etkileri olan. 6.Aşırı, çok” biçiminde anlamlandırılan *kötü* sözcüğüyle ilgili Gülensoy, ET *köt* “göt” ile ilgili olmadığını söyleyerek Nişanyan’ı eleştirmiştir (Gülensoy, 2007:561). ET *köt* “arka, oturma organı”~ ET *kıç* “kuyruk sokumu bölgesi, kaba et, kaba but, popo, makat” ile Ar. *dubr* “arka taraf, kıç, kuyruk” sözcüğünden türeyen Fa. *mandbūr* “müflis, talihi ters dönmüş, perişan” arasındaki ilişki sözcüğün ET *köt* “göt” ile ilgili olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamdaki önemli bir kullanım ise İng. *bad* “kötü”< İng. *bædling* “(aşağılama)kadını adam, feminen”(SEDME) ile ET *kötle-* “götünden yapmak” ET *kötlet-* “götünden yaptırmak”(EDPT) arasındaki ilişkidir. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde *kötü* sözcüğünün *köt* “göt” ile ilgili olduğu görülecektir.

özle-:

Türkçe Sözlük’te “Bir kimseyi, bir yeri veya bir şeyi görmeyi, ona kavuşmayı istemek, göreceği gelmek”(TS) biçiminde anlamlandırılan *özle-* eylemi ET *öd* “zaman, devir, mevsim” ile ilişkili olup *öd* sözcüğünün sözcük yuvası şu biçimdedir: *öd* “zaman, devir, mevsim”; *ödki* “zamanlık; zamana ait”; *ödle-* “zamanlak, özlemek”; *ödleg* “zaman”; *ödleg* “öğle, öğleyin”; *ödsüz* “zamansız”; *ödüş* “devir, süre”; *ötlüm*

²⁵ Bu ve tüm kısaltmalar için yazının sonuna bakınız.

²⁶ ‘Sözcük yuvası’ terimi, “Clauson’un An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish’in Sözcük Yuvaları” adlı tezde çalışılmış olup tezin ön sözünde şu açıklamalar yapılmıştır: Türkçenin etimolojisi üzerine Türkiye’de ve yurt dışında pek çok çalışma yapılmış olup bunlardan en önemlisi Türk dilinin XIII. yüzyıla kadar olan söz varlığını inceleyen Sir Gerard CLAUSON’un An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish adlı eseridir. XIII. yüzyıl öncesinin Türkçe söz varlığıyla yaklaşık 9250 madde başından oluşan Clauson’un An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish adlı etimoloji sözlüğü alışılagelmiş sözlük anlayışının oldukça dışındadır: Alfabetik sırayla oluşturulmayan sözlük, önce sesli harfler sonra sessiz harfler şeklinde sıralanmış olup bu sessiz harflerden bazıları (ötümlü-ötümsüz karşıtlığı bulunanlar; b/p, d/d, d/t, k/g, k/ğ/h) sözlükte tekrardan ve çoklu girişlerden kaçınmak için aynı sesmiş gibi düşünülmüştür. Benzer bir dizgi o/ö/u/ü; ı/i; e/é/a ünlü sesleri için de yapılmıştır. Tüm bunlar, sözlüğün verimli biçimde kullanılmasını zorlaştırmış ve An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish’in Sözcük Yuvaları adlı çalışmamızın da çıkış noktası olmuştur. Çalışmamızın amacı ilgili sözlüğü tarayarak tespit edilen sözcükleri listelemek, listelenen her bir sözcüğün anlamlarını vermek ve en önemlisi; 9250 madde başını tarayarak ulaştığımız yaklaşık 7600 sözcüğü kendileriyle ilişkili olan aile sözcükleriyle bir yuvaya yerleştirmek suretiyle sözlüğün derin yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Böylece 9250 madde başını tarayarak ulaştığımız 7600 sözcük, Clauson’un önce sesli sonra sessiz harflere göre dizdiği sırayla, yaklaşık 1800 sözcük yuvasında daha işlevsel bir kullanım alanına sahip olacaktır.

“devamlı”(Demiryakan, 38:2019). Sözcük yuvasında görüldüğü üzere zaman vurgusu *özle-* eyleminin anlam alanına etki etmiştir. Kişiyi veya nesneye, birlikte zaman geçirememiş olmaktan ötürü ihtiyaç duymak *özle-* eylemini çoklu katmana taşımıştır. Bu bağlamdan hareketle Ar. *hasret* “yokluk, yoksunluk”, yine aynı kökten Ar. *hasar* “kayıp, zarar”; İng. *miss* “özle-”< Eİng. *miss* “yokluk, kayıp, kaybedilen veya ulaşılamayan bir şeyden ötürü pişmanlık”(SEDME) gibi örnekler *özle-* eyleminin çoklu katmandaki anlam alanının diğer dillerle benzer biçimde kurulduğunu göstermektedir.

sev-:

Türkçe Sözlük'te “1.Sevgi ve bağlılık duymak; 2.Birine sevgiyle bağlanmak, gönül vermek; 3.Çok hoşlanmak; 4.Okşamak; 5.Yerini, şartlarını uygun bulmak”(TS) biçimde anlamlandırılan *sev-* eylemi ET *seb-* “sev-”(EDPT) ~ ET *öp/op-* “öpmek, yudumlamak, içine çekmek”(EDPT) ~ ET *sömür-/sorum-/simir-/semür-* “dudaklarını yapıştırarak soluğu ile çekip içmek”(EDPT,TS) dal kökleriyle ilgilidir. Yine aynı biçiminde ET *somur>sogur>sor* “emmek”(EDPT) Eylemin, çoklu katmana geçmeden önce birinci katmanda tatma, koklama ve dokunma duygusuyla ilgili olduğu örnekler çerçevesinde görülmektedir.

üzül-:

Türkçe Sözlük'te “1.Üzme işine konu olmak; 2.Üzüntü duymak, kaygılanmak”(TS) biçiminde anlamlandırılan *üzül-* eylemi ET *üz-* “yırtmak, koparmak, parçalamak”(EDPT) köküyle ilişkilidir. Bu kökün sözcük yuvası şu şekildedir: *üz-* “yırtmak, koparmak parçalamak”; *üzlün-* “kopmak”; *üzlünçü* “bitiş, son; bitirici”; *üzlünçülük* “sonlu; sona erdirici”; *üzlüş-* “birbirinden ayrılmak, dağılmak”; *üzmele-* “çekiştirmek”; *üzse-* “yırtmak istemek, koparmak istemek”; *üztür-* “yırttırmak, kopartmak, parçalamak” *üzük* “kopmuş, kırılmış, yırtık”; *üzüklük* “ayrılık; ara, duraklama”; *üzüksüz* “devamlı, aralıksız”; *üzül-* “yırtılmak, parçalanmak”; *üzüm* “yırtma hareketi, kopartma hareketi”; *üzüş-* “birbirini koparmak, birbirini parçalamak”(Demiryakan, 52:2019). Yine aynı biçimde ET *küçen-* “güç harcamak, çabalamak”(EDPT), TT *gücen-* “birinin beklenilmeyen bir davranışı veya sözü karşısında kırgınlık duymak, kırılmak”(TS); ET *ınçu-/yınçu-* “zayıflamak, güçsüzleşmek”, ET *yınçur-* “incinmek”(EDPT), *incin-* “1.çarpma, sıkışma, burkulma vb. etkenlerle vücudun bir yeri ağrı verir duruma gelmek, 2.birinin herhangi bir davranışı yüzünden üzüntü duymak, gücenmek, kırılmak”(TS) Tüm bu örnekler bir arada düşünüldüğünde *üzül-* eyleminin şimdiki anlam alanına kırmak, kesmek, parçalamak, ezmek vd. durumlarından ulaşıldığı görülmektedir.

öfke, öfkelen-:

Türkçe Sözlük'te, “Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap” biçiminde anlamlandırılan *öfke* sözcüğü ile “Öfkeli duruma düşmek, kızmak, hiddetlenmek”(TS) biçiminde anlamlandırılan *öfkelen-* eylemi ET *öp/op-* “öpmek, yudumlamak, içine çekmek”(EDPT) ~ ET *seb-* “sevmek”(EDPT) ~ ET *sömür-/sorum-/simir-/semür-* “dudaklarını yapıştırarak soluğu ile çekip içmek”(EDPT,TS) dal kökleriyle ilgilidir. *öp-* eyleminin sözcük yuvası şu şekildedir: *öp-* “öpmek”; *öpke* “1.akciğer; 2.öfke”; *öpkeçi* “kızgın, öfkeli” *öpkele-* “1.akciğerine vurmak; 2.öfkelenmek”; *öpkelig* “öfkeli, kızgın”(Demiryakan, 132:2019)

Öfke ve ciğer arasındaki ilişki anlamsız gibi gözükse de öfkelenen kişinin, tansiyonun yükselmesi, kalp ritminin artması, solunumunun aniden hızlanması, üst üste nefes alıp vermesi o dilin konuşan tarafından gözlemlenerek –özellikle nefes alışverişinin hızlanması- ciğer ile öfke arasında ilişki kurulmasına aracı olmuştur. Yine TT'de yaygın olarak kullanılan *kan beynine sıçra-* “çok sinirlenmek, hiddetlenmek, kontrolü yitirmek”(TS) deyimini de aynı anlam ilişkisiyle kurulmuştur: Sinirlendiğinde normalden çok fazla nefes alıp verildiğinden beyne, olması gerekenden daha fazla kan akışı olur ve bunun sonucunda bilinç bulanıklaşır. Tüm bu bilgiler bütün olarak düşünüldüğünde *öfke ve öfkelen-* sözcüklerine insan bedeninde yaşanan sürecin gözlemlenmesiyle ulaşıldığını söylemek mümkündür.

kıskan-:

Türkçe Sözlük'te "1.Sevgide veya kendisiyle ilişkili şeylerde bir başkasının ortaklığına, üstün durumda görünmesine dayanamamak; 2.Herhangi bir bakımdan kendinden üstün gördüğü birinin bu üstünlüğünden acı duymak, güzülemek, hasetlenmek, haset etmek; 3.Esirgemek, çok görmek; 4 Bir şeye, en küçük saygısızlık gösterilmesine bile dayanamamak; 5.(mecaz)Yerinde olmayı istemek, imrenmek"(TS) biçiminde verilen *kıskan-* eylemi ET *kısgan-*; *kısırkan-*; *kısırgan-*; *kısın*; <*kıs-* "kısmak, kıskanmak" ve *kız* "kıt, nadir, değerli paralı, az"(EDPT) sözcükleriyle ilişkili olup bunların sözcük yuvaları aşağıdaki gibidir: *kıs-* "sıkmak, sıkıştırmak, ezmek"; *kıstur-* "kıstırmak, sıkıştırmak, ezdirmek"; *kısıg* "kısılmış, sıkıştırılmış"; *kısga* "kısa"; *kısgaç* "kısaç, kerpeten"; *kısgak* "**kısa; adi, aşağılık; cimri"; krş. *kısgan-/ kısırkan-/kısırgan-/ kısgan-/ kısın(<kıs-)* "kıskanmak, yedirmekten çekinmek"; *kısruş-* (<*kısur-*) "kısmakta yardım etmek"; *kısur-* "kısaltmak"(Demiryakan, 135:2019) *kız* "kıt, nadir; değerli, pahalı; (*kız~kıt~kısgak~az*)"; *kızrak* "daha kıt, daha az" *kızu-* " pahalılaşmak, fiyatı yükselmek"; *kızlan-* "pahalı bulmak"(Demiryakan, 146:2019).

kıskan- eyleminin anlam alanının özellikle kıstırmak, sıkıştırmak vd. çerçevesinde kurulduğu eylemin sözcük yuvasında görülmektedir. Bu duruma ek olarak azlık ve değerlilik, eylemin anlam alanında – belki de az olan şeyin değerli oluşu düşüncesiyle- başka bir katman oluşturmuştur. TS'den aldığımız açıklamadaki *günü+le-< ET küñ(i)* "dişi köle, cariye; kul, köle"+le "1.kuma, cariye; 2.kıskanmak, çekememek, haset"(EDPT, TS) 'saklanan-gizlenen kadın' vurgusu açısından önemlidir: Ar. *harām* "1.din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olan, helal karşıtı; 2. yasak"(TS), *hareme*(1) "saray ve konaklarda kadınlara ayrılan bölüm, selamlık karşıtı"(TS), *maḥrem*(1-2) "1.yakın akrabadan olduğu için nikâh düşmeyen (kimse); 2.başkalarına söylenmeyen, gizli"(TS); İng. *jealous* "kıskanmak"< Lat. *jalousie* "şerit perde"(SEDME) Tüm bu örnekler bir arada düşünüldüğünde *kıskan-* eyleminin çoklu katmana ulaşma sürecinin kısmak, bastırmak, gizlemek ve perdelemek gibi durumlardan doğduğu anlaşılmaktadır.

düşman:

Türkçe Sözlük'te "1.Birinin kötülüğünü isteyen, ondan nefret eden, ona zarar vermeye çalışan kimse, yağı, hasım, antagonist, dost karşıtı; 2.Birbirleriyle savaşan devletler ve bu devletlerin asker, sivil bütün uyrukları; 3.Aralarında birbirleriyle çatışmaya varacak ölçüde anlaşmazlık olan taraflar; 4.Bir şeyin yaşamasına, barınmasına engel olan (güç, tutum vb.); 5.(mecaz) Bir şeyi büyük ölçüde kullanıp tüketen kimse; 6.(mecaz) Bazı şeylerden nefret eden, tiksinen kimse"(TS) biçiminde anlamlandırılan *düşman* sözcüğü Moğ. *tus* "karşı; ön" köküyle ilgilidir. Sözcüğün anlam alanıyla alakalı olarak Günay Karaağaç şunları yazmıştır: Mac. *el-* ~ *elö* "ön; karşı"; *ellén* "karşı, zıt; aleyhinde; rağmen", *ellenség* "düşman", *ellenál-* "karşı durmak, karşı çıkmak"; Fin. *esi-* ~ *etu-* ~ *vasta-* "ön; karşı ~ *etullla* "öne geçmek" ~ *vastavaite* "karşı çıkmak" ~ *vastustaa* "karşı koymak, direnmek"; Moğ. *tus* "karşı; ön" ~ *tuski* "karşı, zıt" ~ *tusla-* "karşı olmak" ~ *tus bol-* "öne çıkmak; yakınlaşmak"; Ar. *kabl* "ön; önce"; ~ *kabul* "kabul" ~ *takbil* "öpmek" ~ *istikbal* "karşılama; gelecek" ~ *mukabele* "karşı olmak, karşılık vermek, zıtlaşmak; karşılaşmak"; Yun. *ante/anti-* "ön; karşı"(Karaağaç, 2017:382)

Yukarıdaki bilgiler bir arada düşüldüğünde çoklu katmandaki düşmanlık sözcüğüne, karşı ve ön bilgisi aracılığıyla ulaşılmıştır.

saygı:

Türkçe Sözlük'te "1.Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram; 2.Başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusu"(TS) biçiminde tanımlanan *saygı* sözcüğü ET *sa-* "saymak" eylemiyle ilgilidir ve bu eylemin sözcük yuvası da şu şekildedir: *sa-* "saymak"; *san-* "saymak, sayılmak"; *sana-* "saymak"; *san* "sayı; sayma, itibar"; *sanış, sakış* : "sayma, sayış"; *sansız* "sayısız"; *sanlıg* "sayılı, çok sayıda; ünlü, itibarlı"; *sangar-* "saymak, kabul etmek"(Demiryakan, 155:2019).

saygı sözcüğüne saymak bilgisinden erişildiği yukarıda görülmektedir. Saymak için sayılan şeyin algılanabilir olması zorunludur. Çünkü algılanabilir olan şey her neyse bir değer olarak 'var' durumdadır. Bu 'var' olma durumu niteliksel bir ölçüte tabii olacaktır. *Beni adamdan saymadı.* cümlesi bu cümleyi kuran kişi için saygı:yokluk ilişkisiyken *Seni bana yardım edecek sandım.* cümlesinde bu sefer sanmak:değerlemek:ön kabul ilişkisi öne çıkacaktır. *Saygın iş adamı bizleri ziyarete geldi.* cümlesinde ise saygın:nitelik değerlemesi topluluklarca kabul edilmiş:önde olan ilişkisi ortaya çıkacaktır. Özetle, anlam alanının somut bir 'var' olma durumu dışında sayılmaya değer olan, önde olan ilişkisiyle kurulduğu açıktır. Bu anlam alanı Ar. *teşhîr* "gösterme, sergileme"(TS) ile aynı kökten Ar. *şuhret* "şöhret, ün"(TS) sözcüklerinde de benzer şekilde oluşmuştur. İng. *respect* "saygı" sözcüğü ise *re* "arka"+ Lat. **spek-* "bakmak"(SEDME) arkaya bakmak, izlemek, takip etmek, önem vermek vd. bağlamında maddenin girişinde değinilen 'var' olma niteliğine itibar ilişkisiyle gönderme yapmıştır.

korku:

Türkçe Sözlük'te 1.Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü; 2.Kötülük gelme ihtimali, tehlike, muhatara; 3.(ruh bilimi) Gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku, beniz sararması, ağız kuruması, solunum ve kalp atışı hızlanması vb. belirtileri olan veya daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygu"(TS) biçiminde anlamlandırılan *korku* sözcüğü ET *korı-* "korumak, çit yapmak, sınır yapmak" eylemiyle ilgilidir ve oldukça geniş bir sözcük yuvasına sahiptir: *korı-* "çit yapmak; (toprak parçasını) korumak, sınır yapmak"; *korıg* "kapalı, korunmalı yer, koru"; *korıgçı* "korucu"; *korıgılıg* "korulu, korusu olan; bk, korıg"; *korın-* "korunmak"; *korış-* "korumakta yardım etmek"; *kork-* "korkmak"; *korgu* (<*korkgu) "korku"; *korkluk* "korkak"; *korkınç:korkunç* "korku; korkulu, korkunç"; *korkıt-* "korkutmak"; *korkınçig* "korkunç, korkulu, müthiş"; *korkul-* "korkulmak"; *korkun-* "korkmak"; *korgur-* (<*korgu*) "korkusuz ve endişesiz olmak, düşüncesizce hareket etmek"; *korkuş-* "birbirinden korkmak"; *korguluk* "düşüncesizlik"; *korkınçlıg* "korkmuş; korku dolu"; *korkınçsız* "korkusuz"; *korgulan-* "korkusuzca davranmak"(Demiryakan, 131-132:2019)

korku sözcüğünün anlam alanına korunmak, önlem almak, kendini savunmak için görmek-duymak bilgisinden ulaşıldığı yorumuna eylemin sözcük ailesine bakılarak karar verilebilir. ET *ködez-* (~*közed-*) "gözetmek, gözetlemek; korumak"(EDPT) ile *korı-* dal kökleri de bir arada düşünüldüğünde *korku*, herhangi bir olumsuz duruma karşı o dili konuşanların, önlem almak amacıyla giriştiği eylemler sırasında deneyim ettiği bilinmezlik duygusunun yarattığı hissiyattır. Son olarak İng. *fright* "korku" < *fight* "kavga, kendini savunma"(SEDME) ilişkisi yukarıda dile getirilen anlamlandırma aşamasının bir benzeridir.

ikirciklenme:

Türkçe Sözlük'te "1.İşkillenmek, kuşkulanmak; 2.Kararsız olmak" biçiminde anlamlandırılan *ikirciklenme* sözcüğü ET *ékki* "iki" sayısı ile ilgilidir ve bu sözcüğün sözcük yuvası da şu şekildedir: *ékki* "iki"; *ékkégü* "her ikisi"; *ékkile-* "ikilemek"; *ékkınç* "ikinci"; *ékkinti* "ikinci"; *ékkirer* "ikişer"; *ékkiz* "ikiz"; *ikirçgü* "şüphe"; *ikirçgün* "şüphe" (Demiryakan, 17:2019). Ar. *şubhe* ile aynı kökten türeyen Ar. teşbîh "benzetme" [Buradaki ilişki, benzetme durumunun en az 'iki' şeye gereksinim duymasındandır.] İng. *doubt* "şüphe" < *double* "çift" < Lat. *dwo* "iki"(SEDME) Örneklerdeki arada kalma, şüphe etme bilgisine iki(2) sayısından ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

ad:

Türkçe Sözlükte "1.Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim, nam; 2.Herkesçe tanınmış veya işitilmiş olma durumu; 3.(dil bilgisi) Canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime, isim."(TS) biçiminde anlamlandırılan *ad(1)* sözcüğü ET *id-* "göndermek" ~ ET *ad/a:t* "ad, isim"~ ET *at-* "atmak"~ ET *yad* "yabancı, acayip, şaşırtıcı" dal kökleriyle ilgilidir. *id-* eyleminin sözcük yuvasında şunlar bulunur: *id-* "göndermek"; *ıdala-* "göndermek; uzaklaştırmak"; *ıdıl-* "gönderilmek"; *ıdıncu* "serbest"; *ıdsa-* "göndermek istemek"; *ıduk* "Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal"; *ıdukluk* "kutsallık"; *ıdu* (<? *ud-/ıd-*) "zahmet, eziyet"(Demiryakan, 25:2019). *ad*

sözcüğünün sözcük yuvasında şu sözcükler bulunur: *at:ad* “ad”; *ata:ada-* “ad vermek; adamak”; *atan:adan-* “ad verilmek; şöhret bulmak”; *adaş:adaş* “adaş”; *adaşlık* “adaşlık”; *atık:adık-* “ad almak; ünlenmek”; *atlıg:adlıg* : “adlı”; *atsız:adsız* “adsız”; *atakımsın-* “şöhret bulmak”(Demiryakan, 13:2019). *at-* eyleminin sözcük yuvasında şu sözcükler bulunur: *at-* “atmak, fırlatmak”; *atıl-* “atılmak, fırlatılmak”; *atım* “atım, atış”; *atın-* “atılmak, kendisini atmak”; *atınçu* “atılmış, atılacak şey”; *atış* “atış, atma”; *atış-* “atışmak”; *atsa-* “atmak istemek”; *attur-* “attırmak”; *atgak* (<*at-*) “öd, safra kesesi”(Demiryakan, 13:2019).

yat:yad “yabancı; acayip, şaşırtıcı”; *yad-* “yaymak”; *yatık-* “yabancılaşmak”; *yatla-* “yabancılamak” (Demiryakan, 183:2019).

Varlık ya da kavramların karşılığı olan *ad* ile yukarıda örneklerini verdiğimiz dal köklerin ilişkisi başlangıçta karmaşık ve anlamsız görülebilir. Burada anlamlandırma -en başta- *göndermek, atmak ve yayılmak* üzerine temellendirilmiş olmalıdır. Yakından uzağa, çevresini keşfetme ihtiyacının ağır basmış olması bu temellendirmenin yegane nedeni ve sonucudur. Birey bu noktadan sonra yakın ve uzak çevresini ve bu çevredeki canlı veya cansız nesnelere adlandırmak isteyecektir. Adlandırmak, canlı veya cansız nesnelere bir gönderim alanı oluşturacağı gibi aynı zamanda da bir şeyi tüm şeylerden veya bazı şeyleri bazı şeylerden ayırt etmemizi sağlayacaktır. ET *ad-ır-* “ayrımak”; ET *ad-ın* “başka”(EDPT) vd. bahsettiğimiz ilişkinin örneklerinden sadece biridir. TT *yadırga-* “kendine yabancı gelen bir kimseye, duruma veya şeye alışmamak, ısınmamak”(TS) eylemi ise ad vererek ayırdığımız şeylerin sınıflandırılmasına yabancılamak bilgisiyyle yardım eder. Bu ilişki de insanın yayıldığı alanın doğal gönderim noktalarına uymayan bir duruma yaklaşımı olmalıdır. Günlük yaşamda bir konuşma hatası olmasına rağmen çokça duyduğumuz *Şimdi, atıyorum bu kitabı okudunuz.* cümlesindeki *atıyorum* kullanımı bir şeyi atmak, fırlatmak gibi bir anlamın aksine bir duruma -varsayım da olsa- ad verip ayırıştırma, somutlaştırma düşüncesiyle kullanılmıştır.

barış:

Türkçe Sözlük'te “1.Barışma işi; 2.Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, hazar; 3.Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç; 4.Uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam”(TS) biçimde anlamlandırılan *barış* sözcüğü ET *bar-* ve *bar* ile ilgilidir.

bar- eyleminin sözcük yuvası: *bar-* “varmak, gitmek” *barış-* “birbirine gidip gelmek; barışmak”; *barış* “varış, gidiş; barış”; *barışlıg* “varışlı, gidiş gelişli, barışık”; *barımsın-* “gitmek istemek”; *barsa-* “gitmek istemek”; *barın-* “var olmak, hayatını sürdürmek, geçinmek; sığınmak”; *bartur-*“vardırmak, götürmek”; *barıl-* “varılmak, gidilmek”; *barkın* “varıcı, gezgin”; *barıg* “giden, gidici”; *barıgsa-* “gitmek istemek”; *barıgsak* “gitmek isteyen”; *bark* “taşınabilir emlak, ev eşyası” (Demiryakan, 61:2019).

bar sözcüğünün sözcük yuvası da şu şekildedir: *bar* “var”; *barım* “varlık, zenginlik, mal mülk”; *barımlık* : “depo, ardiye, kiler”; *barımlıg* : “varlıklı, zengin”; *barlıg* “varlı, zengin”; *barça* : “bütün, hep” (Demiryakan, 62:2019)

Yukarıda anlamları ve sözcük yuvaları verilen sözcüklerle ilgili Günay Karaağaç şunları yazmıştır:

Türkçe içinde çeşitli komşu anlamlara işaret etmiş eş kaynaklı kelimelerdir ve yazılı devirler öncesinin muhtemel bir denk (syncretic) kökten türemişlerdir: ET *bar* “var, mevcut, varlık”(EDPT)~ET *bar-* “gitmek, uzaklaşmak” (EDPT). Görüldüğü gibi isim ve fiil denkliği içindeki bu kökün fiil kullanılışı, daha Türkçenin tarihî devirlerinin başında anlam alanını değiştirmişti: *bar-* “*var olmak, olmak, bulunmak > (bir yerde) olmak > gitmek, uzaklaşmak.” Kökün ad kullanılışı *bar*, Batı şivelerinde *var* şekline dönüşmesi dışında, ses ve anlamca bu eski şekil ve anlamını olduğu gibi muhafaza ederken, eylem şekli *bar-* ve onun bazı türemişleri, Batı Türkçesinde değişik gelişmeler göstermişlerdir: ET *bar-* “gitmek; uzaklaşmak” (EDPT) > TT *var-* “ulaşmak”(TS); *barın-* “*var olmak > (bir şeyle) var olmak; geçinmek, geçimini sağlamak” > *barın-* “sığınmak”(TS); *barış-* “birlikte varmak, birlikte gitmek”(EDPT) > *barış-* “*birbirine gidip gelmek (barış görüş ol-)> iyi geçinmek, uyuşmak, barışmak”(EDPT) > *barış-* “barışmak”(Karaağaç, 2017:369-370)

Bu örnekler dışında ilişkinin daha iyi anlaşılması için İng. *peace* “barış” < “**pag-* “tutturmak, sabitlemek” kökünden (ayrıca Snkr. *pasa-* “ kordon veya bir şeyle bağlamak”; Snkr. *pajra-* “sağlamlaştırmak” Aves. *pas-* “zincirlemek” vd.) türetilmiştir. (SEDME) Verilen örnekler çerçevesinde anlaşılıyor ki *barış* sözcüğünün günümüzdeki anlam alanına bir yerde ya da durumda var olmak, o yerde ya da alanda tutunmak ve her ne yapıyorsa sürerliliğini sağlamak bilgisinden ulaşılmıştır.

savaş:

1.(askerlik) Devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele, harp, cenk, cidal; 2.Uğraşma, kavga, mücadele; 3.Bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek amacıyla girişilen mücadele” (TS) biçiminde anlamlandırılan *savaş* sözcüğü ET *toki-* “vurmak, çakmak; dokumak” ~ ET *çok-* “gagalamak; saldırmak, hücum etmek” ~ ET *sok-* “vurmak, ezmek dal kökleriyle ilgilidir. [*ET *sok-ış-* > *sog-ış-* “savaşmak” (EDPT) veya *sogış* “savaş” (EDPT) > TT *savaş*] Örneklerden anlaşılıyor ki çoklu katmandaki savaş sözcüğüne vurmak, çakmak, sokmak (yaralamak?) bilgisinden ulaşılmıştır.

utan-:

Türkçe Sözlük’te “1.Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak; 2.Sıkılmak; 3.Çekinmek”(TS) biçiminde anlamlandırılan *utan-* eylemi ET *abi-* “örtmek” eylem köküyle ilgilidir.

ET *abi-* ‘örtmek’ ~ *abın-* ‘örtünmek’ ~ *abit-* ‘örtmek’ ~ *abit > *uvit* > *ut* ‘ar, utanma duygusu; avret yeri’ ~ *ubit-a-n-* > *uvtan-* > *utan-* “utanmak” // Ar. *hicab* “perde, örtü; utanma duygusu” ~ *mahcub* “utanmış, utanmış”(Karaağaç, 2017:24) İng. *shame* “utanmak” < **skem-*, **kem-* “örtmek”(SEDME).

Örneklere bakıldığında *utan-* eyleminin çoklu katmana ulaşmadan önce örtme, örtünme, gizleme gibi somut süreçlerin karşılığı olduğu görülmektedir.

bil-:

Türkçe Sözlük’te “1.Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak; 2.Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak; 3.Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek; 4.Tanımak, hatırlamak; 5.Sanmak, varsaymak, farz etmek; 6.Sorumlu tutmak; 7.İnanmak; 8.İşine gelmek, uygun bulmak; 9.-a/-e ekli fiillerle yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur; 10.Saymak”(TS) biçiminde anlamlandırılan *bil-* eylemi, *bel “işaret”/ **bel-* “işaretlemek” veya *bil “işaret”/ **bil-* “işaretlemek” sözcükleriyle ilgilidir(Öztekten, 2017:163-169). *bil-* eyleminin anlam alanı; iz, işaret bilgisine dayanmaktadır.

uğur:

Türkçe Sözlük’te 1.Bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı; 2.Bu nitelikte olduğuna inanılan şey; 3.İyi nitelik, meymenet, kadem; 4.Talih, şans”(TS) *uğur* sözcüğü ET *ugur* “yol” ~ ET *çığır* “yol” ~ ET *tıkır* “yol” dal sözcükleriyle ilişkilidir. *çığır* ve *tıkır* sözcüklerinin yansıma köklerden türediği düşünülürse *ugur* sözcüğünün de bir yansıma kökten türemiş olabileceği varsayılabilir. Bu da ilişkinin yol ve ses bağıntısıyla kurulduğu bilgisine ulaşmamızı söz konusu varsayım üzerinden sağlayacaktır. Yine bu maddede ses veya seslenme üzerinde özellikle durulmasının nedeni olağanüstü bir varlıktan beklenen şeylerin *dil* “konuşma organı” > *dilemek* “ istemek, arzulamak” ilişkisiyle istenmesidir. Bu istenç ile birlikte oluşan durumun tamamıyla yol ile ilişkilendirilmesi en başta ET *id-* “göndermek” > *id-uk* “tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal”(EDPT); Ar. *kıdem* “rütbe, aşama”(TS) > *kadem* “1.(eski kullanım)ayak, 2.uğur”(TS) ilişkisiyle açıklanabilir. ET.deki göndermek anlamı ile Ar.daki eski anlamıyla ‘ayak’ olan sözcük akıllara Ar. *mezār* < Ar. *ziyaret* (yeri) “türbe vb.” ilişkisini kuşkusuz getirecektir.

dalaş-, didiş-

Türkçe Sözlük'te "1.Köpekler boğuşup birbirini ısırarak; 2.(mecaz) Ağız kavgası etmek" biçiminde anlamlandırılan *dalaş-* eylemi ile "1.El veya sözle birbirini hırpalamak; 2. (mecaz) Geçimini sağlamak amacıyla güç şartlarda çalışmak, uğraşmak"(TS) biçiminde anlamlandırılan *didiş-* eylemi diş ve ısırarak ilişkisiyle kurulmuştur: ET *tiş-le-* "dişlemek" ~ ET *tala-* "yağmalamak, zarar vermek; köpek ısırması" ~ *tit-* "diş veya pençeyle parçalamak" (EDPT) Yine benzer şekilde Ar. *naqş* "gaga" > Ar. *munākaşa* "tartışma"; Lat. **kes-* "kesmek" > *quash* " paramparça etmek, bastırmak" *dis+guash* > İng. *discussion* anlaşmazlık, tartışma" yukarıdaki anlam ilişkisiyle paraleldir. *dalaş-* ve *didiş-* eylemlerine savaş sözcüğündeki gibi kesici alet somut verisine benzer bir şekilde diş ve ısırarak ilişkisiyle ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Demiryakan, D. (2019). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish'in sözcük yuvaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., İstanbul.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2017). *Türkçe üzerine yazılar*. Ankara: Akçağ.
- Öztekten, Ö. (2017). *Dillerde 'işaret' ~ 'bilmek' ~ 'yeterli, muktedir olmak' kavramlarının anlam ilişkisi ve Türk dilindeki izleri*. XII. Büyük Türk Dili Kurultayı (pp.163-169). Bükreş, Romania.
- Partridge, E. (2006). *A short etymological dictionary of modern English*. London and New York: Routledge.
- Türkçe sözlük* (2015). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kısaltmalar:

- Ar.: Arapça
Aves.: Avesta
Bkn.: Bakınız
Eİng: Eski(Old) İngilizce
EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
ET: Eski Türkçe
Fa.: Farsça
Fin.: Fince
Fr.: Fransızca
İng.: İngilizce
Lat.: Latince
Mac.: Macarca
SEDME: A Short Etymological Dictionary of Modern English
Snkr.: Sanskritçe
TS: Türkçe Sözlük [*Türkçe Sözlük* (2015), Türk Dil Kurumu, Ankara]
TT: Türkiye Türkçesi
Yun.: Yunanca

Türkistan Tarihine Damga Vuran Bir Kadın Lider: Kurmancan Datka (1811-1907)

Ramazan KESERCİ*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 04.6.2020	XIX. yüzyılda "Alay Hanıçası" unvanıyla bilinen, ömrü ve yaptığı etki ile Türkistan coğrafyasına mal olmuş, Türk tarihinin bilinen ilk kadın generali Kurmancan Datka'nın (1811-1907), hayatı ve siyasî faaliyetleri bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Kırgız bir ailede bugünkü Kırgızistan'ın ikinci büyük şehri olan Oş'ta 1811'de dünyaya gelen Kurmancan, Türk Tarihinde "Datka" (General) unvanı ile taltif edilmiş bilinen ilk kadındır. Kurmancan, Hokand Hanlığı'nda üst düzey görevli olan Alimbek Datka ile evlendikten sonra, Hokand Hanlığı'nda ve Kırgız halkının siyasetinde etkin bir konuma yükselmiştir. Eşi Alimbek Datka'nın öldürülmesinden sonra Güney Kırgızistan'daki Kırgızların liderliğini yapan Kurmancan Datka, Hokand Hanlığı'nın 1876'da Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra, oğullarıyla birlikte Rus işgaline karşı amansız bir mücadele vermiş, ancak dönemin ağır şartlarını göz önünde bulundurarak onlarla bir anlaşma yapmıştır. Hayatı ve yaptığı faaliyetleri Kırgızlar arasında efsaneye dönüşmüş olan bu müstesna kadın, ülkemizde yeterince tanınmamaktadır. Yaptığımız çalışma ile bu eksikliği bir nebze olsun gidermeyi hedeflemekteyiz. Bunun dışında Türk-İslam dünyasındaki kadının yerinin anlaşılmasında, Kurmancan Datka'nın iyi bir örnek teşkil edeceğini düşünmekteyiz. Ayrıca, çalışmamızın Orta Asya Türk devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında uzun zamandır kurulamayan dinî, tarihî ve kültürel bağların yeniden tesis edilmesine katkı sunacağı kanaatindeyiz.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	

Anahtar Kelimeler: Datka, Hokand, Hanlıklar Dönemi, Alimbek Datka, Kurmancan, Kırgız.

A Woman Leader Who Put Her Stamp On Turkestan History: Kurmancan Datka

ABSTRACT

The life and political activities of Kurmancan Datka (1811-1907), the first known woman general in Turkish history, who was known with the title 'Alay Hanıçası' in the XIX. century, impress the geography of Turkestan with her life and influence, constitute the subject of this article. Born in 1811 in Osh, the second largest city in present day Kyrgyzstan in a Kyrgyz family, Kurmancan is the first woman known in Turkish history to have been given the title 'Datka' (General). After marrying Alimbek Datka, a high ranking official in the Hokand Khanate, Kurmancan, rose to an active position in the Hokand Khanate and in the politics of the Kyrgyz people. After the annexation of the Hokand Khanate to Russia in 1876, Kurmancan Datka, who led the Kyrgyz in southern Kyrgyzstan after the murder of his wife Alimbek Datka, fought against the Russian occupation with his sons, but had to make a deal with them considering the harsh conditions of the period. This exceptional woman, whose life and activities have become a legend among the Kyrgyz, is not well known in our country. With the work we have done, we aim to eliminate this deficiency even a little bit. In addition, we think that Kurmancan Datka will set a good example in understanding the place of women in the Turkish-Islamic world. Furthermore, we believe that our work will contribute to the restoration of religious, historical and cultural ties that have not been established for a long time between the Turkish States of Central Asia and the Republic of Turkey.

Keywords: Datka, Hokand, Khanates Period, Alimbek Datka, Kurmancan, Kyrgyz.

* Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, malik57821@mail.ru, Türkiye.

GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde herhangi bir alanda öne çıkmış olan liderlerin ortaya çıkmasında etkili olan pek çok faktör vardır. Bu faktörlerin başında o tarihi şahsiyetin aldığı eğitimi, zekâsı, yetiştiği çevresi ve o dönemin sosyal, siyasi, askerî ve ekonomik etkenleri gösterilebilir.

Sovyetler Birliği döneminde, tarih ideolojije kurban edilmiş, siyaset ise tarihi gerçeklerden üstün tutulmuş ve tarih, siyasî iradenin boyunduruğuna girmiştir. Ayrıca Sovyet tarihçileri ulusal mücadeleleri ve ulusal kahramanları suçlama gayretine girmişlerdir. Totaliter bir yönetimin egemenliğine giren Türkistan coğrafyasının tarih ilmi de kendi milletinin bağımsızlığı için savaşıyor, milletin egemenliğini savunan ünlü insanların tarihteki rolünü, halkın gözünden uzak tutmaya çalışmıştır. O dönemde eğer herhangi birisi bu konu hakkında doğru ve açık bir yazı yazarsa “Marksizm karşıtı” damgasını yemekten kurtulamamıştır (Ömürzakova, 2002: 3).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, yeni arşiv bilgilerinin açılmasıyla derinlemesine araştırma yapmak, göz ardı edilen birçok tarihî bilgiyi ve siyasî olayı objektif biçimde ele alarak tarihin süzgecinden geçirmek ve dünya ölçeğinde okuyup öğrenmek mümkün olmuştur. Çalışmamızın konusu olan Kurmancan Datka hakkındaki objektif bilgilere de ancak bu dönemde ulaşılabilmektedir.

Bu çalışmamızda; Kurmancan Datka'nın hayatı ve siyasi faaliyetleri, Türk tarihinde nasıl bir iz bıraktığı, Türk-İslam tarihinde kadınların rolü, Ruslara karşı destanlaşan istiklal mücadelesi, Kırgız tarihindeki konumu ve gelecek nesiller açısından ne anlam taşıdığı konuları açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu konunun Türkiye ve Kırgızistan ilişkilerinin gelişmesine ve daha ileri bir noktaya taşınmasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

Kurmancan Datka'nın XIX. Yüzyılda, hem Orta Asya halkları arasında hem de Avrupa toplumu tarafından tanınmasında şüphesiz eşi Alimbek Datka önemli rol oynamıştır. Alimbek Datka'nın 1827-1862 yılları arasında Hokand Hanlığı'nda yöneticilik yapması hatta Hanlıkta baş vezirlik görevine kadar yükselmesi bu duruma etki etmiştir. Ayrıca Alimbek Datka görevi gereği Hokand sarayında kaldığı zamanlarda Kurmancan, eşinin yokluğunu hissettirmemiş ve onun yerine Alay bölgesindeki Kırgızları yöneterek siyasi ve askeri tecrübe kazanmıştır.

Kurmancan Datka'nın ününün bütün Orta Asya, Afganistan, İran ve Çin sınırına kadar yayılması ise eşi Alimbek Datka'nın öldürülmesinden sonradır. Gerek Hokand Hanlığı'ndaki haksız uygulamalara karşı çıkışı ve gerekse Rus işgaline karşı başlattığı istiklal mücadelesi, bütün toplumların takdirini ve hayranlığını kazanmasına vesile olmuştur. Bu durum Avrupa'dan gelen seyyahlar, oryantalistler ve ilmî çevrelerin de dikkatinden kaçmamıştır. Kurmancan'ın etkisi ve ünü uzak mesafelere yayıldığından ona “Alay Hanıçası” denilmeye başlanmıştır.

Hokand Hanlığı döneminde 1862-1876 yılları arası Kırgızistan'ın güney bölgesinin büyük bir bölümünü yöneten Kurmancan Datka, bölgedeki halkının arasında yetkin bir lider olarak saygı görmüştür. Tarihe mal olmuş büyük bir lidere yakışır şekilde halkı onu çok sevmiş ve ona derin saygı duymuştur. XIX. yüzyılda “Alay Hanıçası” ismiyle bilinen, ömrü ve yaptığı etki ile Orta Asya'da tanınmış (Ömürzakova, 2002: 3), Türk tarihinin bilinen ilk kadın generali Kurmancan Datka'yı daha iyi tanıyabilmek için, büyüyüp yetiştiği siyasi ortama ve Hokand Hanlığı'na kısaca göz atmanın faydalı olacağına inanıyoruz.

Hokand Hanlığı (1709-1876)

Timur Devleti'nin parçalanmasından sonra, Türkistan coğrafyasının son merkezi devleti yıkılmış olduğundan, aynı topraklar üzerinde birbirinden bağımsız müstakil hanlıklar ortaya çıkmıştı. XVI. Yüzyılın başından beri varlığını devam ettiren Hîve ve Buhara (Özbek) Hanlıklarına ilaveten, XVIII. Yüzyılın başında Hokand (Fergana) Hanlığı'nın da bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Batı Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuş oldu (Saray, 1994: 13).

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Maverâünnehir bölgesindeki Özbeklerin bir kez daha kendi aralarında ihtilaf yaşadıkları görülmektedir. Bu yüzyılın başlarında Buhara Emirliği'nden ayrılarak Fergana Vadisinde çoğunluğunu Özbeklerin oluşturduğu yeni bir Özbek Hanlığı kurulmuştur (Konukçu, 1998: 215). Buhara ve Hîve Hanlığı'nın çekişmelerinden bıkan bir kısım halk, Fergana Vadisi'nde toplanarak Şahrüh liderliğinde Hokand Hanlığı'nı kurdu (Saray, 2004: 41). Böylece yaklaşık 170 yıl sürecek olan (1709-1876) Hokand Hanlığı kurulmuş oluyordu.

Fergana vadisi esas olmak üzere geniş bir sahayı içine alan bu hanlık, doğuda Issık Gölü'nden batıda Sir-Derya'ya, güneyde Pamir Dağları'ndan kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyordu. Belli başlı şehirleri; Hokand, Taşkent, Margilan, Evliyâ-Ata, Pişpek (Bişkek), Namangan, Oş, Türkistan (Yesi) ve Akmesicî'tir (Saray, 1994: 2). Hanlık, Fergana vadisinde kurulmasından kaynaklı 'Fergana Hanlığı' olarak da bilinmektedir. Hokand Hanlığı'nın kurucu unsuru Özbekler olmasına rağmen hanlıkta Kırgız, Kazak ve Taciklerin de nüfusu azımsanamazdı (Ploskih, 1977: 88, 98, 106). Hokand yöneticileri özellikle Kırgız boy beyleriyle ittifak kurarak onların desteğini almaya çalışmışlardır. Kırgızlara binbaşı, leşker, âmir, nâib ve datka gibi unvanlar vererek ileri gelenleriyle akraba ve dünür olmaya özen göstermişlerdir.

Hokand Hanlığı'nın tam olarak varlığını hissettirmesi İrdana Bey döneminde olmuştur. Komşuları ile iyi ilişkiler ve ittifaklar kurmaya çalışan İrdana Bey, Kırgızlardan Hacı Bek önderliğindeki Adegine kabilesinden bir askerî birlik kurmuş ve bu birliği Doğu Türkistan'da Çin İmparatorluğuna karşı savaşan Yunus Hocaya yardım için göndermiştir. Böylece Çinlilerin Orta Asya'daki muhtemel yayılışına bir set çekilmeye çalışılsa da Çinliler Doğu Türkistan'ı bir süre sonra istila etmişlerdir. İrdana, Çin istilasına karşı Afganistan hanı Ahmed Şah Dûrânî ve diğer hanlıklarla ittifak kurmaya çalışmıştır. Bir müddet sonra Çin ile sınır komşusu olan Hanlık, Çin baskısını daima üzerinde hissetmiştir (Hayit, 1975: 34).

Hokand Hanlığı'nın siyasî olarak güçlenmesi ve sahip olduğu yerleri genişletmesi ise Âlim Han, Ömer Han ve Madalı Han (Muhammed Ali Han) zamanında olmuştur (Ömürzakova, 2002: 34). Yani hanlığın en parlak dönemleri sözü edilen bu üç han döneminde yaşanmıştır. Âlim Han'ın Buhara Hanlığı'nın topraklarına seferler düzenlemesi ve bu seferler sonucunda çok fazla esir ve ganimet elde etmesi, Buhara'yı Hokand Hanlığı'na tam manasıyla düşman etmiştir. Özellikle Taşkent'in alınması, Âlim Han devri ve sonrasında, bitmeyen Hokand-Buhara savaşlarını başlatmıştır (Alpargu, 2002: 573). Hokand tahtına üç defa çıkan Hudâyar Han'ın üçüncü hanlık zamanında iç karışıklıkların artması ve halkın memnuniyetsizliği üzerine Hudâyar Han, 1868'de yapılan bir antlaşma ile Rus hâkimiyetine boyun eğerek ülkenin kapılarını Ruslara açmıştır. Bu durumu kabul etmeyen halk, 1875 yılında, Hudâyar Han'a karşı isyan etmiştir. Hudâyar Han Ruslara sığınmış ve yerine oğlu Nasureddin (1875) tahta çıkmıştır (Yazıcı, 1995: 376).

Tüm bu gelişmeler Rusların, Hokand Hanlığı üzerine işgal hareketlerini başlatmasına zemin hazırlamıştır. Ruslar Nasureddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak edince, halk Polat Bey'i (1875-1876) Han ilan etti. Polat Han, 1875'de Hokand'ı geri almayı başarmasına rağmen 8 Ocak 1876 tarihinde, Rusların Andican'ı işgal etmesine engel olamadı. Şubat 1876'da Polat Han Margilan'da öldürülünce, Hokand Hanlığı Fergana Eyâleti adıyla Rusya'nın Türkistan Genel Vâililiği'ne bağlanmıştır (Yazıcı, 1995: 376-377).

Kurmancan Datka'nın Hayatı Ve Siyasî Faaliyetleri

Tarihe mal olmuş kişiliğinin yanı sıra, sıra dışı bir hayata sahip olan Kurmancan, bugünkü Kırgızistan'ın Oş şehrinin güney-batı tarafındaki bir yer olan Orke Köyü'nde 1811 yılında doğmuştur. Kurmancan, Kırgızların Munguş Boyu'nun Capalak Uruğu'ndan (soy) Mamatbay denilen bir adamın kızıdır. Kırgızlar arasında Hicri yıla göre Ramazan ve Kurban bayramlarında doğan erkek ve kız çocuklarına Kurmanali, Kurmancan, Kurmanbek, Kurmanbay diye isim konulduğu takdirde, o çocukların mutlu ve uzun ömürlü olacağına dair bir inanış vardır. Bu sebepten kurban kesilip ölenlerin hatırlandığı Kurban Bayramında dünyaya geldiği için ona Kurmancan diye isim konulmuştur (Ömürzakova, 2002: 23).

Kurmancan örf-âdeti bilen, saygılı ve iyi bir ailede terbiye almış, düşündüklerini hiç çekinmeden insanların yüzüne söyleyen, akli ve zekâsı yaşlılarından oldukça ileri namuslu bir kızdır. Kurmancan babasının da etkisi ile İslam Dini'ne, Türk örf - adetlerine, gelenek ve göreneklerine çok bağlı olan bir ailede büyümüş, küçük yaşından itibaren kendisini iyi ifade edebilen, zeki, mücadelecî, onuruna düşkün bir kız olarak dikkat çekmiştir. Kurmancan'ın babası Mamatbay ve yakın arkadaşı Törökül, gerek kendi aralarındaki dostluğu gerekse tabî oldukları boyların arasındaki ilişkileri güçlendirmek maksadıyla çocuklarını küçük yaşlarda nişanlamışlardır. Henüz on yedi yaşında iken babasının yakın arkadaşı olan Törökül'un oğlu Kulseyit ile görücü usulüyle evlenen Kurmancan, bu evliliğinden mutlu olamamış, karakter olarak zayıf olan eşini sevememiş ve onunla gönül bağı kuramamıştır. Gittiği yerde mutlu olamayan Kurmancan doğup büyüdüğü yerleri hatırlayıp şu şiiri söylemiştir:

Yükselip gün çıksa,
Gölgelerin dalı yok.
Bahar yeşillenip geldiğinde,
Gül açacak bağı yok.

Gökyüzündeki yediyle, (yıldız)
Benim ile sekiz mi?
Bahtı kara Kurmancan,
Evlendiğin senin dengin mi? (Ömürzakova, 2002: 23-26)

Kendisinin dengi olarak görmediği eşini, evliliğinin ilk yılında terk etmeye karar veren Kurmancan, çeşitli zorlukları ve tehlikeleri göze alarak dönemin katı kanunlarına karşı direniş göstermiş ve gece gündüz yol giderek, dağlardan ve tepelerden aşarak baba evine dönmeyi başarmıştır. Türk gelenek ve göreneklerine aykırı olan bu davranışın toplum tarafından hoş görülmediğini ve cezalandırılabileceğini bildiği halde, kararından dönmeyen Kurmancan, bir daha kocasının yanına gitmemiştir (Ömürzakova, 2002: 29). Ancak onun bu kararlı duruşu hayatının ileriki dönemlerine olumlu manada yansiyacaktır.

1831 yılı Kurmancan'ın hayatının kaderini değiştiren bir yıl olmuştur. O devirde Hokand Hanlığı'na bağlı olarak Alay Bölgesi'ni yöneten Alimbek Datka ile evlenmiştir. O zamandan itibaren Kurmancan'ın hayatında yeni bir sayfa açılmıştır. Alimbek Datka ile Kurmancan'ın nasıl tanıştıkları ve evlendikleri hakkında çeşitli rivayetler bulunsa da rivayetlerin ortak noktası Alimbek Datka'nın, Kurmancan'ın cesareti ve kararlı duruşunu fark ettiği gibi, keskin zekâsına ve güzelliğine de hayran kalmasıdır. Henüz eşinden boşanmamış olan Kurmancan, Alimbek Datka'nın evlilik teklifine olumsuz cevap vermemiş, ancak hâlâ evli olduğunu ve kocasından şeriata göre boşandıktan sonra onunla evlenebileceğini ifade etmiştir. Aynı yıl, senede bir kez toplanan kadılar mahkemesinde bu durum görüşülmüş ve zaten fiilen ayrı yaşamakta olan Kurmancan ile Kulseyit şer'i olarak da boşanmışlardır (Ömürzakova, 2002: 28,29). Zikredilen bu husus Kurmancan'ın dini hassasiyetinin, yaşantısında ne denli ön planda olduğunu kanıtı olarak kabul edilebilir.

Kurmancan, eşi Alimbek Datka ile birlikte Hokand Hanlığı'nda vuku bulan hadiseleri, ülke menfaatleri üzerinde müspet ya da menfi etkisi olabilecek bütün siyasî faaliyetleri yakından takip etmeye başlamıştır. Ayrıca Alimbek Datka görevi gereği Hokand sarayında kaldığı veya askerî seferlerde bulunduğu sıralarda onun yokluğunu hissettirmemiş ve onun yerine Alay bölgesindeki Kırgız halkının liderliğini yapmıştır (Ömürzakova, 2002: 29,30).

Bu dönemde Hokand hanlarının zaman zaman Kırgızların üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla gizlice çaba sarf ederek, uygun zamanı bekledikleri görülmektedir. Mesela Hokand Hanı İrdana, 1762 yılında Kırgızlara bağlı Oş ve Özgön şehirlerine baskın yapmış ve gerekçe olarak da Kaşgar'a giden yolda Hokand tüccarlarını

soyan Kırgız yağmacıları göstermiştir. Kırgızlar, Hokand Hanlığı'na karşı sert bir karşılık vermişler ancak yapılan savaşlardan sonra çok fazla kayıplara duçar olduklarından dağlara çekilmişlerdir (Ömürzakova, 2002: 37,38). Hanlığın içindeki Ferganalı Kırgızların şartlı olarak 1762 yılından itibaren ele geçirildiğini, Kuzey Kırgızları ile Pamir-Alay halkının ise 1828-1831 yıllarında Hokand Hanlığı'na bağlandıklarını görüyoruz. Hokand hanları artık özellikle Kırgız boy beyleri ile anlaşıp onların desteğini almaya başlamışlardır. Böylece Kırgız boy beyleri kendi boylarını istedikleri gibi yönetip yarı bağımsız yaşamaya, Hokand Hanlığı'nın siyasî hayatında kayda değer hizmetler yapmaya başlamışlardır.

Kurmancan, Kırgız kadınları arasında devlet işlerine katılarak, siyasî olarak aktif rol almış ayrıca komşu ülkelerin ileri gelenleri ve yöneticileri arasında büyük bir saygıya sahip olmuştur. Ancak onun siyasî bakış açısının oluşmasında Alimbek Datka'nın emeği ve tesiri çok fazladır. Eğer Alimbek, Kurmancan'ı diğer kadınlar gibi görüp onu Hokand'a kadar götürerek sosyal ve siyasî olaylara dâhil etmese, onunla dönemin siyasî olayları hakkında fikir alışverişinde bulunmasa ve kendi tecrübelerini ona aktarmasaydı, belki de Kurmancan sıradan kadınlardan birisi olarak hayatına devam edecekti. Kırgızlar arasında söylenen "kadının saçı uzun, aklı kısa" gibi inanışlara aldırmanın Alimbek Datka, kendisi Hokand Hanlığı'nda üst düzey bir komutan olmasına rağmen, zamanın örf adetlerine karşı çıkıp eşinin siyasî arenada yükselmesine yol açan bir şahsiyettir (Ömürzakova, 2002: 42,43,44).

Alimbek Datka, Hokand Hanlığı'nda baş vezir olduğu zamanlarda hanlıkta sadece Kırgızlar değil, Özbek, Kazak, Tacik ve Uygurlar hep birlikte iç içe yaşıyorlardı. O dönemde kimsenin ulusuna bakılmadan hanlıkta görev verilmiştir. Bu yüzden Alimbek Datka tüm hanlık boyunca tanınmış ve ona saygı duyulmuştur. Kurmancan da ilk başlarda eşinin bu görevinden dolayı tanınmıştır. Alimbek, askerî niteliklerinin yanı sıra siyaseten de Hokand Hanlığı'nda ön plana çıkmış olup sadece Kırgız Türklerinin geleceğini değil bütün Orta Asya Müslüman Türklerinin bekasını hedeflemiştir. İşte bu sebepten, Çin istilasına karşı Doğu Türkistan Müslüman Türklerinin istiklali için Hokand Hanlığı'nın bütün askerî gücünü harekete geçirdiğinde en büyük destekçisi eşi Kurmancan olmuştur. Hokand sarayında sözü geçen yüksek rütbeli komutanlardan birisi olarak devlet yönetiminin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Alimbek Datka, 1862 yılında Hokand sarayında meydana gelen saray entrikaları sonucunda rakipleri tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Alimbek Datka'nın ölümü Kurmancan'a çok ağır gelmesine rağmen O, kederini içine atarak eşinin yükünü omuzlarına alıp onun siyasetini devam ettirmeye gayret etmiştir.

Alimbek Datka'nın, eşi Kurmancan'ın siyasî kişiliğinin oluşmasında ve Kırgızlara liderlik yapmasında kesin bir tesiri olduğu göz ardı edilemez. Küçük yaşlarda babasından almaya başladığı eğitim ve terbiyenin yanı sıra, Alimbek Datka ile evlendikten sonra Şeyh Hüveyda-yı Çimyani'nin neslinden olan Oş'lu Şeyh Selahüddin İbn-i Mevlana Siracüddin (k.s)'e mürid olması onun manevi yönü kuvvetli, güçlü şahsiyetinin oluşmasında büyük tesiri olmuştur (Yedikita, 2010; 15,23).

Kurmancan Datka, yaşadığı Alay Vadisi'nin dışında Çon-Alay, Kara-Kulca, Özgön, Nookat, Kara-Suu gibi geniş bir coğrafyayı içine alan bölgeleri, Alimbek Datka 1862 yılında öldürüldükten sonra on yıldan fazla, yani Hokand Hanlığı 1876'da Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilinceye kadar yönetmiştir. Ayrıca Güney Kırgızistan, Fergana Bölgesi gibi Rusya'nın eline geçtikten sonra, diğer bir ifadeyle Orta Asya, Rusya'nın kolonisi durumuna düştükten sonra da Kurmancan Datka Rusların askerî yöneticileri ile etkili siyasî faaliyetler yürütmüş, oğulları ise her bir idarî bölgenin lideri olup yönetimde söz sahibi olmuşlardır (Ömürzakova, 2002: 90-91).

Alimbek Datka öldükten sonra, yerine teamüllere göre onun erkek bir akrabası veya diğer eşinden olan oğlu Carkınbay ya da Kurmancan'ın büyük oğlu Abdıldabek (Abdullah Bey) geçmeliydi. Ancak Kurmancan'ın halk arasındaki büyük nüfuzu, saygınlığı, başarılı idareciliği ve tecrübesi göz önünde bulundurularak Alay bölgesinin yönetimine Kurmancan Datka layık görülmüştür (Galitskiy-Ploskih, 1987: 53). Böylece Kurmancan, Alimbek Datka'nın ölümünden sonra Hokand Hanlığının hâkimiyeti altında bulunan Kırgızların liderliğini üstlenerek, sadece Alay Dağları'nda değil bütün Fergana, Kaşgar ve diğer Türkistan Hanlıklarında da başarılı bir idareci olarak haklı bir üne kavuşmuştur.

Alay Hanıçası Kurmancan Datka, eşinin ölümünden sonra halkın idaresini ele alınca, istediği gibi halkını yönetebilme gücü varken “Aksakallar Keneşi’nin” fikirlerini daima göz önünde bulundurmıştır. Buna karşılık tanınmış boy beyleri, zenginler ve halk arasında itibar sahibi kişiler de Datka annenin siyasetine bakarak çetrefilli meseleleri daha da zorlaştırmadan adaletli davranmaya çalışmışlardır. Kurmancan Datka’nın yönetici olduğu yıllarda genel olarak Alay Bölgesi sakin bir hayat sürmüştür. Bunun en önemli sebebi ise boylar arasındaki anlaşmazlıkları akıllıca ve ince bir siyasetle çözen Kurmancan Datka’nın, herhangi bir savaş çıkmasına da engel olmasıdır. Datka, ömrünün son yıllarına kadar her yıl yazları Alay’ın dağlarında yaylaya çıkmış, soğuklar başladığında ise kışı, Madı Kışlağı’nda (köy) geçirmiştir. Yaylada veya kışlakta yılın hangi zamanı olursa olsun Datka’nın büyük boz evinin (çadır) önünde daima et kaynayan bir kazan bulunur ve misafirlere ikram edilirdi. Ayrıca hazırlanan yemekler yolculara, muhtaç yaşlılara ve kimsesizlere verilirdi. (Ömürzakova, 2002: 94, 97, 101, 106, 107).

Kurmancan Datka’nın İslam Dini’nin kutsal kitabı Kuran’ı Kerim’e ve Hz. Muhammed’e olan saygısı ve muhabbeti güçlü olduğundan Alay bölgesine mektepler yaptırarak talebelerin ilim alması yönünde teşvik etmiştir. Datka’nın açtığı mekteplerin 1960’lı yıllara kadar bozulmadan eğitim verdiği orada yaşayan halk tarafından da dile getirilmiştir (Ömürzakova, 2002: 103,104). O, hayatını Alay’ın yüce dağları arasında geçirmekle birlikte devrin birçok siyasî olaylarına tam anlamıyla katılarak etkili olmuştur. Onun siyasî, ekonomik, toplumsal ve daha birçok meselenin sonuçlanmasında ve aldığı kararlarda daima halkının yüksek menfaatlerini gözettiğine tarih şahit olmuştur.

Kurmancan Datka, Hokand Hanlığı döneminde yaklaşık çeyrek asır kendisine bağlı boyların liderliğini yaparak (1862-1876) Hokand Hanlığı’ndaki Alaylı Kırgızları yönetmiştir. O, halkının liderliğini üstlendiği 45 yıl (1862-1907) boyunca önce Hokand hanlarına, sonra Rusya İmparatorluğu’nun askerî valilerine tesir etmiş, Kırgız halkının tarihinde idarî yönetimiyle demokrasi formatını göstermiştir (Ömürzakova, 2002: 110).

Bu dönemde Malla Han’ın öldürülmesinden sonra Hokand Hanlığı’ndaki karışıklıktan istifade etmek isteyen Buhara Emiri Seyit Muzaffer ed-Din 1864’te tüm göçebeleri kendi bayrağı altına toplamak suretiyle Türkistan’da sükûneti sağlamak üzere Oş şehrine gelerek Madı kalesini kuşatmıştı (Yuvaçev, 1907: 965). Orta Asya’daki Müslüman dünyasının direği İslam Dini’nin koruyucusu olarak bilinen Buhara Emiri Muzaffer’in, Oş’a geldiğini haber alan Kurmancan beyaz bayrakla Emir’in karşısına yüzü açık bir şekilde çıktı. Bu durumdan hoşlanmayan Emir: “Siz müslüman bir kadınsınız, nasıl oluyor da yüzünüzü peçe ile kapatmadan erkeklerin karşısına çıkıyorsunuz, şeriata göre kadınların hiçbir zaman yüzünü yabancı erkeklere gösteremeyeceğini bilmiyor musunuz? diye sorunca Kurmancan: Saygıdeğer Emir! Ben de Müslümanım, sizin okuduğunuz kutsal Kuran’ın ayetlerini ben de okuyorum ancak Kuran-ı Kerim’de Allah’ü Teâlâ’nın “kadınlar yüzünü kapatarak dolaşsın” şeklinde bir ayeti yok. Buna rağmen fikirlerinizde ısrar mı edeceksiniz? dedi. Kurmancan’ın ince siyasetine, bilgeliğine, sahip olduğu yüksek manevi güce, cesaretine ve üstün zekâsına hayran kalan Emir, İslam geleneğine aykırı olmasına rağmen ona “Datka” unvanını vermiştir. Bu durum İslam dünyasında çok nadir görülen olaylardan biridir (Ömürbekov, 1995: 151). Rus tarihçi Mikail Afrikanovich Terentyev’e göre Datka, general anlamına gelirken, Kazak tarihçi ÇokanValihanov ise “Datka, Hokand Hanlığı’nda yüksek derecelerden biridir ve rütbe yönünden hanlıktaki dördüncü kişidir”(Terentyev, 1906: 248) diye ifade etmiştir.

Hokand Hanlığı’nda üçüncü defa tahta çıkan Hûdayar Han döneminde Han’ı ziyaret eden Kurmancan, Hûdayar Han tarafından çok özel bir törenle karşılanmış ve “Datka” unvanı tekrar onaylanarak Alay Dağları’ndaki Kırgızların hâkimi olduğu pekiştirilmiştir (Aynakulova, 2011: 223). Böylece Kurmancan Datka, Türkistan hanları tarafından datka yani general unvanıyla şerefendirilmiş ilk ve tek kadın yönetici olmuştur. O, hem Buhara Hanı tarafından hem de Hokand Hanı tarafından Datka unvanına layık görülmüştür. Kurmancan Datka eşi Alimbek Datka’nın 1862’de öldürülmesinden sonra Hokand Hanlığı’nın 1876’da Rusya tarafından ilhak edilmesine kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür.

Kurmancan Datka, Ruslarla imzaladığı anlaşmayla ülkesini iç işlerinde bağımsız bir şekilde yönetmiş, böylece halkı az da olsa rahat bir nefes almıştır. Muhtemel ki kadınca bir düşünceyle, halkını Ruslara kırdırtmaktansa

anlaşmayı uygun görmüştür. 14 yılı Hokand Hanlığı'nda 30 yılı Rus Çarlığı idaresinde olmak üzere toplam 45 yıla yakın bir süre Kırgızlara liderlik yapmış olan Kurmancan Datka, 1907 yılında 96 yaşındayken vefat etmiştir. Mezarı, Kırgızistan'ın Oş şehrindeki Sermazar kabristanındadır. Kurmancan Datka'nın 5 oğlu ve 2 kızından devam eden torunları günümüzde yaşamakta olup bunların birçoğu Kırgızistan'ın Alay, Karasu, Nookat, Bişkek bölgelerinde ve bir kısmı da yurtdışında hayatlarını idame ettirmektedirler.

Kurmancan Datka'nın yaşadığı dönemi araştırırken Rusya ile İngiltere'nin Orta Asya'daki mücadelesine değinmeden geçmek mümkün değildir. XIX. yüzyılın başında bu iki devletin birbirlerine karşı kurmak istedikleri üstünlük mücadelesi, bu yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Türkistan Coğrafyasında İngiliz-Rus Mücadelesi

Uzun bir süre Hindistan'a ulaşmayı deneyen İngilizler nihayet XVII. yüzyılın başlarında Asya kıtasının güneyinde bulunan Gucerât'a yerleştiler ve ticaret konusunda hızlı bir şekilde gelişme gösterdiler (Bulut, 2003: 32). Tarihte İngilizlerin Asya kıtasında sömürge siyasetini uygulamaya koyması ve bu konudaki başarısı "Büyük Oyun" olarak isimlendirilmiştir (Topal, 2014: 30). Gerçekten de İngilizler kendilerine rakip olarak gördükleri devletleri, ince diplomasi oyunları ile bertaraf etmeyi başarmışlardır. Böylece işgal ettikleri yerlerde sömürgeye dayalı idarî teşkilatlarını kurarak uzun vadeli planlarını hayata geçirmişlerdir. İngilizler, kendi düzenlerini kuracakları yerlere önce ticaret yapma bahanesiyle girerek birtakım imtiyazlar kazanıyorlardı. Bu konuda acele etmeden sistemli bir şekilde planlarını tatbik ediyorlardı. Sonuçta Asya kıtasında çok önemli bir ticaret üssü olan Hürmüz Boğazı'nın yanı sıra birçok önemli ticaret merkezinin İngiliz hâkimiyetine geçtiği görülmektedir (Dursun, 1991: 526,533).

İngiltere doğudaki en büyük sömürge devletini Hindistan'da kurduktan sonra, bu ülkeye sınır olan ülkeleri de işgal etme niyetindedir. Böylece Orta Asya da İngiltere'nin işgal planlarına dâhil olmuştur. Büyük Britanya bu uğurda, Çarlık Rusya'sı ve Avrupalı kolonici devletlerin karşı çıkmalarına duçar olmuştur. Rusya ve İngiltere gibi emperyalist ülkeler, Orta Asya ülkelerinden hammadde kaynakları elde etmek ve ürünlerini bu coğrafyaya pazarlamak için buraları bakir bir pazar olarak görmüşlerdir. Çarlık Rusya, Afganistan ile Çin'in batı tarafına hâkim olan İngiltere'ye karşı çıkmak adına, Orta Asya'ya sahip olmayı istemiştir (Ömürzakova, 2002: 83).

Ruslar, I. Petro'dan itibaren Kafkaslar ve Türkistan coğrafyası üzerinden Hindistan'a yönelik hedefler belirledikleri için, Hindistan'a sahip olan İngiltere ile karşı karşıya gelmişlerdir. Rusya, Çar I. Nikola döneminde Kafkaslara yönelik ileri bir harekât başlatarak Orta Asya sınırlarına doğru hızla ilerlemeye başladı. Eğer Kafkaslar, Rusların hâkimiyetine girerse Orta Asya'nın kapısı Ruslara açılmış olacağından, İngiltere acilen Rusya ile arasında tampon bir alan oluşturma adına, İran ile diplomatik görüşmelere başlamıştır (Wint, 1941: 136). İngilizler, Rusya'nın yayılmasının önüne geçmek için siyasî ve diplomasi imkânlarını sonuna kadar kullanmalarına rağmen, Rusların Afganistan'a kadar ilerlemelerine engel olamamışlardır. Son çare olarak Rusya ile İngiltere, Afganistan'ın kuzey hududunun sınır olarak kabul edilmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Böylece Rusya, Afganistan ve Hindistan'a müdahale etmeyecek bunun karşılığında İngiltere ise Rusya'nın Orta Asya'daki işgal hareketlerine göz yumacaktır (Çetin, 2000: 1-14).

İki tarafın da kazan kazan anlayışına dayanan bu anlaşmasıyla İngiltere, Hindistan sömürgelerinin güvenliğini sağlarken, Rusya da Orta Asya hanlıklarını işgal etmeye emin adımlarla devam etmiştir. Bu tarihî vakaların tamamı Türkistan Hanlıkları ve Kırgız halkının tarihindeki sıkıntılı ve zor dönemler olmuştur. Kurmancan Datka ise bu dönemlerde halkının başında olmuş ve sözü edilen siyasî meseleleri takip ederek halkının bu olaylardan en az zararla kurtulmasına vesile olmuştur.

Rus İşgali ve Kurmancan Datka'nın İstiklal Mücadelesi

Timur Devletinin dağılmasıyla birlikte Orta Asya'da siyasî birlikten yoksun hanlıkların bulunması Ruslar tarafından kısa sürede fark edilmiş ve özellikle 1853 Kırım Harbi'nden sonra Rusya yönünü bu bölgeye

çevirmiştir. Rusya'nın sömürü amaçlı işgal hareketlerine karşı ortak bir akıl üretemeyen hanlıklar peyder pey Rus işgaline boyun eğmişlerdir.

Ruslar önce stratejik öneme sahip durumdaki Hokand Hanlığı sınırları içerisindeki Akmesjid kalesini ele geçirmiştir. Kaleyi savunan Hokandlı askerler destanlaşan bir mücadele vermelerine rağmen işgale engel olamamışlardır. Bu kale işgal edilirken Hokand Hanlığı'ndan hiçbir yardım gelmemesi Rusları oldukça şaşırtmıştır. Hanlıkların kaderini belirleyen en önemli dönüm noktası, bu stratejik kalenin işgali olmuştur denilebilir. 1860 yılına gelindiğinde Ruslar Pişpek (Bişkek/Frunze) ve Tokmak şehirlerini ele geçirmek için harekete geçmişler ve ağır silahlar karşısında dayanamayan bu kaleler kaybedilmiştir. Bu iki kalenin kaybedilmesi Hokand Hanlığı içerisindeki sıkıntıların daha da artmasına neden olmuştur (Ziyayev, 2007: 90,100). 1865 yılında ise General Çernyayev'in komutasındaki güçlü bir ordu Taşkent'i işgal etti. 1867 yılına gelindiğinde ise Sır Derya, Yedisu bölgelerini içerisine alan "Türkistan Genel Valiliği" kurulmuş ve bölgenin ilk valisi olarak General K.P. Kaufman tayin edilmiştir. Rus Çarı II. Aleksander, 19 Şubat 1876 yılında bir manifesto yayınlayarak, Hokand Hanlığı'nın sınırları içerisindeki Güney Kırgızistan'daki, Pamir ve Alay dağlık bölgelerini "Fergana Eyaleti" adı altında Rus İmparatorluğuna ilhak etmiştir (Aynakulova, 2011: 223,227). Ancak bu sırada Güney Kırgızistan'ın dağlık bölgeleriyle, Pamir-Alay Dağları gibi yerlerin halkı henüz tam olarak Rusya'ya boyun eğmiş değillerdi. Alay Dağları'nda yaşayan Kırgızların Rus hâkimiyetini kabul etmeleri çok da kolay olmamıştır. Yaşadıkları dağlık bölgeleri avuçlarının içi gibi bilen Kırgızlar, Ruslara karşı sert bir mücadele vererek onların dağların iç kısımlarına girmelerine engel olmuşlardır (Ömürbekov – Çorotegin, 1995: 151).

Hokand Hanlığı yıkılıp Güney Kırgızistan Çarlık Rusyası'na bağlandıktan sonra, Alay ve Pamir bölgelerinde yaşayan insanlar Rusların etki alanı dışında kaldılar. Buralarda Kurmancan Datka oğullarıyla birlikte Rus İmparatorluğu'na karşı güçlü bir direniş gösterdiler. Datka'nın oğlu Abdıldabek'in başında olduğu mücahitler bir yıla yakın bir zaman Ruslarla çarpıştılar. Alimbek Datka'nın "dili başka, dini başka" milletlere bağlanmak bizim için doğru değildir şeklindeki siyasetini eşi Kurmancan Datka ve oğulları Abdıldabek, Baatırbek, Mamıtbeğ ve Asanbek devam ettirmişlerdir (Ömürzakova, 2002: 121). Fergana'dan kaçan Özbekler ve Kırgızlar Alay'daki Abdıldabek'e sığındıklarından Ruslara karşı olan direniş güçlendi. Kurmancan Datka'nın çocukları ile birlikte halk kitleleri kendi mekânları olan Alay'ı Ruslara karşı var güçleriyle savunmayı seçtiler. Göçmenler bir araya gelerek Rusların cezalayıcı bölüklerine karşı şiddetli bir karşılık verdiler (Tageyev, 1898: 130). 15 Haziran 1876 'da Rus ordusu Oş'tan Gulçö'den ve Üç Korgon'dan olmak üzere üç koldan saldırıya geçti (ÖBMA. 69 İş Papkası, 76). Alay bölgesinde yaşayan halkın kolay teslim olmayacağını bilen Rus General Skobolev, Abdıldabek'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta:

"Abdıldabek Datka! Sizden Abdulkerim Beyi yanınıza alarak kendi isteğiniz ile teslim olmanızı bekliyorum. Siz yenilmez Rus ordusuna karşı çıkılmayacağını iyi biliniz. Onları dağlarda, deryalarda düşmanlar bile durduramaz. Siz kaç zamandır bizim tarafımızdan araniyorsunuz ve kaçak duruma düştünüz. Hakikatte her şeyi iyi düşününüz..."(TSGVIA, F. 1396, op. 2. 96).

Abdıldabek bu mektuba cevabında: "Sizler güvenilmez olduğunuzdan bizim size inancımız yoktur. Yanımızda İslam'a gönül vermiş birçok mücahit size sert bir karşılık vermek için her zaman hazırdır. Siz kendinizin yenilmez ordusuyla övünüyorsunuz, biz de Allah'a güveniyoruz ve O'na sığıyoruz. Son nefesimize kadar sizinle mücadele edeceğimizi iyi biliniz. Biz göçmeniz bize zenginliğin de malın da gereği yoktur. Allah'ın verdiği rızık bize yeter. Eğer siz sözünüzde dursaydınız bunların hiçbiri olmayabilirdi"(TSGVIA, F. 1396, op. 2. 97) şeklinde cevap vermiştir. Abdıldabek Rusların daha önce Hokand Hanı Nasureddin ile yaptıkları anlaşmaya uymayıp, onu Sibir'e sürgüne gönderdiklerini bildiği için Ruslara hiçbir zaman güvenmemiştir.

Gerçekten de Ruslar Orta Asya'da hiç bu kadar zorlanmamışlardı. Rusların üstün silah güçleri olmasına rağmen, direnişçiler coğrafyayı kendi lehlerine kullanmışlar ve baskınlara karşı canlarını esirgmeden şiddetle mücadele etmişlerdir. Bunun üzerine Ruslar kurdukları özel cezalayıcı birlikleri ile çocuk, kadın, yaşlı demeden topyekûn imha planını uygulamaya başladılar (Ömürzakova, 2002: 136). Üstün silah gücüne sahip Rus birliklerinin şiddetli saldırılarına rağmen savaş 1876 yılının Ağustos ayına kadar devam etmişti. Bu

amansız mücadelenin başında ise Hokand Hanlığı'nda üst düzey general olan ve 1862 'de saraydaki entrikalarına kurban giden Alimbek Datka'nın eşi Kırgızların müstesna lideri Kurmancan Datka (1811-1907) ve oğulları Abdıldabek (Abdullahbek), Omorbek (Ömerbek), Mamatbek (Mehmetbek), Asanbek (Hasanbek) bulunmaktaydılar (Ploskih, 1992: 98).

Rus ordusunun Alay Dağlarında başlattığı askerî harekât, özgürlüklerine düşkün olan Kırgızların, sert mücadelesi ile karşılık bulmuş ve kanlarının son damlasına kadar savaşan Kırgızlar karşısında Ruslar büyük bir şaşkınlık yaşamışlardır. Kurmancan Datka ise tüm bu mücadelelerin içinde bulunarak silah ve askerî teçhizat noktasında eşit olmayan savaşın gidişatını değerlendirmekte olup, cephe hattındaki mücadeleyi kendi lehine çevirebilmek için oğullarının danışmanlığını yapmaktadır. Kurmancan Datka göçebe evini karargâh gibi kullanıp Rus savaş teknikleri ve teknolojisi hakkındaki bilgi alarak savaş taktiklerini gerçekçi bir şekilde tespit ederek değerlendirmeler yapmaktaydı. Bu sert direniş karşısında çaresiz kalan Ruslar, özel cezalandırma ordusu kurarak bölgedeki bütün erkekleri kılıçtan geçirmişler, ayrıca teslim olanları ve suçsuz insanları bile kurşuna dizmişlerdir. Rus cezalandırma ordusu bazı yerlerde çocuk, kadın, yaşlı, hasta demeden herkesi kılıçtan geçirmekte bir beis görmemiştir (Ömürzakova, 2007: 127,128).

Savaşın uzamasından rahatsız olan Rus General Skobelev'in 1876 yazında özel olarak kurduğu "Özel Cezalandırma Müfrezeleri'nin" masum halkı topyekûn katliamlarla cezalandırma yoluna gitmeleri sonucu Kurmancan Datka, daha fazla direnmenin Kırgızlar açısından bir soykırım olacağından endişelenerek, en doğrusunun siyasi bir çözüm olduğuna karar vermiştir. Oğlu Hasanbek'i büyük oğlu Abdıldabek'e göndermiş ve bundan sonra savaşa devam etmenin bir netice vermeyeceğini ifade etmiştir. Fakat bu durumu içine sindiremeyen Abdıldabek annesinin sözlerine uymayarak, şehit oluncaya kadar savaşa devam etmiştir (Ömürzakova, 2007: 124, 136,137). Abdıldabek bu dönemde Afganistan'dan yardım almayı düşünmüşse de yaraları çok ağır olduğundan kısa süre sonra vefat etmiştir.

Diğer taraftan Alay Dağları'nda, meşalesi yakılan bu öz gürlük mücadelesi, Fergana Vadisi'nin çeşitli bölgelerinde eş zamanlı olarak ortaya çıkmış ve Rusların huzurunu iyiden iyiye kaçırmıştır. Ruslar Kafkasya'da yaşadıkları durumu tekrar yaşamama adına savaşı kesin olarak bitirmek için diplomatik yolları denemeye çalışmışlardır. Eğer Rus ordusu Alay Dağları'nda Kırgızların şiddetli direnişlerine son vererek savaşı kısa sürede bitiremezse, Rusya'nın dünyadaki itibarı sarsılacaktı. Bu yüzden General Skobelev, halk arasında büyük bir saygınlığa sahip olan Kurmancan Datka ile bir şekilde görüşülmesi gerektiğini kavramıştır. Kurmancan Datka Ruslardan gelen barış teklifini uzun bir süre düşündükten sonra anlaşma yapılabilmesi için, eğer Rus Generali onur kırıcı davranışlarda bulunmaz ve onunla eşit bir seviyede konuşmayı kabul ederse görüşme yapılabileceğini ifade etmiştir. İleri sürdüğü şartlar General Skobelev tarafından kabul edilen Kurmancan Datka'ya Rus Generali görüşme esnasında "Ruslar düşmanlarının cesaretini takdir ederler" diyerek iltifatta bulunmuştur (Galitskiy-Ploskih, 1987: 55).

Kurmancan Datka'nın Ruslar ile yaptığı anlaşmanın iki taraf için de zorunluluk olduğu tarihî bir gerçektir. Öteden beri bağımsız yaşamaya alışmış olan Kırgızların silahlı direnişi son bulsa da onlar özgürlüklerinden vazgeçmeyeceklerdi. Kurmancan Datka dönemin zor şartlarını da göz önünde bulundurarak aşağıda belirtilen isteklerin yerine getirilmesi durumunda bir anlaşma yapılabileceğini General Skobelev'e iletmiş ve bu istekleri Ruslar tarafından kabul edilmiştir. Sözü edilen şartlar incelendiğinde bunların temel hak ve özgürlüklerle ilgili olduğu ve onurlu bir şekilde Rusların hâkimiyetini kabul etmek şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Ruslar bu durumun farkında olduklarından Datka'nın isteklerini hemen kabul etmişlerdir. Sözü edilen şartlar şunlardır:

1. Rus ordusuna karşı silahlı direnişe katılan hiç kimse herhangi bir cezaya tâbi tutulmayacak
2. Savaş esirleri en kısa zamanda serbest bırakılacak
3. Göç edenlerin yurtlarına dönmelerine izin verilecek
4. Hiç kimsenin malı zorla elinden alınmayacak

5. Halktan alınacak olan vergi miktarı en aza indirilecek
6. Yerli halkın hak ve hukukuna sınırlama getirilmeyecek
7. Halkın dini inanç ve ibadetlerine karışılmayacak
8. Ülkedeki cami ve medreselere dokunulmayacak
9. Yerli halkın örf, adet ve geleneklerine hiçbir şekilde karışılmayacak (Bababekov, 1990: 108).

Rus Çarlığının Türkistan sorumlusu General Skobelev Kurmancan'ın bu istekleri karşısında, onun halkına olan sorumluluğuna, bağlılığına ve sevgisine şahit olmuş bu yüzden Kurmancan Datka'ya "Alay Dağlarının Gerçek Çarıçesi (Melikesi)" diyerek onu takdir etmiştir (Yuvaçev, 1991: 251). Hakikatte o dönemdeki tarihi olaylar göz önüne alındığında Kurmancan Datka'nın önünde iki yol vardır: Savaş ve Barış. Datka, askeri yönden ve silah teçhizatı bakımından şartların eşit olmadığına farkında olduğu için savaşa devam etmektense barış yapılmasını uygun görmüştür. Evet, belki Kırgız halkı tam anlamıyla bağımsız olamayacaktı ama en azından yaşamaya devam edecekti. Bu noktada Kurmancan Datka'nın Rusların savaş hukukunu yok sayarak bir soykırım yapabileceklerini düşünmüş olması da muhtemeldir.

Alay Hanıçası barışı seçmiş ve daha sonra onun ne kadar isabetli bir karar aldığına tarihî vakalar şahit olmuştur. Direniş her ne kadar başarılı olamasa da Abdıldabek gibi bağımsızlığı seven yiğitlerin yetişmesi devam etmiştir. Kurmancan Datka oğullarıyla birlikte bütün Alay Dağları'ndaki Kırgızların sorumluluğunu üstlenerek Rus İmparatorluğu'nun hâkimiyetini kabul etmiştir. Türkistan coğrafyasının Rus İmparatorluğu'nun kolonisine dönüştürülmesinden sonra da Kurmancan Datka önemli bir siyasî lider olarak birçok olayda rol oynamıştır (Aynakulova, 2011: 228). Ruslar yapılan antlaşmadan sonra, Kurmancan'ın ölümüne kadar ona karışmamışlar ve bu müstesna kraliçenin ülkesini yönetmesine izin vermişlerdir. Böylece O, 1907 yılında vefat edinceye kadar, Rus hâkimiyetinde 30 yıla yakın bir süre Kırgız Türklerinin huzurlu bir şekilde yaşamasını temin ederek onlara liderlik yapmıştır (Köse, 2002: 59).

Alay Hanıçası'nın ismi Kırgız halkının tarihî geleceği ile doğrudan doğruya bağlantılıdır. O, konar-göçer yaşayan göçmen halkının istikbalini düşünüp, onların siyasî menfaatlerini ve istiklalini ömrünün sonuna kadar savunmuştur. Halkı, Datka annesi hayatının sonuna kadar el üstünde tutmuştur. Bu sebepten Kurmancan Datka'nın insanlık yönü ve siyasî faaliyetleri Kırgız halkı tarafından kabul görmüş Kırgızistan'ın ulusal tarihinde kendisine büyük bir yer edinmiştir (Ömürzakova, 2002: 145-146).

Kurmancan Datka'nın bir evladını kaybederken verdiği tepki, onun olaylara bakış açısının anlaşılmasında bizlere yardımcı olmaktadır. Kurmancan Datka'nın küçük oğlu Kamçibek'in ismi bir cinayete karışmıştır. Bundan dolayı Kamçibek, Ruslar tarafından idam cezasına çarptırılmıştır. Yakınları Kurmancan Datka'ya gelerek idamdan önce oğlunu zindandan kurtarabileceklerini ifade etmelerine rağmen Kurmancan Datka bu kişilere şu ibretlik cevabı vermiştir; "Evet biliyorum, bu söylediklerinizi yapabileceğinize de inanıyorum; ancak bu takdirde nice analar ağlar. Benim oğlum idam edilirse bir tek ben ağlarım, başka anaların ağlamasına asla gönlüm razı olamaz" (Yedikita, 2010: 18-22). Bu vaka Kurmancan Datka'nın bir anne olarak yaşadığı evlat acısını yansıtmakta olup kendi halkının refahı için biricik evladından bile feragat edecek kadar dirayetli ve cesur bir kadın olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Fakat onun gerek kendi halkı olan Kırgız halkının gözünde, gerekse Orta Asya halkları ve uluslararası alanda tanınmasında, şüphesiz Çarlık Rusya'sının emperyalist politikalarına karşı korkusuzca verdiği mücadele ve izlediği politika olmuştur. Kurmancan Datka, sadece Kırgız halkının değil, diğer Orta Asya halklarının da Rus sömürü ve işgal hareketine karşı, haklarını korumaya çalışmış ve oğullarıyla birlikte onlara liderlik yapmıştır. Otuz yıldan fazla süren bu mücadele Kurmancan Datka'nın, Türk ve dünya tarihinde büyük bir kahraman lider olarak anılmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyılda Asya ülkelerinde yaşayan Kırgızlar ve özellikle de kadınlar siyaset ve politika ile ilgilenmemişlerdir. Ancak Kurmancan Datka, Alimbek Datka ile birlikte zaman zaman Hokand Hanlığı'na gidip gelmişler, ülkenin siyasetine müdahil olmuşlardır. Ülkedeki her türlü yönetim işlerinden haberleri

olmuş sosyal anlamda çok büyük işler yapmışlardır. Kurmancan Datka, Alimbek Datka'nın eşi olduğundan daima bir devlet büyüğüne yakışacak şekilde davranmıştır. O, öngörü sahibi ve akıllı bir kadın olmakla birlikte eşi Alimbek'i çok sevmiş ve daima ona saygı duymuştur. Zaten eşinin öldürülmesinden sonra Alay Vadisi'ndeki halkın başına geçmiş ve O'nun siyasetini devam ettirmiştir. Ayrıca Kurmancan bir anne olarak beş oğlu ve iki kızını çok iyi terbiye ederek yetiştirmiştir. Büyük oğlu Abdıldabek Ruslara karşı mücadeleye liderlik yapmış vatani, halkı ve namusu için kendisini feda etmiştir. Onun hakkında Ruslar bile hayranlıklarını ifade eden sözler söylemişler ve yazılar yazmışlardır. Mesela Rus General Skobelev, Kumancan Datka ile buluşmasında Ona: "Siz bir anne olarak çocuklarınızla gurur duymalısınız" demiştir.

Eşinin ölümünden sonra Kurmancan Datka Alay Dağları'ndaki Kırgızlarının liderliğini üstlenmiş ayrıca onların annesi, kardeşi, arkadaşı, sırdaşı olmuştur. Bununla birlikte yöneticilik ve komutanlık vasfı sayesinde bu toplumu bir arada tutmayı başarmıştır. Güzelliğinin ve akıllı bir kişiliğe sahip olmasının yanı sıra, toplum içerisinde sergilemiş olduğu davranışlarının tesiri, kişiliği ve kritik olaylara verdiği tepkiler iyi bir lider olmasında etkili olmuştur. Onun bir komutan olarak da Ruslara karşı vermiş olduğu mücadele, Kurmancan Datka'nın şahsında Müslüman Türk kadınının ne kadar cesur ve soylu olduğunu göstermektedir. Yine Ruslarla yapmış olduğu anlaşmadan anlaşılacağı üzere kendi menfaatinden çok halkının geleceğini düşünmesi ise ince siyasetini ve liderliğini göstermektedir.

SONUÇ

Türk-İslam tarihinde kadınların, büyük işler başarmış dahi olsalar genellikle arka planda kaldıkları ve gizli kalmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Ancak XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasında Kırgız bir ailede dünyaya gelen Kurmancan için durum böyle değildir. O, Türk ve Müslüman bir hanımı temsil etmesinin yanında, siyasi ve askeri arenada da kendini ispatlamış, gerektiğinde halkı için fedakârlık yapmaktan çekinmemiş ve adını "Alay Hanıçası" namıyla tarihe yazdırmıştır. Kurmancan'ın, gerek Kırgızlar ve gerekse Orta Asya halkları arasında ön plana çıkmasında dönemin siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal olayların rolünün olduğu açıktır. Bununla beraber Hokand Hanlığı'nda, Datka (General) unvanına sahip ve bir dönem hanlıkta baş vezirlik yapan, Alimbek Datka ile evlenmesi onun hayatında dönüm noktası olmuştur.

Kurmancan, Alimbek ile evlendikten sonra eşine danışmanlık yapmış, birçok kararı birlikte almışlar ve daima aktif siyasetin içinde olmuştur. O dönemden itibaren Kurmancan, ülkenin siyasi olaylarına, Hokand beylerinin faaliyetlerine eşi Alimbek Datka ile birlikte katılmaya başlamıştır. Kurmancan, eşi Alimbek Datka görev icabı ülkenin farklı yerlerine gittiğinde onun yokluğunu hissettirmemiş, O'na bağlı olan Kırgız boylarını başarılı bir şekilde yöneterek deneyim kazanmıştır. Kurmancan'ın ilk siyasî faaliyetlerinde eşinin büyük tesirinin olduğu görülmektedir. Ancak onun gerçek anlamda tanınmasında, eşinin öldürülmesinden sonra Hokand Hanlığı'ndaki olaylar ve Çarlık Rusya'sına karşı verdiği destansı mücadelesi etkili olmuştur.

Alimbek Datka'nın ölümünden sonra Güney Bölgesi'ndeki Kırgızların başına Kurmancan'ın büyük oğlunun veya üvey oğlunun geçmesi gerekirken, halkın ileri gelenleri Kurmancan'ı bu göreve layık görmüşlerdir. Bu duruma onun daha önce edindiği yönetim tecrübesi, adaletli olması ve öngörü sahibi olması dolayısıyla, halkın kendisine duyduğu teveccüh vesile olmuştur. Kurmancan alacağı kararlarda istişareye çok önem vermiş ve aksakallar meclisini toplayarak daima onların fikirlerini almıştır. Yani bir nevi demokrasiyle bağdaşan bir yönetim formatını benimsemiştir.

Kurmancan, hem Buhara Emir'inden hem de Hokand Hanı'ndan "Datka" (General) unvanı alarak Türk tarihinde bir ilki başarmıştır. Yani Türk tarihinde ilk defa bir kadın, general rütbesiyle onurlandırılmıştır. O dönemde Buhara Emirligi ile Hokand Hanlığı'nın savaş halinde olduğu düşünülürse bu olayın ne kadar kıymetli olduğu, Kurmancan'ın mücadele halinde olduğu rakipleri tarafından bile takdir edildiği anlaşılacaktır.

Ruslar XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hokand Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra, kendilerine direnen göçmen Kırgızları ortadan kaldırmak için, Alay Bölgesi'ne saldırmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Rusların başarısız olmasında Kurmancan Datka'nın, daha önce boylar arasındaki çatışmaları önleyerek onları birleştirmesi ve böylece Kırgız boylarının hep birlikte mücadele etmesi en önemli etken olmuştur. Bu durum Kurmancan Datka'nın ileri görüşlü ve teşkilatçı bir lider olduğunun anlaşılması açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Ruslar istedikleri neticeyi alamayacaklarını anlayınca, Alay bölgesinin en tesirli lideri Kurmancan Datka ile görüşme ihtiyacı duymuşlardır. Bu iş için görevlendirilen Rus General M.D. Skobelev, Kurmancan Datka'nın taleplerini kabul ettikten sonra onurlu bir anlaşma yapılmış ve böylece Güney Kırgızistan'da sükûnet hâkim olmuştur. Bu anlaşma daha sonraki süreçte bazı eleştirilere konu olsa da, dönemin şartları göz önüne alındığında iyi bir seçenek gibi durmaktadır. Çünkü eğer savaşa devam edilirse Rusların orantısız şekilde güçlü olmalarından kaynaklı Kırgız halkının yok olma ihtimali mevcuttur. Bir adım daha ileri gidersek bugün Kırgızlar diye bir millet ve Kırgızistan diye bir ülke olmayabilirdi. Yani yapılan anlaşma Kırgız halkına zaman kazandırmıştır denilebilir.

Kurmancan Datka'nın Kırgızistan'ın tarihinde yeri ve rolü çok büyüktür. O, halkı ile halkı için yaşamış ve halkının istiklali için mücadele etmiştir. Ruslara karşı oğullarıyla birlikte yaptığı destansı mücadelesi O'na mücahide bir hanım sıfatını kazandırırken, gerektiğinde halkının iyiliği için fedakârlık yapmaktan kaçınmamıştır. Mesela Ruslar tarafından haksız bir şekilde cezalandırılmak istenen küçük oğlunu yakınlarının hapisten kaçırma teklifine: "Bir anne için çocuğunun ölümünü görmekten daha büyük azap yoktur. Eğer çocuğumun lehine karar versem, halkımı zor durumda bıraksam bu dünyada da öteki dünyada da Rabbim beni affetmez. Allah böyle takdir etmişse elden ne gelir, suçsuz ölüm-şehit ölümdür. Kamçibek'in diğer dünyası inşaallah cennet olur" diye cevap vermiştir.

Kurmancan Datka özelde Kırgızların, genelde ise bütün Türkistan Müslümanlarının Rus ve Çin gibi emperyalist ülkelere karşı durabilmeleri için boy, soy, ırk vb. farklılıkların yerine Müslüman halkların birleşmesi gerektiğini düşünmüştür. Kurmancan Datka'nın vasiyeti olarak tarihe geçen şiirden bir dördlük bu durumu teyit eder niteliktedir.

Göremezsem dünyayı, gökyüzünü, yıldızı

İçemezsem ot kokan (o güzelim) kımızı

Hepsini getirip, çağırın "Sağ"ı, "Sol"u

Ölümüm bile birleştiresin Kırgız"ı.

Bu duruma başka bir misal de, eşi Alimbek Datka'nın Doğu Türkistan Müslümanlarına yardım edebilmek amacıyla Çin'e karşı yaptığı seferlerde O'na tam destek olması gösterilebilir. Hiçbir zaman inandığı değerlerden taviz vermeyen Kurmancan Datka, birçok hikâye, roman, şiir, şarkı gibi edebiyat ürünlerine de konu olmuştur.

KAYNAKÇA

Alpargu, M. (2002). Türkistan hanlıkları: Buhâra Özbek Hanlığı. *Türkler Ansiklopedisi, VIII*, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Aynakulova, G. (2011). Alay dağlarının melikesi Kurbancan Datha (1811-1907). *Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1 (8)*, 217-230.

Bababekov, H. N. (1990). *Narodniya V kokandskom hanstvei ih satsialno- ekonomičeskiye İ političeskiye predposilki*. (XVIII-XIX yy.), Taşkent: Fan Yay.

Bulut, Y. (2003). Hindistan'da sömürgecilik oryantalizm ve William Jones. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3 (6)*, 71-106

- Çetin, H. (2000). 1863-1873 döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz rekabeti. *Bilig Dergisi*, (15), 1-14.
- Dursun, D. (1991). Asya; sömürgecilik dönemi ve bağımsızlık. *DİA*, III, İstanbul: TDV Yay.
- Galitskiy, V.- Ploskih, V. (1987). *Starinniy oş*. Frunze: İlim Yay.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan: Rusya ile Çin arasında*. İstanbul: Otağ Yay.
- Konukçu, E. (1998). Hokand hanlığı. *DİA*, XVIII, İstanbul: TDV Yay.
- Köse, N. (2002). Kırgız tarihinde bir kadın general: Kurmancan Datka. *Milli Folklor*, 14 (54), 55-61.
- ÖBMA (Özbekistan Merkezi Ulusal Arşivi), F. İ-19. op. 34- iş papka, 76.
- Ömürbekov T. N., Çorotegin T. K. (1995). *Kırgızdardın cana Kırgızstandın canı doordogu tarıhı*. Bişkek: Kırgızistan Basımevi.
- Ömürzakova, T. (2002). *Kurmancan Datka door insan işmerdüülük*. Bişkek: Kırgızistan Basımevi.
- Ploskih, V.M. (1977). *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*. Frunze: İlim Yay.
- Ploskih, V. (1992). *İstoriya Kırgızov (Dosovetskiy Period)*. Bişkek: İlim Yay.
- Saray, M. (1994). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları arasındaki siyâsî münâsebetler. (1775-1875)*. Ankara: TTK Yay.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ın doğuşu*. Ankara: Detamat Tanıtım, Tasarım Matbaacılık.
- Tageyev, B. L. (1898). *Pamirskiy pahod*. İstoriçeskiy Vestnik. T. 73. No 7.
- Terentyev M. A. (1906). *İstoriya zavoyevaniya sredndiy azii*. Sobr. Soç. v 3x Tomah. St. Petersburg. T.1, T. 2.
- Topal, K. (2014). *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan siyaseti*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TSGVİA (Moskova Merkez Devlet Askeri Tarih Arşivi), F. 1396, op. 2. 96,97 İş Papkası, 154
- Wint, G. (1941). *The British in Asia* (Faber And Faber Limited), London.
- Yazıcı T. (1995). Fergana. *DİA*, XII, İstanbul: TDV Yay.
- Yedikıta Dergisi, (2010) *Türkistan tarihinde bir kadın kahraman; kurmancan datka*. Nisan, 15-23)
- Yuvaçev, İ. P. (1907). *Kurban-Datka, Kara – Kırgızkaya Tsaritsa alaya*. İstoriçeskiy Vestnik, No 12.
- Yuvaçev, İ. P. (1991). *Kurmancan Datka alaylık Kara-Kırgızdardın kanışası / KIRGIZDAR*. Bişkek: Kırgızistan Basımevi.
- Ziyaev, H. (2007). *Türkistan'da Rus hâkimiyetine karşı mücadele*. (Çev. Ayhan Çelikkbay), Ankara: TTK Yay.

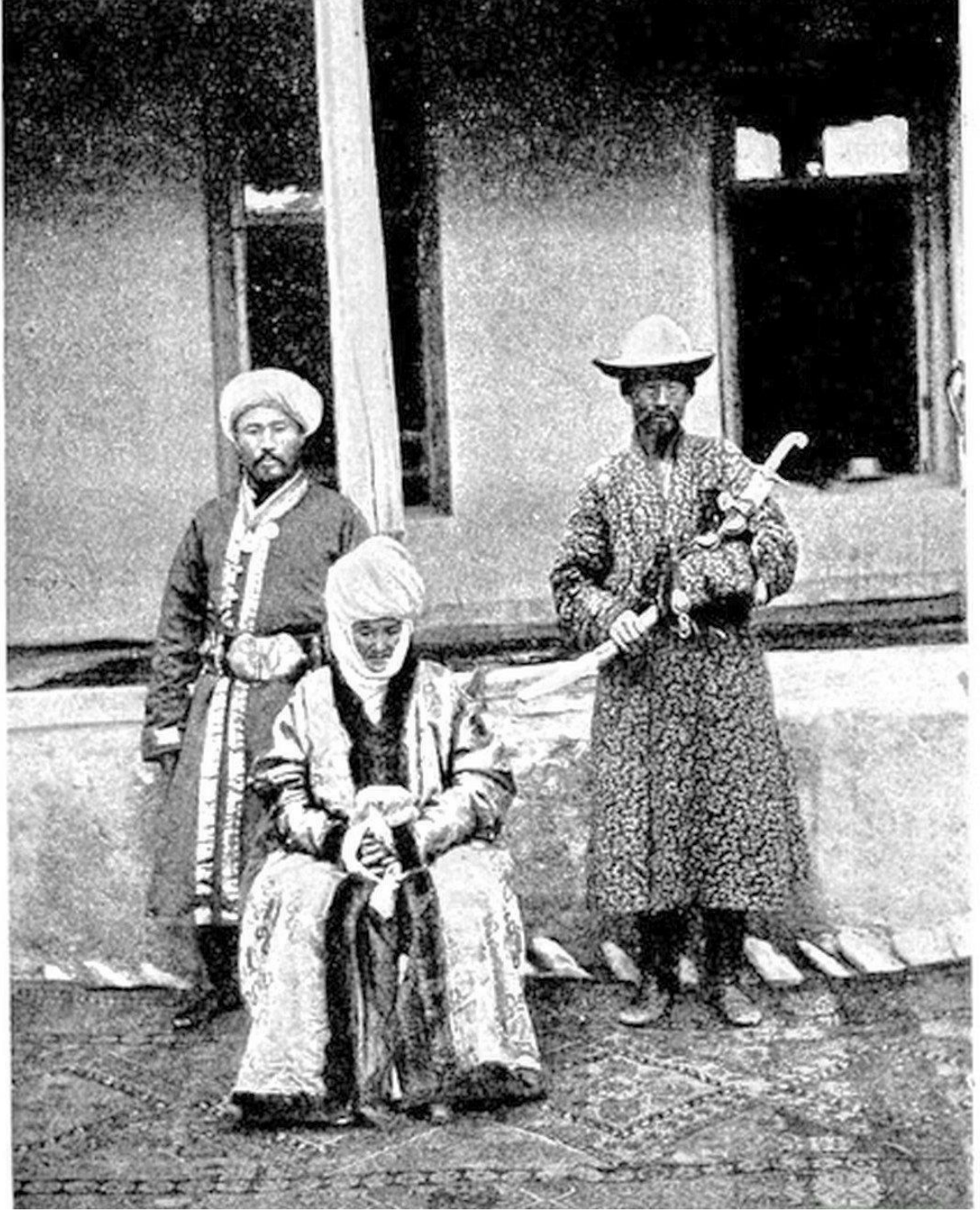
EKLER

One of the only photographs of Kurmanjan Datka was made by Finnish Colonel Carl Gustaf Mannerheim in 1906, when she was about 95. (Kurmanjan Datka'nın fotoğraflarından biri, 1906'da 95 yaşındayken Finlandiyalı Albay Carl Gustaf Mannerheim tarafından çekilmiştir.)

<https://www.aramcoworld.com/Articles/September-2016/Epic-Nation?page=9>

Kurmancan Datka oğlu Asanbek (Hasan Bey) ile. Yardımcısı ise sadece hanedan mensuplarına ait kılıç ve şapkayı tutuyor. (<https://www.turktoyusu.com/turkistan-in-efsanevi-bir-kadin-kahramani-kurmancan-datka>)

Курманжан Датка и Карл Густав Маннергейм, июнь-июль 1906 года. (Kurmancan Datka ve Karl Gustav Mannergeym, 1906 yılının Haziran- Temmuz ayları)

Kurmancan Datka ve kendisini ziyarete gelen Finlandiya heyeti(Soldan sağa: P. Pelliyot, Kurmancan Datka, torunu Kadirbek ve sonradan Finlandiya başbakanı ve cumhurbaşkanı olan General Mannerheim. <https://druzhkov-s.livejournal.com/9161.html>

Sermazar Kabristânı'nda Salâhuddîn Hazreleri'nin (k.s) kabri civârında bulunan Kurmancan Datka'nın türbesi. OŞ/ KIRGIZİSTAN (Ramazan KESERCİ'nin özel fotoğraf arşivi)

<https://haber.kursistem.com/turkistan-tarihinde-bir-kadin-kahraman.html>

Sermazar Kabristânı'nda bulunan Kurmancan Datka'nın hocası Salâhuddîn Hazretleri'nin (k.s) kabri.
OŞ/ KIRGIZİSTAN (Ramazan KESERCİ'nin özel fotoğraf arşivi)

Kurmanca Datka'nın torunlarından Prof. Dr. Tursunay Ömürzakova Hanım. Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde görev yapmaktadır. (Ramazan Keserci'nin özel fotoğraf arşivi)

Doğu-Batı Kiliselerinin Ayrılış Noktası: Kalkedon Konsili

Mazlum Şahin Demir* Rüstem Çurku**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 13.6.2020	Mesih inancı miladi I. asırdan itibaren sürekli bölünmeler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bölünmelerin doruk ve somut noktası 451 yılında Kalkedon (Kadıköy)'da vuku buldu. Burada gerçekleşen konsilde doğu ve batı kiliselerinin temel görüşleri ayrılmakla birlikte Roma İmparatorluğu'nun belkemiği olan Akdeniz coğrafyası manevî olarak da elden çıkmıştır. Konsilin hem politik hem de itikadî arka planı olmakla birlikte asırlarca sürececek olan doğu-batı çekişmesinin ipleri burada çekilmiş oldu. Ayrıca konsilin en önemli kazanımı Konstantinopolis (İstanbul) kilisesi idi. Keza ilk üç ekümenik konsilde sadece beş önemli merkezlerden biri haline gelen bu kilise Kalkedon kararları ile Roma kilisesi ile eşit hale geldi. Aynı zamanda konsilin en önemli rol modellerinden biri Papa I. Leo idi. Papa Leo bu konsile Tome adında önemli bir bildiri göndererek temel görüşlerini ve batının üstünlüğünü kanıtlamak gayretindeydi. Ama tam olarak amacına ulaşamadı. Aksine onun bildirisinin etkisi ile doğu kiliseleri tamamen batı kiliselerinden ayrıldı. Konsil sonrası İskenderiye, Nasturi, Ermeni kiliseleri ortaya çıkarak özerklik kazandı. Buna binaen iki batı kilisesi olarak ad olunan Roma Katolik (Evrensel) ile Konstantinopolis Ortodoks (Gerçek) kiliseleri de bir daha birleşmemek üzere ayrılma sürecine girdiler. Makalemizde Kalkedon Konsili değerlendirilerek doğu-batı kiliselerinin ayrılmaları konusu tartışılmaktadır.
Makalenin Kabul Edilme Tarihi: 25.6.2020.	

Anahtar Kelimeler: I. Leo, Kalkedon Konsili, Roma, Konstantinopolis, Kilise

East-West Churches' Separation Point: Chalcedon Council

ABSTRACT

The belief in Christ has faced constant divisions since the 1st century AD. The climax and concrete point of these divisions took place in Chalcedon in 451. While the main views of the eastern and western churches were separated in the council held here, the Mediterranean geography, the backbone of the Roman Empire, was spiritually also disposed. Although the council has both a political and a religious background, the ropes of the east-west conflict, which will continue for centuries, were pulled here. In addition, the most important winner of the council was the Church of Constantinople. Likewise, this church, which has become one of the five important centers in the first three ecumenical sessions, has become equal to the Roman church with the decisions of Chalcedon. At the same time, one of the council's most important role models was Pope Leo. Pope Leo tried to prove her basic views and the superiority of the west by sending an important statement called Tome to this council. But she did not fully achieve her goal. On the contrary, with the effect of her declaration, the eastern churches were completely separated from the western churches. After the council, Alexandria, Nestorian and Armenian churches emerged and gained autonomy. Based on this, the two Roman churches, the Roman Catholic and the Constantinople Orthodox churches, also entered the process of separation, not to merge again. Our article discusses the separation of East-West churches by evaluating the Chalcedonian Council.

Keywords: I. Leo, Chalcedon Council, Rome, Constantinopolis, Church

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, yazantarih@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3970-6310, Türkiye.

** Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi Bilim Dalı, rustemcurku@hotmail.com, Türkiye.

GİRİŞ

Hıristiyanlık miladi I. asırda ilk olarak Antakya’da Mesihçiler tabirinin kullanılması ile ortaya çıkan dini bir zümreyi ifade etmektedir. Kimilerine göre Roma İmparatorluğu’nun felsefesi olmasına rağmen bu inanç (Gilson, 2017: 29) Nasıralı İsa (Yeşu) aracılığıyla (Martin, 2010: 21) Musevilere tebliğ edildikten sonra asıl maksadından çıkmakla birlikte kendi içerisinde bölünmeler yaşamıştır. Özellikle İsa’nın vefatı ile veya diğer tabirle göğe alınmasıyla birlikte ayrılmanın ilk aşamaları gerçekleşmiştir. O dönemde Yeruşalim kentinde Helen Museviler ve İbrani Museviler olmak üzere iki zümre vardı. Bu zümreler sürekli itikadi yönden çatışma içerisinde idi. İsa’nın havarileri arasında da bu çatışma hissediliyordu. Keza İsa’nın dünyadan göçmesinden sonra ilk kovuşturma hareketi baş gösterdi. Bu kovuşturma sadece Helen İseviler üzerinde tesir etti. İbrani Yahudiler Yeruşalim’de barınırken Helen Yahudiler baskıya dayanamayıp çevre kentlere göçmek zorunda kaldılar. Bu sebeple ilk misyonerlik faaliyetleri Helen Yahudiler tarafından yapıldı.

İlk misyonerlik faaliyetlerinin başlaması ile Nasranî olarak adlandırılan Yeruşalim İsevileri kente İsa’nın kardeşi Yakup öncülüğünde bir topluluğa sahiptiler (Duygu, 2018: 630-631). Çevre illere dağılan Helenler ise Bizzat Nero (Suetonius, 2019: 298) tarafından öldürülen Pavlus ve Petrus (Eusebios, 2011: 61) öncülüğünde teşkilatlanıyorlardı. Keza Mesihîlere en büyük zulmü yapanların başında gelen ve hatta Helen Yahudilerin en önemli temsilcisi ve ilk Hıristiyan şehidi olarak adlandırılan İstefanos’un katline sebep olan Pavlus bu sıralarda bir İsa inanlısı olarak Antakya’ya gelmişti. Yanındaki Barnaba ile Antakya kilisesinin ilk taşlarını inşa ediyorlardı. Hıristiyanlıkta ilk ayrılışın basamakları da burada görüldü. Keza Yeruşalim kilisesine göre İseviler sünnet olmalıydı (Gündüz, 2017: 59), fakat Antakya kilisesine göre ise sünnete artık gerek yok idi (İşler, 15: 1-2). Gençliğinde Musevi şeriatına sımsıkı bağlı olan Pavlus bu kez Antakya İsevilerin başında yer alarak sünneti inkâr edenlerin en önde geleni rolünde idi. İsa’nın kardeşi Yakup ise ona tamamen karşı çıkarak sünneti bir ritüel haline getirmişti. Bu sebeple Hıristiyanlık tarihinin ilk konsili veya sinodu olarak adlandırılan Kudüs Konsili (49) toplandı (Üçal ve Malcolm, 2005: 245-246). Bu konsilde Pavlus yanlıları ağırlığını koyarak sünnet yanlılarının görüşlerini tamamen yok ettiler. Hıristiyanlıkta artık sünnet zorunlu olmayacaktı.

İsa’nın ilk elçileri Yeruşalim’den hareket ederek çevre illere misyonerlik faaliyetleri yürüttüler. Matta incilinin 24:14 ve 28:18-19 ayetleri ışığında kendilerine meşrutiyet sağlıyorlardı. İlk ayete göre Hz. İsa’nın ismi veya misyonu tüm dünyada duyulmayana dek Mesih (Göksel veya Dünyevî kral) yeryüzüne gelmeyecekti. İkinci ayete göre ise İsa şöyle tebliğ ediyordu: “Gidin tüm uluslara adımlarını duyurun. Onları baba, oğul ve kutsal ruhun adı ile vaftiz edin” (Matta, 28: 18-19). İşte bu iki ayet asırlarca misyonerlik hareketlerinin temel dayanağı oldu. İlk yüzyıl inananları da bu meşrutiyete dahil olmuşlardı. Mesih İsa’nın ilk zamanlar dünyevî krallığına inanan elçiler daha sonra Pavlus ile birlikte bunu göksel krallığa yordular (Herrin, 2016: 67-68). Nitekim Roma zulmü altında yaşayan Yahudiler İsa’nın dünyaya gelmesi ve ölümüne dek onlarca Mesih çıkartmıştı. Yani aslında Yahudiler tarafından birileri sürekli Mesih olarak ortaya çıkıyordu. Çünkü zulmün olduğu bir yerde mutlaka bir kurtarıcıya da ihtiyaç vardı. İşte İsa’nın Mesih olarak adlandırılmasının ilk elçiler tarafından dünyevi krala yöğrulmesi bu sebeptendi. Fakat Pavlus bu ifadeyi de kendine göre yorumlayarak özellikle Romalılara yazdığı mektubunda farklı bir teolojik anlayış ortaya koydu.

İsa’nın elçilerinin müjde faaliyetleri yürütmesi ile ilk topluluklar oluştu. Aslında burada şunu tartışmak gerek. Gerçek İsa takipçileri kimlerdi? Bu soru başka bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Ama şunu ifade edelim ki gerçek İsa takipçileri Pavlus’un öne sürdüğü teolojik anlayışı savunan günümüz batı ve bazı doğu kiliseleri değildi. Gerçek İsa takipçileri Kudüs’te varlığını sürdüren ve miladi 66 yılından sonra Yahudilerin Esseniler ve Sadukiler fırkaları içerisinde yaşam bulan küçük bir cemaatti. Bu cemaat yıllar sonra Ebionitler (Schoeps, 2019: 82-83) olarak adlandırılan (Duygu, 2017: 211) bir zümre adıyla yeniden vücut bulup (Lietzmann, 2016: 175-176) daha sonra tamamen tarihin kayıp sayfalarına gömüleceklerdi. Fakat Pavlus’un teolojik öngörüsü ile birçok topluluk oluştu. Bu topluluklar Konstantin döneminde Roma İmparatorluğu’nun %10’unu kapsıyordu. Ama özellikle Milano Fermanı ve I. Teodosios’un Hıristiyanlığı resmi din ilân etmesiyle birlikte Roma İmparatorluğu Hıristiyanlaştı. Tabii zulüm çağının sona ermesiyle birlikte refah çağı başladı.

Kiliseler yapıp Mesihîler özgürce inançlarını yaşıyorlardı. Baskı dönemi sona ermişti. Bu durum yeni sorunları meydana çıkaracaktı. Bu sebeple Hıristiyanlıkta ilk bölünmeler böylece ortaya çıkıyordu.

1. HIRİSTİYANLIĞIN BÖLÜNMESİNİN İLK ADIMLARI: KONSİLLER TARİHİ

İsa hareketinin ortaya çıktığı ilk asırdan itibaren Hıristiyanlık çözümlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle teolojik farklılıkların ortaya çıkması ve kovuşturmadan yoksun bir yaşam bu tür çalkantıların sebepleri arasındadır. Nitekim Diocletianus sonrası dönemde en büyük çözümlerin yaşandığı bilinmektedir. Bunun sebebi tolerans fermanları olarak nitelendirilebilir. İnanç serbestliği ilk ayrılımların da kaynağı olmuştur. İlk asır İsa hareketinin en büyük problemlerinden biri ırksal olarak şekillenmekteydi. Keza Yahudi Hıristiyanlar ve Helen Hıristiyanlar arasında yoğun çatışma ve farklılıklar olduğu bilinmektedir. Helen Hıristiyanlar sınırları aşmış kendilerini evrensel müjdeye adarken Yahudi Hıristiyanlar Yerusulim dışına çıkma taraftarı değillerdi. Bundan ötürü kendi içine kapanık bir Yahudi Hıristiyanlıktan bahsetmek mümkündür. Helen Hıristiyanlığı ise kendi sınırlarını aşarak tüm uluslara yayılma eğilimi göstermiştir. Roma'nın İsevileşmesi bizzat onlar tarafından olmuştur.

Mesih inancının sınırları aşması yukarıda da söz ettiğimiz gibi yeni problemleri doğurmuştur. Bu problemlerden ilki sünnet meselesi idi. Acaba Musa şeriatının getirmiş olduğu sünnet anlaşması sürdürülecek miydi? Bu noktada Helen Yahudilik kökeninden gelen Hıristiyanlar sünnete gerek olmadığını dile getirirken Yerusulim kökenli Hıristiyanlar da sünnet anlaşmasının devam etmesi gerektiğini savunuyorlardı. Hıristiyanlık tarihinin ilk konsiline sebep olan bu tartışmada Helen kökenli Hıristiyanlar ağırlığına koyarak sünnet yasasını ortadan kaldırdılar. Bu konsil 49 senesinde Yerusulim'de meydana geldi.

Tabi bu konsil sonrası tartışmalar artarak devam etti. Fakat Roma İmparatorluğunun kovuşturma siyaseti karşısında görüş bildirmek pek güç bir durumdu. Özellikle tetarşi yönetiminin ilk imparatoru addedilen Diocletianus (Mitchell, 2016: 81-82) zamanında bu hiç mümkün değildi. Bu sebeple Konstantin dönemine kadar ekümenik bir konsilden bahsetmek mümkün değildir. Konstantin tarafından Milano fermanı hadisesi ile Hıristiyanlar serbest ibadet hakkını elde etmişlerdi. Ayrıca kendi mahkemelerini kurmaları bahşedilmiş ve vergiden de muaf tutulmuşlardı. Konstantin Hıristiyanlıkta çığır açan biri olarak tarihte böyle adından söz ettirdi.

Hıristiyanların refaha erişmesi yeni sorunları da beraberinde getirdi. Bunlardan ilki Libya kilisesine mensup Arius ile İskenderiye patriği Aleksandros etrafında şekillendi. Çatışmanın temelinde ise Logos vardı. Arius'a göre logos yani İsa yaratılmıştı (Aykıt, 2019: 324-325). Fakat Aleksandros logosun ezeli olduğunu (Şer, 2010: 82) yani yaratılmadığını öne sürüyordu. Bu çatışma kısa sürede imparatorluğun temel problemi haline geldi. Konstantin sükûneti sağlamak gayretiyle İstanbul'un başkent olmasından (Valesianus, 2008: 43) beş yıl önce (Cameron, 2016: 28) 325 yılında Nikea'da bir konsil toplama kararı aldı (Yousif, 2009: 47). İznik'te gerçekleşen görüşmelerde Arius'un düşünceleri hapsedilerek (Sozomen, 1855: 45) o ve yandaşları aforoz edilip sürgüne gönderildiler. Ayrıca İsa'nın baba ile yani Tanrı ile aynı cevhere sahip olduğu görüşüne sahip İznik İnanç Amentüsü ilân edildi. Aleksandros, halefi Athanasios (Ferguson, 2004: 147) ve İskenderiye kilisesi zaferini kutluyordu. Fakat bu zafer iki yıl sürecekti.

İznik konsili sonrası Ariusçular sadece iki yıl sürgün hayatı sürdürdüler. 327 yılında Arius ve yandaşları affedilerek yeniden görevlerine döndüler. Bundan sonra da bu kez Athanasios aforoz edilerek sürgüne gönderildi. O ise meşrutiyetini devam ettirmek için Roma kilisesinin desteğini arkasına almak istiyordu. Bizzat onun gayretleri ile Serdica konsili meydana gelmesine rağmen (Scholasticus, 1853: 117) somut bir gelişme yaşanmadı. Fakat Ariusçular'da durum tam tersine onların lehine işliyordu. Konstantin sonrası doğu imparatorları Ariusçu düşünceye sahiptiler. Arius'a bizzat destek vermeleriyle birlikte Ariusçu düşünce 361 yılına kadar imparatorluğun doğu kesiminde egemenliğini sürdürdü. Özellikle Antakya'da etkindiler (Duygu, 2016: 151). Bu sıralarda Doğu Roma tahtına son pagan Roma imparatoru olan Julianus (Marcellinus, 2019: 299-300) geçmişti. Onun Hıristiyanlara karşı düşüncesi pek olumlu değildi. Ama buna rağmen tam

teşekküllü bir kovuşturmadan bahsetmek mümkün değildir. Onun doğu cephesinde Sâsânîlere karşı savaşa giderken ölmesiyle birlikte 381 yılına kadar Hıristiyanlıkta ekümenik bir toplantı olmadı.

379 senesinde Adrianapolis Savaşı'nda Valens'in savaş meydanında hayatını kaybetmesiyle tahta I. Theodosius oturdu. Onun dönemi Hıristiyanlıkta kalıcı bölünmelerin yaşanacağı ilk adımların atıldığı an olacaktı. Theodosius'un amacı ülkede Hıristiyanların yekvücut bir hale bürünmesi idi. Bu sebeple o tercihini İznik amentüsü yanlılarından yana kullandı. Ariuşçu düşünceye sahip tüm kilise babaları aforoz edildi. Zaten ülkenin doğu yakasında etkin olan bu zümreler inanç babında bir kıyım yaşadılar. Theodosius buna binaen konsil toplama kararı aldı. Tarihler 381 yılını gösterirken Konstantinopolis'te kilise toplantısı gerçekleşiyordu (Malik, 2012: 151). Bu ekümenik konsilde İznik İnanç amentüsü kabul edilerek içerik kısmına Kutsal Ruh (Ruhu'l-Kudüs) da eklendi. Ayrıca kiliselerin teşkilatına dair patrik, metropolit, piskopos, papaz, diyakon vb. yapılar burada unvanlarını aldılar. Ayrıca dört önemli patriklik makamı belirlendi. Üçü bilinen yerlerdi: Antakya, İskenderiye ve Roma. Keza bu üç yer bizzat apostolojist idi. Yani buralar bizzat İsa'nın havarileri veya yetmişler denilen gruplar tarafından kurulmuştu. Bunlara ek olarak Konstantinopolis eklendi. İşte ilk kilise bölünmeleri bu sebepten dolayı ortaya çıkacaktı. Keza İstanbul'un patriklik meselesi diğer kiliseler tarafından kabul edilmeyecekti.

İstanbul'un patriklik meselesine apostolojist bir kılıf uydurma çabaları harcanırken Antakya Kilisesi imparatorluk merkezinde etkisini arttırmakla meşguldü. Keza İstanbul patriği Süryanilerin kurduğu Antakya ilahiyat okulu (Özdemir, 2014: 13) kökenli olan Mopsuestia'lı Theodore'nin öğrencisi Nestorius (McDonald, 2004: 182) olmuştu. Ona göre İsa'nın ilahi boyutu yanında beşeri boyutu da vardı (Zachariah, 1899: 19). Bu görüşünü imparatorluk merkezinde açıkça dile getiriyordu. Fakat İskenderiye kilisesi bu görüşe tamamen zıt durumda idi. Bu sıralarda Theophilos (Brown, 2017: 120) ve ardılı Kyrillos İskenderiye patriklik makamına oturmuşlardı. Onlara göre İsa tamamen ilahi boyuta sahipti. Yani Meryem thetokos (Tanrı doğuran) idi. Süryani Tanrıbilimcileri de onları destekliyordu (Hayes, 2005: 198). Nestorius ise Meryem'i Khristokos (Mesih doğuran) olarak adlandırıyordu. Aynı zamanda İsa'nın otuz yaşına kadar insan olarak yaşadığını, vaftiz olduktan sonra tanrısal öğelere sahip olduğunu dillendiriyordu (Şer, 2006: 14-15). Bu tartışmalar yeni bir konsilin meydana gelmesini sağladı. 431 yılında Efes'te toplanan konsilde Nestorius ve görüşleri hapsedildi. Kyrillos ve İskenderiye kilisesi zaferini kutluyordu. Fakat bu uzun sürmeyecekti.

2. DOĞU-BATI KİLİSELERİNİN RESMÎ OLARAK AYRILMASI: KALKEDON KONSİLİ

I. Efes Konsili'nden sonra İskenderiye Kilisesi İstanbul ve Antakya kiliseleri üzerinde zafer elde etmişti. Bunun sonucunda imparatorluğun doğu kesiminde monofizit veya miafizit olarak adlandırılan görüşlü rahipler egemen sınıfa hükmediyorlardı. Fakat bunu kabullenemeyen Nestorius taraftarları teolojik mücadeleden geri durmuyorlardı. Bu sebeple İstanbul Manastır rahibi olan Eutcykes (Aksoy ve Çelik, 2013: 198) meselesinde etkin rol oynadılar.

Eutcykes, İskenderiye Kilisesi teolojisine sahip olarak bizzat Kyrillos'un müridi idi. Kyrillos'un ölümüyle bu sıralarda İskenderiye patriği Diodoros olmuştu. Onun desteği de Eutcykes ile birlikteydi. Bunu bilen İstanbul Manastır rahibi düşüncelerini her yerde ikrar ediyordu. Fakat bu sıralarda İstanbul patriği olan Flavian buna rıza göstermiyordu. Flavian, Nestorius'un düşüncelerine sahip olarak Eutcykes meselesini çözmek üzere 448 yılında İstanbul'da mahalli bir konsil topladı. Tüm ikazlara rağmen Eutcykes yedinci oturumda konsile gelebildi. Aynı zamanda onun monofizit inançları reddedilerek aforoz edildi (Kaçar, 2015: 147). Bunu duyan Diodoros ise kabule yanaşmadı.

Nestorius-Kyrillos çekişmesi aradan yirmi yıl geçmesine rağmen farklı şahıslar tarafından sürdürülüyordu. Bu dönemde doğu tarafının imparatoru II. Theodosios da monofizit görüşe sahipti. Bunu fırsata çevirmek isteyen Diodoros imparatorun bir konsil icra etmesini talep etti. Bizzat imparatorun ikazıyla Efes'te konsil tertiplendi. Bu sırada Roma patriği I. Leo da (Smith, 2004: 186) hem Flavian hem de Diodoros ile mektuplaşıyordu. Efes de toplanan konsilde Roma ve Antakya delegeleri gelmeden oturumlar başlamıştı.

Bundan dolayı Flavian ve tüm Nestori rahipler aforoz edildi. Delegeler geldiğinde sonuç kesinleşmiş sadece Eutcykes'in durumu gözden geçirilmemişti. Eutcykes konsil salonuna gelip İznik, İstanbul ve Efes konsili kararlarına bağlı kaldığı şeklinde bir savunma yaparak üzerinden aforoz kararı kaldırıldı. Böylece İskenderiye yanlısı yani monofizit teoloji bir kez daha muzaffer olmuştu.

II. Efes konsilinde I. Leo'nun delegelerinin getirdiği Tome isimli mektup Diodoros tarafından reddedilmişti. Bu durum İskenderiye ile Roma arasında krize sebep oldu. Bundan dolayı Leo Roma'da bizzat konsil toplayarak Diodoros'u aforoz etti. Buna binaen Diodoros da Leo'yu İskenderiye'de topladığı konsilde aforoz ediyordu. Durum bu halde iken 450 senesinde II. Theodosios'un ölüm haberi geldi. Yeni imparator Marcianus olmuştu (Akyüz, 2005: 186). Artık tüm adımlar İskenderiye aleyhinde geliyecekti. Marcianus'un imparator olmasıyla birlikte I. Leo yeni konsil toplanması yönünde mektuplar yazmaya başladı. Amacı güçlenen İskenderiye'nin etkisini kırmak idi. Zaten Nestori eğilimli olan yeni imparator ona olumlu yaklaşarak yeni konsil toplanması yönünde olumlu adımlar attı. Bu konsil 451 senesinde Kadıköy'de toplandı. Konsilin ilk oturumunda önceki II. Efes Konsili'nin kararları tartışıldı. I. Diodoros'un etkisinin olduğu haydutlar konsili de denen bu konsilin kararları gayri meşru kabul edildi. Ayrıca Roma delegeleri I. Leo'nun Tome'sinin ne hakla okunmadığını dile getirerek I. Diodoros'u yargıladılar. Diodoros'un destekçileri olan Kudüs piskoposu Juvenal da kendi çıkarlarından dolayı duruma temkinli yaklaşıyordu. Neticede bir sonuç alınmadan ikinci oturum için altı günlük ara verdiler.

İkinci oturum tarihinin yargısına açık bir şekilde öncül etmiştir. Keza iki yıl önce Flavian'ı haksız yere yargılayıp hüküm giymesine vesile olan I. Diodoros bu oturumda yargılanmaya başladı. Özellikle papalık temsilcilerinin ağırlığını koymasıyla birlikte I. Diodoros'un tüm yetkileri elinden alındı. Ayrıca papazlık görevinden de azledildi. Çok hararetle geçen iki oturumdan sonra üçüncü oturumda hala yankıları tartışılan I. Leo'nun Tome'si okundu. Konsil üyeleri bu mektubu çoğunluğun oyuyla kabul etti. Keza Leo bu mektupta İsa'nın iki tabiatı olduğunu dile getirerek günümüze kadar gelen Mesih inancının İsa kimliğini ortaya koyuyordu. Leo, yeni ahit ve eski ahit metinlerinden alıntılar yaparak Tome isimli mektubuna vahiysele anlam yüklemek istemişti. Keza Yuhanna, Yeşaya ve Pavlus'un mektuplarından alıntılar yapması bilinçli bir tercih idi. Nitekim İskenderiye kilisesi İsa'nın tek doğasını kabul ederken ona karşılık bizzat Pavlus teolojisi önemli savunma kaynağı idi. Nitekim günah-lütuf ilişkisine en doğru cevapları Pavlus barındırıyordu (Romalılar, 3: 23; 2. Korintliler 4: 6). Leo'da ondan alıntılar yaparak tezini güçlendiriyordu (Leo, 1885: 22). Aynı zamanda İsa'nın doğasına yönelik en büyük kaynağı Yuhanna idi. Onun dile getirdiği "Ben ve Baba biriz" (Yuhanna, 10: 30) ayeti ışığında Leo'da bir savunma yazıyordu (Leo, 1885: 24). Aynı zamanda o İsa'nın insanî doğasını da göz ardı etmiyordu. İsa, hem Tanrı hem de insandır (Leo, 1885: 23) söylemlerine yer vermekle birlikte onun açlığa, susuzluğa ve uykusuzluğa karşı açık olarak insan olduğunu dile getiriyordu (Leo, 1885: 24). Buna binaen İsa Mesih'te Tanrı'nın ve insanın kişiliği vardır (Leo, 1885: 24) demekle birlikte onun bütün haşmetine bir peçe vurarak yeryüzüne geldiğini dillendiriyordu (Leo, 1885: 22). Daha sonraki oturumlarda Eutcykes de aforoz edilmiş (Durak, 2012: 73) ve monofizitizm mahkûm edilmişti. Buna binaen Nestorius'un görüşleri de bu durumdan nasibini almış ve onunda görüşleri hüküm giymiştir.

Konsilin en önemli etkilerinden biri de bizzat imparator ve imparatoriçenin konsile katılımıyla gerçekleşmiştir. Zira altıncı oturumda bizzat bulunan bu iki şahsiyetin etkisi konsile damga vurmuştur. Onların etkisiyle İsa'nın çift tabiatı bir kez daha kabul görmüş ve sıra meşhur 28. Maddeye gelmiştir. Keza bu maddeye göre İstanbul kilisesi Roma ile eşit hatta ondan daha önde bir konuma sahip olarak asırlarca sürecektir tartışmalara yol açmıştır. Buna binaen Trakya ve Anadolu piskoposları da bizzat İstanbul patriği tarafından atanacaktı (Duygu, 2018: 135). Ayrıca bundan başka dört olan patriklik makamı Yeruşalim kilisesinin de bu konuma yükselmesiyle beşe çıkmıştır. Böylece tarihi konumu hala tartışmaların gölgesinde kalan Kadıköy konsili son bulmuştur.

SONUÇ

Mesih inancının en önemli tartışmalarından birini işgal eden İsa'nın kimliği meselesi yıllarca tartışılan olaylardan biridir. Özellikle Hıristiyanlığın genel kabul gördüğü dördüncü asırda bu tartışmalar ağırlık kazanmış ve beşinci asırda şiddetlenerek devam etmiştir. Bunun doruk noktası ise Kadıköy de gerçekleşmiştir. Nitekim bu konsilde theotokos ve khristokos tartışmalarına nokta vurularak I. Leo'nun etkisiyle İsa'nın iki tabiatı olduğu kararına varılmıştır. Tome'nin etkisiyle alınan bu kararlar neticesinde günümüzde hala İsa'nın iki tabiatı olduğunu kabul edenler çoğunluktadır. Ayrıca Kalkedon konsilinin önemli bir kararı olan 28. Maddenin etkisi tarihin karmaşık dünyasında doğrudan etkili olmuştur. Nitekim 1054 krizinin alt yapısını bu madde oluşturmaktadır. İstanbul kilisesinin önderliğini kabullenemeyen Roma kilisesi hiçbir zaman bu kararı unutmayacak ve 1054 yılında İstanbul ve Roma kiliselerinin temelli ayrılması gerçekleşecektir. Ayrıca Katolik ve Ortodoks terimleri de bu konsil sonrası ortaya çıkarak günümüz kiliselerine isimlerini verecektir. İstanbul kilisesi doğru inancın savunucusu olarak sesini yükseltirken Roma kilisesi de evrensel olduğunu dillendirecektir.

Tabi konsilin etkisi sadece bununla sınırlı değildi. Ayrıca Mesih inancının ilk somut ayrılmaları bu konsilde gerçekleşti²⁷. İstanbul kilisesinin üstün konuma gelmesini doğu kiliseleri de kabul etmedi. Hatta monofizitizm ile Nestorius'un görüşlerinin mahkûm edilmesi doğu kiliselerinin tamamıyla ayrılıp kendilerine özgü bir hal almasına vesile oldu. Aynı zamanda yeni bir patrikhane merkezi hatta Doğu Kilisesi adıyla ortaya çıkacak olan Ktesiphon Kilisesi²⁸ de bu olaylardan sonra vücuda gelmiştir. Bu noktada İstanbul'un apostolojik olmadığı tartışmaları yaşanırken yeni havarisel kimlikler ortaya kondu. Ama bu durum hiçbir zaman doğu kiliselerini aldıkları karardan geri döndürmedi.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Suphi ve Çelik, T. (2013). *Mezopotamya uygarlığında Süryani tarihi*. Ankara: Nika Yayınları.
- Akyüz, G. (2005). *Süryaniler*. İstanbul: Anadolu Ofset Yayınları.
- Atiya, Aziz S. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı tarihi*. Çev: Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları.
- Ayıkıt, D. A. (2019). *Hıristiyanlığın öncüsü olarak İskenderiyeli Philo*. Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Brown, P. (2017). *Geç antikçağ dünyası*. Çev: Turhan Kaçar, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cameron, A. (2016). *Bizanslılar*. Çev: Özkan Akpınar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durak, N. (2012). *Süryâniler açısından 451 Kadıköy Konsili*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Duygu, Z. (2016). *Süryani tarih yazıcılığında geç antikçağ*. İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- (2017). *Hıristiyanlık ve imparatorluk*. İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- (2018). *İsa Pavlus inciller*. İstanbul: Düşün Yayınları.
- (2018). *Nikomedia ve Hıristiyanlık*. İstanbul: Düşün Yayınları.
- Dvornik, F. (1990). *Konsiller tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. Çev: Mehmet Aydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eusebios, (2011). *Kilise tarihi*. Çev: Furkan Akderin, İstanbul: Chiviyazıları Yayınları.
- Ferguson, E. (2004). Athanasios. *Hıristiyanlık Tarihi*. Çev: Levent Kınran, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Gilson, E. (2007). *Ortaçağda felsefe patristik başlangıçtan XIV. yüzyılın sonlarına kadar*. Çev: Ayşe Meral, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

²⁷ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Çev: Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları, 2005, 87.

²⁸ Mşiha Zha, *Erbil Vakayinamesi*, Çev: Erol Sever, İstanbul: Yaba Yayınları, 2002, 65.

- Gündüz, Ş. (2017). *Pavlus Hıristiyanlığın mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hayes, E. R.,(2005). *Urfa akademisi*, Çev: Yaşar Güneç, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Herrin, J. (2016). *Bizans bir ortaçağ imparatorluğunun şaşırtıcı yaşamı*. Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaçar, T. (2015). *Geç antikçağ'da Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lietzmann, M. H. (2016). *Eski kilise tarihi I.*, Çev: Mehmet Aydın, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Malik, G. D. (2012). *Süryanilerin tarihi*, Çev: Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Marcellinus, A. (2019). Roma tarihi, Çev: Samet Özgüler, İstanbul: Historia Yayınları.
- Martin, S. (2010). *Gnostikler ilk Hıristiyan sapkınlar*. Çev: Eylem Çağdaş Babaoğlu, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- McDonald, H. D. (2004). Nestorius. *Hıristiyanlık tarihi*. Çev: Levent Kınran, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Mitchell, S. (2016). *Geç Roma imparatorluğu tarihi (M.S. 284-641)*, Çev: Turhan Kaçar, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özdemir, B. (2014). *Süryanilerin dünü bugünü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schoeps, H. J. (2019). *İlk Hıristiyanlar Yahudi Hıristiyanlığı veya Ebionitler*. Çev: Ekrem Sarıkçıoğlu, İstanbul: Düşün Yayınları.
- Smith, M. A. (2004). Büyük Leo. *Hıristiyanlık tarihi*. Çev: Levent Kınran, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 186.
- Socrates S. (1853). *History of the Church*, London.
- Sozomen, (1855). *History of the Church*, Trans: Edward Walford, London.
- St. Leo's epistle to flavian: The tome of st. Leo*. Trans: Charles A.-Heurtley D. D., London 1885.
- Suetonius (2019). *On iki caesar'ın yaşamı*. Çev: F. Gül Özaktürk-Ü. Fafo Telatar, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Şer, A. (2010). *Siirt vakayinamesi*. Çev: Celal Kabadayı, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Şer, A. (2006). **Nusaybin akademisi**. Çev: Nesim Doru, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Tiefenbach, H. (2012). *Anadolu'nun azizleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Üçal, T. ve Derek M. (2005). *Kilise başlangıç tarihine giriş*. İstanbul: Haberci Yayınları.
- Valesianus, A. (2008). *Valesius seçkileri*. Çev: Turhan Kaçar, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Yousif, E. İ. (2009). *Süryani vakanüvisler*. Çev: Mustafa Aslan, İstanbul: Doz Yayınları.
- Zachariah Of Mitylene (1899). *Syriav chronicle*. Trans: F. J. Amilton-E. W. Brooks, London.
- Zha, M. (2002). *Erbil vakayinamesi*. Çev: Erol Sever, İstanbul: Yaba Yayınları.

Balkan Savaşları Sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'daki Faaliyetleri

Hasret İPEK İLÇİN*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 15.6.2020	1912-1913 Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin nihai bir şekilde Balkan coğrafyasından çekilmesiyle neticelenmiştir. Balkan Savaşları, yalnızca siyasi sonuçları bakımından değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik sonuçları bakımından da oldukça önemlidir. Zira hali hazırda ekonomik olarak zor günler geçiren Osmanlı Devleti, bu savaşla beraber bir de muhacir sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Balkan şehirlerinden akın akın İstanbul'a ve buradan da Anadolu'ya giden bu insanlar, bir sürü sorunu da beraberlerinde getirmişlerdir. Hem savaş hem de muhacir hareketlenmeleri devleti zor duruma düşürmüştür. Bu noktada Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti devlete yardımcı olan en önemli cemiyetlerden bir tanesidir. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, hem savaş esnasında sağlık hizmetleri vermiş hem de muhacir meselelerinde oldukça yararlılık göstermiştir. Bu çalışma özellikle Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan savaşıyla birlikte İstanbul'daki faaliyetlerini incelemektedir.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşları, İstanbul, Muhacir, Osmanlı Devleti.

Activities of the Ottoman Red Crescent Community in Istanbul During the Balkan Wars

ABSTRACT

The Balkan Wars of 1912-1913 were resulted in the final withdrawal of the Ottoman State from the Balkan geography. Balkan Wars is very important not only in terms of its political consequences, but also in terms of its social and economic consequences. Because the Ottoman State, which has already had economically difficult times, faced with this war as well as the problem of immigrants. These people, who flocked from Balkan cities to Istanbul and from there to Anatolia, brought with them many problems. Both the war and the immigration movements made the state difficult. At this point, the Ottoman Red Crescent Community was one of the most important communities that helped the state. Ottoman Red Crescent Community both provided health services during the war and showed great usefulness in the issue of immigration. This study especially examines the activities of the Ottoman Red Crescent Community in Istanbul together with the Balkan War.

Keywords: Ottoman Red Crescent Community, Balkan Wars, Istanbul, Emigrant, Ottoman State

GİRİŞ

Dünya tarihinde uluslararası bir yardım cemiyetinin kurulmasının temelleri, 1864 Cenevre Sözleşmesi ile atılmıştır. İsviçre Hükümeti'nin teşebbüsleri sonucunda imzalanan bu sözleşme, savaş meydanlarında yaralanan asker ve sivillere milliyet ayrımı gözetmeksizin sıhhi yardımda bulunacak bir cemiyetin kurulmasını sağlamıştır. Bu sebepten hemen hemen tüm dünya ülkeleri bu sözleşmeyi imzalamış ve bu doğrultuda Salib-i Ahmer Cemiyetlerini kurmuşlardır. Osmanlı Devleti, 1864'te toplanan Cenevre Konvansiyonu'na delege göndermese de 1865'te "fayda ummamakla birlikte bir marazatta da gelmeyeceği..."ni vurgulayarak sözleşmeyi imzalamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu ise kurulacak olan

* Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, hasretepek02@gmail.com, Türkiye.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin uzunca bir süre gelişmesine engel teşkil etmiştir. Buna rağmen 1869'da İstanbul Mekteb-i Tıbbiye muallimlerinden Doktor Abdullah Bey ile Marko Paşa tarafından, *Mecrûhin-i ve Marda-yı Askerîye İmdad ve Muavenet Cemiyeti* adıyla bir cemiyet nizamnamesi kaleme alınmıştır. 1876 yılında gerçekleşen isyanlar (Sırbistan ve Karadağ İsyanları), olağanüstü durumlarda sıhhi yardımların hayati derecede önem taşıdığını göstermiş ancak ertesi yıl başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, cemiyetin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Bu savaş sırasında Salib-i Ahmer Cemiyetlerinin etkin bir şekilde faaliyet göstermesi Osmanlı Devleti'nin dikkatinden kaçmamıştır. Zira savaş sırasında Salib-i Ahmer Cemiyeti, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne üyelerinden Doktor Peştemalcıyan'a hasta ve yaralı Türk askerlerine yardımda bulunabileceklerini belirten bir mektup göndermiş ve cemiyetin Osmanlı topraklarında yeniden yapılanmasına olanak sağlamıştır. Tüm bu ihtiyaçlar üzerine cemiyetin ilk ciddi toplantısı, 14 Nisan 1877'de II. Abdülhamid'in riyasetinde gerçekleşmiştir (B.O.A. DH. İD. 132/11; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Eylül 1921: 17; Ahmed Mithat Efendi, 27 Mart 1879: 2; Ahmed Mithat Efendi, 1 Nisan 1879: 2; Düzcü ve diğerleri, 2016: 11).

Hilâl-i Ahmer'in ikinci nizamnamesi de kaleme alındıktan sonra, 20 Nisan 1911'de merhum sadrazam Hakkı Paşa'nın riyasetinde toplanan cemiyet, artık güçlü bir şekilde faaliyetlerine başlamış ve özellikle savaş zamanında büyük yararlılık göstermiştir. Zira cemiyet; Trablusgarp, I. ve II. Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları zamanında hastaneler kurmuş, bu hastanelerin sağlık personellerini ve gereken diğer ihtiyaçlarını temin etmiş, hastanelerin bulunmadığı yerlere de imkânlar dâhilinde sıhhiye heyetleri göndermiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Eylül 1921: 18-20).

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, kurulduğu andan itibaren salib-ahmer (haç-hilâl) çatışmasının yaşanmasına müsaade etmemiş ve bu konuda gereken teşebbüslerde bulunmuştur. Cemiyet, Müslüman bir ülkede haç işaretinin bayrak simgesi olarak kullanılmasının hoş karşılanmayacağını belirterek, haç yerine hilâl simgesinin kullanılması kararını almıştır. Ancak bu karar, Uluslararası Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından resmi olarak kabul edilmemiştir. 1912'de ise Doktor Besim Ömer Bey, beyaz zemin üzerine kırmızı hilâl simgesinin, Dokuzuncu Washington Konferansı'nda tanınmasını sağlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kurulan bu cemiyet, Salib-i Ahmer'in etkinliği altında kalmamış ve kendine özgü bir şekillenmeye gitmiştir. (Karal Akgün ve diğerleri, 2000: 2; Düzcü ve diğerleri, 2016: 13).

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, sadece savaş zamanında değil aynı zamanda doğal afetlerde de her zaman etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir. Cemiyet, her geçen gün etkinlik alanını genişletirken çeşitli yerlerde de şubeler açarak, sivil vatandaşın da yardımlarıyla çok geniş bir kesime ulaşmıştır. Cemiyetin kuruluş amacı her ne kadar "*mecrûhin-i askerîyeye ve kazâzedegâna mu'avenetten ibaret...*" olarak ifade edilse de cemiyet, bir yardım kuruluşu olmanın çok ötesine geçerek sosyo-ekonomik gelişmelerin alt yapısının hazırlanmasında da etkili olmuştur. Zira cemiyetin bünyesinde kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi, kadınların sosyal hayata katılmalarını ve bir amaç etrafında toplanmalarını sağlamıştır (B.O.A. DH. İD. 132/11; Karal Akgün, 2012: 114)

BALKAN SAVAŞLARI VE OSMANLI HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ

Balkan Savaşları başladığı zaman Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, sermayesini arttırma yoluna giderek etkin bir şekilde faaliyet göstermeye başlamıştır. Cemiyet, İstanbul'da 6, cephelerde 8 hastane tesis etmiş ve birçok dispanser açmıştır. Yaralı nakli için vapurlar temin edilmiş, Mısır'dan, Hindistan'dan ve yabancı devletlerden yardım için gelen Hilâl-i Ahmer ve Salib-i Ahmer cemiyetlerine rehberlik edilmiştir. Büyük istasyonlarda yaralılar ve yorgun askerler için çayhaneler açılırken, yoksul insanlar için aşhaneler de kurulmuştur. Öte taraftan esirler konusunda da faaliyetlerde bulunan cemiyet, esirlerin aileleriyle irtibat kurması için köprü vazifesi görmüştür. (Hilâl-i Ahmer Gazetesi, Sabah Nüşhası, 9 Haziran 1921: 1).

1. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Kurduğu Hastaneler

II. Meşrutiyet ile beraber kuruluşunu tamamlayan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, esas faaliyetlerini Balkan Savaşları sırasında gerçekleştirmiştir. Savaş başlar başlamaz cemiyet, Osmanlı Bankası'nda bulunan 70 bin lira kadar Osmanlı Lirası'nın, ihtiyaç halinde 30 bin lirasını sarf edebilmek için kongre genel merkezine yetki vermiştir. Bahsi geçen bu meblağ, dönemin şartlarını dikkate aldığımızda yeterli olmasa da cemiyet, mevcut malî şartlarına uygun bir program hazırlamak zorundaydı. (İzgör ve diğerleri, 2013: 85).

Savaş başladığı zaman ne Osmanlı Devleti'nin ne de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ciddi bir hazırlığı yoktu. Öyle ki, başkent İstanbul'da bile ne donanımlı bir hastane ne de gerekli araç-gereci muhafaza edecek bir depo bulunmaktaydı. Bunun için derhal Soğuk Çeşme'de hazine malı olan Alay Köşkü, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin emrine verilerek depoya çevrilmiştir. Ardından derhal 100 yataklı bir hastane için gereken hazırlıklar yapılmaya başlanmış ve kurulması düşünülen bu hastane için gereken tüm ihtiyaç listeleri çıkarılmıştır. Hazırlanan bu ihtiyaç listeleri doğrultusunda İstanbul başta olmak üzere Üsküp ve Lüleburgaz'da 150, İskodra, Yanya, Manastır, Alasonya'da 200'er yataklı hastaneler kurulması için gereken kararın alındığını görmekteyiz. Maddi koşullar, her ne kadar yapılan bu plânların bütünüyle hayata geçirilmesinin önüne geçmişse de cemiyet, etkin bir şekilde yararlılık göstermiştir (Karal Akgün ve diğerleri, 2000: 99-104).

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'da tesis ettiği ilk hastane Kadırga Hastanesi'dir. Savaşın başlamasıyla birlikte cemiyetin ikinci başkanı Doktor Besim Ömer'in idaresinde bulunan Kadırga Doğum Kliniği, 23 Ekim 1912'de derhal 100 yataklı bir hastaneye çevrilerek hizmet vermeye başlamıştır. Aynı zamanda hastane etrafında 130 yatak kapasiteli barakalar da tesis edilmiştir. Cemiyet salnamesinden edinilen bilgilere göre bu hastanede, kuruluş tarihinden şubat ayının sonuna kadar toplamda 663 yaralı ve hasta tedavi altına alınmıştır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 122-123; Özaydın, 1987: 78-80; Karal Akgün ve diğerleri, 2000: 105).

Savaş sırasında yaralıların artarak İstanbul'a gelmesi üzerine, Kadırga Hastanesi'nden başka hastanelere de ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması için cemiyet, Maârif Vekâleti'nden evvelâ Galata Sultânisi'nin derhal boşaltılmasını istese de, bunun uygun olmamasından dolayı Dârülfünûn-u Osmanî'nin tatil edilerek binasının Hilâl-i Ahmer'e tahsis edilmiştir. Dârülfünûn Hastanesi, 31 Ekim 1912'de her türlü ihtiyacı karşılanarak 400 yataklı bir hastane olarak hizmet vermeye başlamıştır. Daha sonra ise yatak kapasitesi 600'e çıkarılan bu hastane, kuruluşundan şubat ayının sonuna kadar toplamda 2.042 hasta ve yaralı askeri tedavi için kabul etmiştir (B.O.A. BEO. 4106/307919; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 130; Özaydın, 1987: 81-82; Karal Akgün ve diğerleri, 2000: 106).

Bir diğer hastane, Vefa Mekteb-i İdâdisi'nin tatil edilerek binasının Hilâl-i Ahmer'e tahsisiyle kurulmuştur. Vefa Hastanesi, her türlü ihtiyacı karşılandıktan sonra 6 Kasım 1912'de kurulmuş ve bu hastane, kuruluş tarihinden şubat ayına kadar 523 hasta ve yaralı askeri tedavi altına almıştır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 134; Özaydın, 1987: 83).

Hadımköy Hastanesi ise 18 Kasım 1912'de kolera salgınından dolayı, 150 yataklı bir seyyar hastane olarak kurulmuş ancak daha sonra hastanenin kapasitesi 250 yatağa çıkarılmıştır. Bu seyyar hastane, toplamda 1.669 hastayı kabul ve tedavi etmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 141; Özaydın, 1987: 101).

Ayastefanos (Yeşilköy) Hastanesi, Londra'dan getirilen çadırlarla seyyar olarak kolera ile mücadele etmek için 30 Kasım 1912'de Ayastefanos'ta (Yeşilköy) açılmıştır. Hastane, başlangıçta kolera ile mücadele etmek için 100 yataklı bir hastane olarak tesis edilmiş ancak kolera salgınının önüne geçilmesiyle beraber yaralı ve diğer hastaları da kabul etmeye başlamıştır. Bir süre sonra barakalar da ilâve edilerek yatak kapasitesi 140'a çıkarılmıştır. Hastanede 4 doktor, 1 asistan, 1 idare memuru ve hastabakıcılar görev almışlardır. Ayastefanos Hastanesi personeli, kolera salgınının yayılmaması için elinden gelen bütün gayreti göstermeye çalışmıştır. Hatta bir kısım yetkililer tarafından önlem olarak karantina usulünün uygulanması da gündeme getirilmiştir (Türkmen, 2004: 508; Özaydın, 1987: 104).

Muhacir Hastanesi, muhacirlerin tedavilerinin daha profesyonel bir şekilde gerçekleştirilmesi için kurulan bir hastanedir. Hastane, Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın Parmak Kapı'da bulunan konağı kiralanıp, her türlü ihtiyacı karşılandıktan sonra 8 Şubat 1913'de kurulmuştur. Hastane, 100 yatak kapasitesine sahip olmakla beraber aynı zamanda kadın ve erkekler için iki ayrı bölüme de sahiptir. Hastanenin erkekler kısmında şubat ayının sonuna kadar 258, kadınlar kısmında ise 98 hasta tedavi altına alınmıştır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 138).

Teymur Kapı (Demir Kapı) Hastanesi, savaş sırasında kolera salgınının başlaması ve yayılması üzerine kurulan bir hastanedir. Hastanede her ne kadar bir müddet kolera salgınına yakalanan askerler tedavi edilse de, hastalığın yayılması üzerine başka kimselerde tedavi altına alınmıştır. Hastane, Hilâl-i Ahmer tarafından kurulmasa da hastalığın yayılmasıyla beraber cemiyet, 14 Şubat 1913'de hastanenin sorumluluğunu üzerine almıştır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 136; Özyayın, 1987: 99).

Balkan Savaşları sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin tüm yükünü üstlendiği hastanelerin yanı sıra, donatım ve personel sorumluluğunu kısmen üstlendiği hastaneler de bulunmaktadır. Örneğin, genel masrafını Harbiye Nezâreti'nin üstlendiği 200 yataklı Taşkılla Hastanesi, bunlardan biridir. 2 Kasım 1912'de açılan bu hastanenin bazı ihtiyaçları da, yabancı devletlerin Salib-i Ahmer Cemiyetleri tarafında karşılanmıştır. Öte taraftan hastanenin yatak takımları, çamaşırları, ecza malzemeleri Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanmış ve hastanede 5 Mart 1913'e kadar 5.481 yaralı ve hasta tedavi edilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 163).

Kandilli Hastanesi, Prens Celâleddin Bey'in sarayının bir kısmının yardımsever kimseler tarafından hastaneye çevrilmesiyle kurulmuştur. 7 Kasım 1912'de kurulan hastane, ocak ayının sonuna kadar da bu yardımseverlerin yardımlarıyla hizmet vermiştir. Ancak bu tarihten sonra hastanenin bütün masraflarının Hilâl-i Ahmer tarafından karşılandığını görmekteyiz. Bu hastanede çalışanların çoğunluğu, Osmanlı tebaasından olmasına karşın aynı zamanda İngiliz ve Fransız kadınları da gönüllü olarak hastabakıcılık yapmışlardır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 164-165; Özyayın, 1987: 116).

Şişli Klemor Hastanesi, Süvari Karakolu karşısı Rıza Bey Konağı'nda, Doktor Klemor tarafından açılan bir hastanedir. Hastane kurulduğu vakit 45 yataklık bir kapasiteye sahipken daha sonra yatak kapasitesi 60'a çıkarılmıştır. Hastanenin masrafları, Doktor Klemor'un İstanbul, İngiltere ve Hindistan'daki yakın çevresinin sağladığı yardımlarla karşılanmıştır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ise bu hastaneye gerekli malzemelerin karşılanması suretiyle yardım etmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 165-167).

Bahsi geçen bu hastanelerin dışında bir de Hilâl-i Ahmer ve Salib-i Ahmer tarafından Osmanlı yaralılarına yardım için gönderilen heyet-i sihhîyeler bulunmaktadır. Bu heyetlerin bir kısmı, çadır ve gereken malzemeleri bulunduğu için savaşın süregeldiği sınırlara yerleştirilirken diğer bir kısmı, çadırları ve gereken malzemeleri bulunmadığından İstanbul'daki hastanelerde hizmet vermişlerdir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi; 1329-1331: 175).

2. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Muhacirlerine Yardımları

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı Devleti'ne muhacirlerin işesi meselesinde de destek vermiştir. Balkan Savaşları sebebiyle Müslüman halk, Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Göç edilen en önemli şehirlerden biri de İstanbul'dur. Zira İstanbul toplanma merkezi olduğu kadar aynı zamanda muhacirlerin iskân edildiği bir şehirdi. Devlet, ilk etapta bu göç dalgasına hazırlıksız yakalansa da daha sonra çeşitli girişimlerde bulunarak muhacirlere yardım etmeye çalışmıştır. Bu konuda Dr. Besim Ömer'in belirttiğine göre Kırkkilise Bozgunundan sonra birkaç hafta içinde İstanbul, binlerce muhacirin günlerce hayvanları ve eşyalarıyla beraber sokaklarda kaldığı bir kent haline dönüşmüştü. İktisadiyat Mecmuası'nın verilerine göre 1913 yılına kadar sadece İstanbul'a iskân edilen muhacir sayısı, hane hesabıyla 909 iken fert hesabıyla 3.609 muhacirdir. Elbette bu muhacir sayısına geçici olarak iskân ettirilen muhacirler dâhil değildir (İktisadiyat Mecmuası, 29 Mart 1333: 1; Besim Ömer, 2007: 122-123).

Yukarıda bahsi geçen muhacir sayısının bu kadar fazla olması elbette şaşırtıcı değildir. Zira savaş sırasında işgal edilen topraklarda yaşayan bu insanlar, gördükleri zulümler karşısında akın akın güvenli bölgelere kaçmışlardır. Justin McCarthy'nin belirttiği üzere Müslüman muhacirler, kaçarken bile güvende değillerdi. Çünkü muhacirlerin çoğu, yollarda düzenli ordu birliklerine yakalanmasalar bile Bulgar komitacılarının oluşturduğu çetelerin saldırılarına maruz kalmışlardır. İşte böyle bir zamanda muhacirlere yardım elini uzatan cemiyet, çok ciddi faaliyetlerde bulunmuştur. Cemiyet, daha muhacir işleriyle uğraşmadan evvel şehremanetinin himayesi altında tesis edilmiş olan Muhacirin Komisyonu'na ilk olarak 7.500 Osmanlı Lirası vermiştir. Bundan sonra da cemiyet, aralıklarla olmak üzere toplam 70.000 lirayı ihtiyaçları karşılamak üzere muhacirlere tahsis etmiştir. Cemiyet, öncelikle savaş meydanlarında şehit olan veya hâlâ savaş meydanlarında bulunan subay ailelerinden muhtaç ve kimsesiz bir halde İstanbul'a göç edenlerin yardımına yetişmeyi plânlamaktaydı. Bu sebepten genel merkez üyelerinden Dr. Celâleddin Muhtar Bey, Haydarpaşa'da yeni inşa ettirdiği ve 15 daireden oluşan binasını belli bir süre zarfında bu subayların ailelerine tahsis etmiştir. Söz konusu bu ailelerin yerleştirilmesi sorumluluğunu Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi üstlenirken, bu ailelerin işeleri için de fert başına günlük 3'er buçuk lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece geçinecek kadar parası olmayan ve işe edilmeye muhtaç 40 kadar subay ailesi, bu dairelere yerleştirilerek cemiyet tarafından işe edilmişlerdir. Ancak bu gibi kimselerin sayılarının giderek artması ve Haydarpaşa'daki meskenlerin kâfi miktarda olmaması üzerine Haşim Paşa Konağı ve Çatalçeşme'deki Şevket Bey'in konağı da subay aileleri için tahsis edilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Teşrin-i Evvel 1921: 4; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 214-215; Ayışığı, 2018: 159; McCarthy, 1998: 178; Ağanoğlu, 2011: 217).

İstanbul'daki muhacirler; cami, mescit, baraka gibi yerlere iskân ettirilse de muhacir sayısının fazlalığından dolayı mesken problemi yaşanmıştır. Bu sebepten dolayı cemiyet merkezine gönderilen bir yazıda; Kadırga Cami'nin yetersiz gelmesi üzerine cami önünde bulunan muhacirlerin sefalet içinde oldukları ve bu durumun önüne geçilmesi için ise Evkaf Nezareti'ne bağlı bulunan caminin karşısındaki kullanılmayan okula muhacirlerin iskân ettirilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda muhacirlerin barınmaları için Üsküdar'daki Ahmediye ve Şemsi Paşa medreselerindeki 10 adet öğrenci odası Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilerek, buralara muhacirler iskân ettirilmiştir. Fakat cemiyet, İstanbul'da mesken probleminin yaşanması ve muhacirlerin dışarda kalması üzerine diğer medreselerin de iskân amaçlı kullanılması için cemiyete tahsis edilmesini talep etmiştir (Ayışığı, 2018: 160; Sezer ve diğerleri, 2016: 53-54).

Muhacirlerin iskân edildikleri yerler, cemiyet tarafından gözetim altında tutularak muhacirlerin ihtiyaçları tedarik edilmiş ya da ihtiyaçların giderilmesi için gereken yerlere müracaat edilmiştir. Örneğin, cemiyet, Sultan Ahmet Cami'nin camlarının kırık olması ve mevsimin kış olmasından muhacirlerin hastalandığını ve bu sebepten camların onarılmasını gereken yerlerden talep etmiştir. Cemiyet, elbette her ihtiyacı devletten talep etmemiş kendi imkânları doğrultusunda muhacirlere yardım etmiştir. Sultan Ahmet, Cerrah Paşa, Davud Paşa, Murad Paşa, Bekir Paşa Camilerinde iskân edilen muhacirlerin ihtiyaç duyduğu kömürler, cemiyet tarafından Yedikule'den tedarik edilmiştir (Ayışığı, 2018: 161; Sezer ve diğerleri, 2016: 54-55).

İstanbul'a gelen muhacirlerin tamamı elbette iskân edilememiştir. Özellikle mesken konusunda yaşanan sıkıntılar ve ekonomik problemler bu durumun önüne geçmiştir. Bu gibi durumlarda dışarda kalan bir kısım muhacirlerin kendi arabalarında konakladıklarını görmekteyiz. Cemiyet, arabalı muhacirlerin yağmur ve soğuktan korunmaları için gerekli olan muşambaları Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla tedarik etmiştir. Ancak cemiyet, muşamba tedarikinin muhacirleri soğuktan yeterince koruyacak etkili bir çözüm olmadığı farkında olduğundan arabalı muhacirlerin İstanbul'da bekletilmeyerek Anadolu'ya gönderilmesini sağlamıştır. İstanbul'a gelen arabalı muhacirlerin yerleşim sorunu bu şekilde halledilmeye çalışılmıştır (Ayışığı, 2018: 172).

Bulgar mezaliminden kaçan muhacirlerin sayısının fevkalâde derecede artması ve Muhacir Komisyonu'nun bu konuda yetersiz kalması üzerine cemiyet genel merkezi, bu muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli zamanlarda ödenek tahsis etse de bu ödenekler yeterli gelmeyince muhacirlere yevmiye bağlamaya

karar vererek (İzğöer ve diğerleri, 2013: 154) fert başına 3'er kuruş yevmiye tahsis etmiştir. Buna göre yevmiye miktarı fert başı 3'er kuruştan ayda 90 kuruştur. Ancak cemiyet yevmiye konusunda sonradan bir düzenlemeye giderek yevmiyeleri aile nüfusuna göre yeniden düzenlemiştir. Buna göre:

1 kişi için ayda 90 kuruş, 2 kişilik bir aile için 180 kuruş, 3 kişilik bir aile için ayda 250 kuruş, 4 kişilik bir aile için ise ayda 300 kuruştur. Bu esas üzerine ailedeki üçüncü kişiden sonra her kişi için aylık 50'er kuruş zam yapılmak suretiyle, 10 kişilik bir aileye 600 kuruş tahsisi ve bundan daha fazla sayıda olan ailelere ek tahsisat verilmemesi kararlaştırılmıştır. Kış mevsiminin geçmesi üzerine hayat şartlarının kolaylaşması da göz önüne alınarak, yevmiye dağıtımında bu usul kaldırılmış ve yeni bir rakam tespit edilmiştir. Buna göre; 1 kişi için ayda 90 kuruş, 2 kişi için ayda 150 kuruş, 3 kişi için ayda 190 kuruş, 4 kişi için ayda 220 kuruştur. Bu sayılardan fazlası için her fert başına 30'er kuruş ilâve edilmesi ve bu suretle 10 kişilik bir aileye 400 kuruş tahsisi ve bundan fazla verilmemesi kararı alınmıştır. (Sezer ve diğerleri,2013: 171-172).

Cemiyet daha sonra Yedikule haricindeki barakalarda iskân ettirilen 3.800 muhacir ile 800 baş hayvanın iaşelerini üstlenmiştir. Diğer taraftan çeşitli yerlerde iskân edilen 5.001 adet muhacirin iaşesi de Ezcacı Hakkı Bey'in riyasetinde Hilâl-i Ahmer tarafından üstlenilmiştir. Bu gibi önemli işler her geçen gün arttığından cemiyet, dağıtımların düzenli bir şekilde olması ve işlerin aksamaması için kendi içinde yeni bir oluşuma gitmiştir. Bu sebepten genel merkez azalarından Dr. Celâleddin Muhtar Bey'in riyasetinde bir heyet teşkil edilip gerektiği kadar görevli tayin edilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 215-216; Ayışığı, 2018: 159).

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, nakdi yardımların yanı sıra aynı yardımlar da yapmaktaydı. Örneğin; Edirnekapi dışında, arabalarda barınmaya mecbur kalan muhacirlere bir defada 1800 küsur parça giyecek malzemesi dağıtıldığı gibi Zincirlikuyu, Atikalipaşa ve Edirnekapi civarına iskân edilen muhacirlere 1.600 parça, ve ayrıca Küçüksu'ya yerleştirilen muhacirlere de 1.274 parça çamaşır dağıtılmıştır. Kadırga Cami, Sultan Ahmet Cami, diğer mescit ve camilere yerleştirilen muhacirlere de çeşitli şekillerde ihtiyaç maddeleri dağıtılmıştır (İzğöer ve diğerleri, 2013: 161).

Çayırbağ ve Derebağ'ndaki barakalarda iskân edilen muhacirlerin ihtiyaçları, şehremaneti tarafından karşılanmadığından bunların iaşeleri cemiyet tarafından sağlanmıştır. Fakat muhacirlerin ihtiyaçlarının kayıtları tutuluncaya kadar geçen süre içerisinde bu ihtiyaçların, Şehremaneti Muhâcirin Komisyonu tarafından giderilmesi istenmiştir. Bu sayede, muhacirlerin iaşe sıkıntısı yaşamaması hedeflenmiştir. 1 Nisan 1913 tarihinde ise Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin, Muhâcirin Komisyonu'na göndermiş olduğu yazıda; Kuzguncuk'taki muhacirlerin iaşelerinin iki aydır sağlandığı ve bu kimselerin kayıt altına alınarak düzenli bir defterin kendileri tarafından oluşturulduğu belirtilmiştir (Sezer ve diğerleri, 2016: 47).

Camilere ve Yedikule haricindeki barakalara yerleştirilen muhacirler, gerek iklim şartlarının değişmesinden gerekse de göç esnasında yaşadıkları çeşitli sıkıntılardan ve yeteri kadar beslenemediklerinden ötürü hastalanmışlardır. Bu gibi kimselerin sağlık kontrollerinin yapılması ve gereken hallerde tedavilerinin gerçekleştirilmesi için cemiyet tarafından derhal iki doktor tayin edilmiştir. Doktorlar, düzenli olarak iskân mahallerini gezerek hastaların tedavilerini gerçekleştirmiş ve tedavi sırasında kullanılacak ilaçları da cemiyet aracılığıyla tedarik etmiştir. Bu kontroller sırasında hamile kadınlar ihmal edilmemiş ve bunlar için de bir ebe kadın tayin edilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1329-1331: 227).

Cemiyet, her konuda muhacirlerin yanında olmaya çalışarak bir sosyal dayanışma örneği sergilemiştir. Özellikle muhacirler arasında bulunan dul kadınlar, genç kızlar ve şehit çocukları için kendi içinde yeni bir oluşuma giderek bu gibi kimseleri sosyal ve ekonomik hayata dâhil etmiştir. Bu yeni oluşum yani Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârüssana'sı 7 Ağustos 1913'te açılmıştır. Dârüssana'nın amacı; *"gelinlik çağına gelmiş ve kimsesiz kalmış zavallı muhacir genç kızları, biçare ihtiyar kadınları, kimsesiz çocukları korumak, onlara bir vasıta-i maiyet temin etmektir."* şeklinde cemiyet salnamesinde belirtilmiştir. Dârüssana ile fakir muhacir kızlarının meslek edinerek geçimlerini sürdürmeleri amaçlanmıştır (Sezer, 2014: 313).

Muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında da fevkalâde yararlılık gösteren hanımlar merkezi, 10.411 kişiye giyecek malzemesi temin ettiği gibi yeni doğum yapmış olan muhacir annelere de lohusa kıyafetleri temin etmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 225).

3. Balkan Savaşları Sırasında Yabancı Sıhhiye Heyetleri ve Maddi Yardımlar

Savaş sırasında yaralı ve hastalara yardım etmek için Osmanlı'ya gelen Salib ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri, Osmanlı Hilâl-i Ahmeri tarafından karşılanarak, gereken yerlerde görevlendirilmişlerdir. Yine Balkan Savaşı mağdurları namına kullanılmak üzere toplanıp Osmanlı Hilâl-i Ahmeri'ne gönderilen maddi yardımlar da yine cemiyet tarafından idare edilmiştir. Hindistan'dan bu dönemde gönderilen yardımlar oldukça elzemdir. Zira cemiyet salnamesi verilerine göre 1913 yılı itibarıyla dünya Müslümanları tarafından gönderilen 263 bin liranın 158 bin 44 lirası Hindistan'dan gönderilmiştir. Balkan Savaşlarını bir nevi "Haçlı" saldırısı olarak algılayan Hint Müslümanları, Balkan devletlerine diğer Avrupa ülkelerinin yardım ettiklerini düşünüyor ve Müslüman dünyanın da Osmanlıların en azından tıbbî gereksinimlerinin karşılanması konusunda elinden geleni yapması gerektiğine inanıyordu (Ayışığı, 2018: 186; Tellioglu, 2015: 799-800; Çapa, 1990: 99).

Bireysel olarak yardım gönderenlerin isimlerine konu ile ilgili arşiv kayıtlarında sıklıkla rastlamak mümkündür. Örneğin Hindistan Müslümanlarından İbrahim Hoy, Kasım Ali ve Şeyh Kasım'ın Hilâl-i Ahmer'e 6 bin sterlin yardım yaptığını arşiv kayıtlarında görmekteyiz. Bir diğer ciddi şahıs yardımı ise Lahor şehrinde yayınlanan Vatan Gazetesi sahibi Mehmed İnşallah tarafından gerçekleştirilmiştir. İnşallah, Osmanlı Hilâl-i Ahmeri menfaatine topladığı 300 İngiliz lirasını Hint Bankası aracılığıyla göndermiştir. Mehmed İnşallah'ın yardımları bir defayla sınırlı kalmamıştır. Arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere kendisi defalarca Osmanlı Hilâl-i Ahmeri'ne yardım etmiştir. (B.O.A. İ.MBH. 10/75; B.O.A. HR. SFR.3. 657/3-5; B.O.A. BEO. 3990.299204; B.O.A. BEO. 4005.300311; B.O.A. BEO. 4045.303362; B.O.A. BEO. 4067.304953; B.O.A. HH. D. 3352; B.O.A. HH. D. 3375).

Hindistan halkı Balkan Savaşları sürecinde Müslüman Türkleri, imkânları dâhilinde yalnız bırakmamıştır. Kızılay Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere halk, sadece bireysel yardımlarda bulunmamış, aynı zamanda şehir şehir yardım kampanyaları düzenleyerek toplu maddi desteklerde de bulunmuşlardır. Bu şehirlerden olan Rampur ve Meerut çeşitli zamanlarda topladıkları maddi yardımları, zor durumda olan Müslüman halka üzüntülerini de ayrıca belirterek bankalar vasıtasıyla göndermişlerdir. Rampur halkı yalnızca 1912 yılının kasım ayında toplamda 1.761 sterlin para havale etmiştir. Yine Meerut halkının Hilâl-i Ahmer vasıtasıyla gönderdiği 400 sterlin, Balkan Savaşı sırasında açılan yaraların sarılması için toplanmıştır. Bahsi geçen bu yardımların bir kısmına da dönemin gazetelerinden ulaşmak mümkündür (K.A. Kutu No. 97 Belge No. 190; K.A. Kutu No. 97 Belge No. 63; K.A. Kutu No. 97 Belge No. 11; Tanin, 6 Kasım 1912: 2).

Hindistan, bu zor günlerde sadece para yardımı yapmakla kalmamış aynı zamanda Hilâl-i Ahmer'e sağlık hizmetleri alanında da desteklerde bulunmuştur. Örneğin; 4 Kanun-u Evvel 1328'de Hindistan'dan Doktor Mehmet Hüseyin Efendi'nin riyasetinde 18 doktor ve 1 eczacı ile birçok hastabakıcı ve memurdan ibaret bir heyet gelmiştir. Bombay'daki İslam Gençleri Cemiyeti ve Ziya-ül İslâm Encümeni tarafından toplanılan yardımlar ile kurulan bu heyet, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Dârülfünûn Hastanesi'ne yerleştirilmiş ve 100 kadar hastanın tedavisiyle vazifelendirilmişlerdir. Bombay'dan gelen bu heyet, bekledikleri çadırların ellerine ulaşmasına kadar Dârülfünûn'da vazifelerini ifa etmişler ve daha sonra 10 Kanun-u Sani 1328'de Hadımköy civarında 100 yataklık bir hastane tesis etmiştir (Besim Ömer,2007: 132).

Ülke dışından gelen bir diğer önemli yardım Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden gelmektedir. Cemiyetin Balkan Savaşları sırasında yaralı Osmanlı askerlerinin ve muhacirlerin tedavilerinin sağlanmasında önemli yardımları olmuştur. Zira Mısır'dan tam donanımlı sıhhiye heyetleri, İstanbul'a gelmiştir. Mısır'dan gelen bu heyetler, şehrin muhtelif yerlerinde (Beylerbeyi, Ayastefanos, Maltepe, Sancaktepe, Yedikule) sabit ve seyyar hastaneler tesis etmişlerdir. Mısırlı Doktor Miralay Selim Musli Bey'in başkanlığında, Kasım 1912'de İstanbul'a gelen ilk heyet, Galata rıhtımında Hilâl-i Ahmer temsilcileri tarafından karşılanmıştır. Heyet önce Sazlıbosna'da bir çadır hastanesi tesis etmiş ve daha sonra Hadımköy'de inşa edilen barakalarda yeni bir

hastane açmıştır. İkinci Mısır heyeti, 16 Aralık 1912'de Beylerbeyi'nde 200 yataklı bir hastane tesis etmiştir. Beylerbeyi Hastanesi'nde, 9 doktor, 1 eczacı, 1 kâtip, Almanya'dan getirilen 10 hastabakıcı rahibe ve 21 Mısırlı hademe görev almıştır. Mısır'dan gönderilen üçüncü heyet, 21 Aralık 1912'de Ayastefanos'ta kiralanan evlerde 270 yatak kapasiteli bir hastane tesis etmiştir. Bu heyet, 13 doktor, 1 eczacı, 12 erkek ve 2 kadın hastabakıcı ve 3 hademeden oluşmaktadır. Mısır'dan gelen dördüncü heyet ise, 28 Aralık 1912'de Maltepe'de kiralanan binalarda, 360 yatak kapasiteli bir hastane kurmuştur. Bu heyet, 13 doktor, 1 eczacı, 26 hastabakıcı ve hademelerden oluşmaktadır. Yine aynı heyet tarafından Yedikule'de 21 Şubat 1913'te, 52 yataklı bir Muhacir Hastanesi kurulmuştur. Diğer taraftan Mısır Hilâl-i Ahmeri muhacir ve yaralıları taşımak için Selanik-İzmir arasında Bahr-ül Ahmer vapurunu hizmet için görevlendirmiştir. Vapurda 5 doktor, 1 eczacı, 24 hastabakıcı ve 2 hademe görev almıştır. Bu vapur, İstanbul'a binlerce muhacir ve zabitan ailelerini taşımıştır. Öyle ki, tek seferde 100 sivil ve 600 zabitan ailesini İstanbul'a nakletmiştir (B.O.A. BEO. 4176.313192; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Teşrin-i Evvel 1921: 38; Ayışığı, 2018: 187; Çapa, 1990: 100; Türkmen, 2004: 512-513).

İngiliz Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Londra'da yaşayan Hint Müslümanlarından Emir Ali tarafından teşkil edilen bir cemiyettir. Emir Ali, Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bir sıhhi yardım heyeti teşkil ederek İstanbul'a göndermiştir. Üsküdar Rüştüye Mektebi binası bu heyete tahsis edilmiş ancak II. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bu heyet, hastaneyle birlikte Ayastefanos'a nakledilmiştir. Bu heyette 3 doktor, 2 stajyer doktor, 3 erkek ve 6 kadın hastabakıcı görev yapmıştır (Türkmen, 2004: 513-514). İngiliz Salib-i Ahmeri namına ise Majör Villi ve Madam Villi'nin riyasetinde olan bir heyet, Sanay-i Nefis'e Mektebi'ne yerleştirilmiştir. Bu heyetin bir kısmı Beykoz'da diğer bir kısmı da Ali Bey Çiftliği'nde vazife görmüşlerdir (Besim Ömer, 2007: 133-134).

Yine Londra'da Sir Ernest Kasıl tarafından karşılanan üç adet seyyar hastane, Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Bu hastanelerin her biri ayrı ayrı 1 müdür, 3 doktor ve 15 hasta bakıcıdan oluşurken yine hastanelerin bütün ecza malzemeleri ve diğer ihtiyaçları karşılanmıştır (B.O.A. BEO. 4101.307.539). Gümüşsuyu Hastanesi'nde hizmet veren Alman Salib-i Ahmeri'ne mensup heyet ise 2 doktor ve 10 hasta bakıcı ile Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nde faydalı işler yapmıştır (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 192).

Avusturya-Macaristan Salib-i Ahmer Cemiyeti, savaş başladıktan hemen sonra 2 sıhhiye heyetini Taşkışla Hastanesi'ne göndermiştir. İlk heyet, 2 doktor ve 8 rahibe hastabakıcıdan oluşurken; ikinci heyet ise 1 başhekim ve 17 rahibe hastabakıcıdan oluşmaktaydı (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 192-193). Yine bir başka sıhhi destek, Muallim Döpaj'ın riyasetinde, Madam Döpaj ile Piyer Döpaj'dan ve diğer 3 doktordan ve 4 kadın hastabakıcıdan oluşan Belçika Salib-i Ahmeri tarafından gerçekleştirilmiştir. Belçika heyeti, Taşkışla Hastanesi'nde mütareke dönemine kadar hizmet vermiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 193).

Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ne sıhhi yardım heyeti gönderen bir diğer ülke Amerika'dır. Amerikan Salib-i Ahmer Cemiyeti, Başhekim ve Operatör Doktor Ford'un riyasetindeki heyet, Taşkışla Hastanesi'nin belli bir kısmında hizmet vermiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 196; Besim Ömer, 2007: 134; Sezer, 2017: 247-248).

Bahsi geçen bu ülkeler dışında Osmanlı Devleti'ne sıhhi heyet gönderen diğer ülkeler ise şu şekildedir; Flenk Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin, savaş başladığı zaman İstanbul'a gönderdiği sıhhiye heyeti, hastane haline çevrilmiş olan Mekteb-i Harbiye'de hizmet vermiştir. Heyet, 1 başhekim, 1 operatör, 2 doktor yardımcısı, 5 kadın ve 5 erkek olmak üzere toplamda 14 hastabakıcıdan oluşmaktaydı. Fransa Salib-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul Sefiri Mösyö Bomapark'ın riyasetinde iki heyet göndermiş ve bunlardan ilki Etfal Hastanesi'nde diğeri ise Mekteb-i Harbiye Hastanesi'nde hizmet vermişlerdir. Her türlü levazımı, doktor ve hastabakıcıyı da bünyesinde barındıran bir diğer heyet ise İsveç Salib-i Ahmeri tarafından gönderilmiştir (B.O.A. HR. SYS. 2025/1; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 197-198).

Yapılan bu yardımlar neticesinde Hilâl-i Ahmerin kişilere veya ülkelere madalyalar verdiğini görmekteyiz. Zira Balkan Savaşı'ndaki iyi hizmetlerinden dolayı Doktor Hamdi Efendiye 3. Nişan Mecidi Madalyası verilirken; Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne bağış yapan Almanlara da madalya verilmesi gerektiği ve bu doğrultuda gerekenin de yapıldığını yine Kızılay Arşiv Belgelerinde görmekteyiz (K.A. Kutu No. 158 Belge No. 9; K.A. Kutu No. 545 Belge No. 11; K.A. kutu No. 168 Belge No. 31).

4. Kolera İle Mücadele

Osmanlı ordusu, Kırkkilise Bozgunu'ndan sonra Çatalca hattına gerilemiş ve ordu içinde kolera salgını görülmeye başlanmıştır. Ekim 1912'den itibaren askeri birliklerde ortaya çıkmış olan kolera, daha sonra özellikle Çatalca hattı ve Hadımköy'de yayılmaya başlamıştır. Hastalık bahsi geçen bölgede hızla yayıldığı için Başkumandan Vekili Nazım Paşa, bir an evvel Hilâl-i Ahmer'den bir heyetin bölgeye gelmesi gerektiğine dair bir telgrafı İstanbul'a göndermiştir. Bu telgraf, üzerine hemen harekete geçen cemiyet, Hadımköyü'ne bir heyet gönderme kararı almıştır. Hilâl-i Ahmer tarafından teşkil edilen bu heyet; 4 doktor, 16 hastabakıcı, 10 hademe memurundan oluşmaktaydı. Heyet ayrıca 100 çadır, kâfi miktarda semaver, 500 yatak, aşhane ve her türlü levazımla da donatılmıştır (B.O.A. BEO. 4112.308362; B.O.A. BEO. 4113.308427; B.O.A. BEO. 4114.308517).

16 Kasım tarihi koleranın İstanbul'da da görülmeye başlandığı tarihtir. Ancak bu tarihten sonra hastalık hızla İstanbul'da yayılmaya başlamıştır. Öyle ki kısa bir müddet sonra hastalık, şehrin her yerinde ziyadesiyle görülmüş ve özellikle hastaların bakımı ve vefat edenlerin gömülmesi büyük sorunlar oluşturmuştur. Hatta cesetler tarlalarda kazılan çukurlara atılıp elbiseleriyle, birçoğunun kim olduğu belirlenmeden gömülebilmişlerdir. Kolera salgınının Hadımköy'den başka, İstanbul'da en ziyade görülen mevkiler Kartal, Pendik ve Tuzlaydı (B.O.A. DH. İD. 166/2; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 201; Erdem, 2013: 808).

O sıkıntılı zamanlarda cemiyet, hastalığa yakalanmış olan askerlerin beslenme, gıda ve imkânlar ölçüsünde tedavi ve istirahatlerini sağlamaya çalışmıştır. Koleralı ve güçsüz askerler Ayasofya, Sultan Ahmet, Nur-u Osmaniye ve Mahmut Paşa Camilerine yerleştirilmişler ve bu hasta kimseler, cemiyet tarafından iâşe edilmişlerdir. Ayasofya Cami'ndeki hastalara günde 3.600 kıyye ekmek verilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Teşrin-i Evvel 1921: 37; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 201). Nur-u Osmaniye Cami'nde, toplamda 1.251 kişiye (Hilâl-i Ahmer Mecmuası'nda 450), Mahmut Paşa Cami'nde toplamda 448 kişiye (Hilâl-i Ahmer Mecmuasında 1250), Sultan Ahmet Cami'nde toplamda 1.200 kişiye her gün fert başına 1 kıyye ekmek ve hastaların güçlerini toplamaları için sabahları çorba, akşamları nohutlu patatesli et ile kavurmalı pilav verilmiştir. Buralarda koleraya kesin olarak yakalandığına kanaat getirilenler ise derhal kolera hastanesine sevk edilmişlerdir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Teşrin-i Evvel 1921: 37; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 203).

Diğer taraftan, Çatalca hattı üzerinde kalan ve İstanbul'a sevk edilemeyen koleralı askerler bulunmaktaydı. Bu askerlerin tedavisi için hastalığın en çok hüküm sürdüğü Hadımköy civarında acilen kolera hastaneleri kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine cemiyet, ilk önce Hadımköy'de kısmen çadırlarla ve ardından barakalarla 250 yataklı bir hastane kurmuştur. Bunun yeterli olmayacağına anlaşılmasıyla Londra'dan getirilen çadırlarla Ayastefanos'ta 150 yataklı ikinci bir hastane ve daha sonra da Almanya'dan getirilen çadırlarla Ispartakule'de 70 yataklı üçüncü bir hastane tesis edilmiştir (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, 1329-1331: 204).

Hilâl-i Ahmer, o sıkıntılı günlerde koleralı askerlerin iâşesini temin etmek için cami kapılarında seyyar mutfaklar kurmuş, yollarda özellikle istasyonlarda hasta askerler menfaatine çayhaneler de tesis etmiştir. Öncelikle Çerkezköy, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleli Burgaz ve Pavli Köyü'nde birer çayhane ve aşhane kurulmuştur. Ancak bu çayhaneler daha sonra kapatılarak Hadımköy, Ispartakule, Ayastefanos ve Sirkeci'de

yeni çayhaneler açılmıştır. Sirkeci çayhanesi ise savaşın sonuna kadar açık kalabilen tek çayhanedir (Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Eylül 1921: 22; Besim Ömer, 2007: 116; Sezer ve diğerleri, 2016: 46).

Kolera salgının önüne geçebilmek amacıyla Şehremini Cemil Paşa'nın başkanlığında Sıhhiye Nezâreti, Meclis-i Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye, Etıbbâ-yi Askerîye ve Şehremâneti memurlarından oluşan bir komisyon kurulmuştur. Şehremâneti, yapılacak işlemleri genelgeler vasıtasıyla uygulamaya geçirmiştir. Örneğin, bu genelgelerden biri şu hususları içermektedir: *"Muhacirlerin peyderpey gelmesiyle şehirde izdihâm hâsıl olduğu ve bunun neticesinde bazı yerlerde kolera hastalığına tesadüf edildiği, bunu önlemek için temizliğe son derece dikkat ve itina etmek gerektiği, bunun için Terkos su şirketince ücretsiz olarak günde iki defa sokakların yıkanırçasına sulanıp süpürüleceği ve bu sayede yayılmasına meydan bırakılmaması..."* Bahsi geçen bu işleri ise muhacirler arasından seçilen kişiler yapmış ve onlara yevmiye verilmiştir. Bu genelgeden sonra bir genelge daha çıkarılmış ve böylece suların kaynatılarak içilmesi istenmiştir (Sezer ve diğerleri, 2016: 64-65).

Kolera hastanelerinde hizmet veren görevlilerin işlerinin ağırlığından dolayı maaşlarına % 50 zam yapılmıştır. Koleranın tamamen atlatılması üzerine kurulan bu hastaneler kapatılmamış aksine normal bir hastane haline getirilmiştir. Personel maaşları ise diğer hastane personelleri maaşlarının seviyesine düşürülmüştür (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salname, 1329-1331: 204).

Kolera salgınında elbette ölümler de yaşanmıştır. Ayasofya Cami ile Demirkapı Hastanesi'ndeki askerlerden kolera sebebiyle vefat edenlerin sayısı bir günde 500'ü aşmıştır. Öte taraftan sivil ölümlerinde yaşandığı bilinmektedir. Bu ölümlere birkaç tane örnek vermek gerekirse Firuz Ağa Tabancacı Sokakta Malinoplu Hanı'nın 7 numaralı dairesinde Avusturya tebaasından Antonya Nelbet Frencesko ile Galata'da Tabut Çıkma Sokak 7 numaralı dairede oturan Bani Dimitri (Kaldırıldığı Rum Hastanesi'nde) vefat etmiştir (B.A.O. DH. İD. 166/2; Ağanoglu, 2011: 248).

5. Çiçek Hastalığıyla Mücadele

İstanbul'a gelen muhacirlerin yetersiz beslenmeden ötürü bağışıklık sistemlerinin zayıf olması ve kalabalıklar halinde bulunmaları salgın hastalıkların yaşanmasında en önemli etkenlerdi. Muhacirler arasında koleradan sonra en sık görülen salgın hastalıklardan biri çiçektir. Bu sebepten cemiyet, Muhacirin Heyet-i Sıhhiyesi'ni kurmuş ve yeterli miktarda aşı tedarik etmiştir. Muhacirlerin aşılınmaları Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile Sıhhiye Nezâreti'nin koordineli çalışmaları ile yürütülmüştür (Ayışığı. 2018: 204; Sezer ve diğerleri, 2016: 72).

Sıhhiye Heyeti, göreve başlar başlamaz Yedikule'deki muhacir barakalarında gereken incelemeleri yapmış ve 38 kişi de çiçek hastalığı tespit etmiştir. Heyet, hastalığın diğer muhacirlere de sirayet etmemesi için şehremanetinden gereken yardımı talep etmiştir. Buna göre hastalığa yakalananların, Demirkapı Hastanesi'ne sevk edilmesi, barakaların etüvlenmesi ve dezenfekte edilmesi gerekmektedir. Ancak şehremanetinin cemiyete bu konu hakkında bir bilgilendirme yapmaması üzerine durum, Dâhiliye Nezâreti'ne bir telgraf vasıtasıyla izah edilmiştir. Şehremaneti ise bir ihmallerinin olmadığını açıklayan bir telgrafı Dâhiliye Nezâreti'ne çekmiştir. Telgraftan edinilen bilgilere göre Yedikule haricindeki barakalarda bulunan muhacirlerin tamamına çiçek aşısı yapıldığını, hastalığa yakalanmış olan muhacirlerin hastanelere sevk edilmelerinde oldukça gayret gösterildiğini, bu kimselerin bir kısmının Şişli'de bulunan karantina ve Etfal Hastanelerine ayrıca Gureba Hastanesi'ne gönderildiği belirtilmiştir. Barakalarda kalan yani hastanelere sevk edilemeyen muhacirler ise akrabalarının muhalefetinden kaynaklı hastanelere gönderilememiştir. Telgrafta ayrıca bu muhalefete rağmen barakalarda gereken dezenfekte işlemlerinin yapılmış olduğu ve icap ettiği takdirde tekrar yapılacağı da altı çizilmiştir (B.O.A. DH. İD. 165/13.).

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, hastalığın yayılmaması için muhacirlerin kalabalıklar halinde bulunmaması gerektiğini şehremanetine bildirmiştir. Bu doğrultuda cemiyetin bakımlarını üstlendiği muhacirlerin bulunduğu meskenlere daha fazla muhacir gönderilmemesini şehremanetinden talep etmiştir. Ayrıca bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için gerekli olan kinin de yine cemiyet tarafından karşılanmaya çalışılmıştır (Sezer ve diğerleri, 2016: 73).

Cemiyet tarafından İstanbul'da 11.115 kişi aşılanmıştır. Fakat aşılama işlemleri istenilen ölçüde gerçekleşmemiştir. Çünkü apsesi olan ya da çeşitli hastalıklara yakalanmış olanlara aşı yapılamamıştır. Ayrıca aşılama sırasında bazı muhacirler korkarak kaçmıştır. Yaşanan bu gibi sıkıntıların önüne geçmek adına cemiyet, polisten destek almıştır. Muhacirlerin aşından kaçması ciddi bir sorun olduğundan bu sorununun önüne geçmek için aşı kartı olmayanlara ekmek verilmeyeceği duyurulmuştur (Sezer ve diğerleri, 2016: 73; Ağanoglu, 2011: 250).

SONUÇ

İnsanların birbirlerine yardım etmeleri, tarihin her safhasında karşımıza çıkan insanî bir olgudur. Ancak bunun milliyet ayrımı gözetmeksizin yani uluslararası bir boyutta ortaya çıkışı XIX. yüzyıla denk gelmektedir. Böyle bir fikir ise ilk defa 1864 Cenevre Sözleşmesi ile hayata geçirilmiştir. Cenevre Sözleşmesi'ni imzalayan ülkeler tarafından kabul edilen esaslar ise dünya tarihi açısından önemlidir. Bu esaslar; kurulacak olan yardım cemiyetlerine, savaş alanında dokunulmazlık zırhı giydirdiği gibi aynı zamanda savaş sırasında milliyet ayrımı gözetmeksizin yardımda bulunulmasını da sağlamıştır. Böylece kurulmuş olan Salib-i Ahmer Cemiyetlerinin uluslararası simgesi ise beyaz zemin üzerine kırmızı haç işareti olarak belirlenmişti. Osmanlı Devleti bu sözleşmeyi 1865'te imzalamış ancak Müslüman bir ülkede, Hıristiyanlığın sembolü olan haç işaretini kullanmak elbette düşünülemezdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, beyaz zemin üzerine hilâl simgesinin kullanılması için gereken girişimlerde bulunmuştur.

Cemiyetin kuruluşundan kısa süre sonra Osmanlı Devleti, büyük savaşlara girmiş ve cemiyet, bu savaşlarda oldukça etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir. Cemiyet, sadece yaralı askerlere hizmet vermemiş aynı zamanda sivil halkın da yaralarını sarmaya çalışmıştır. Bu yapıyla cemiyet, kısa sürede halk tarafından benimsenmiş ve milletin her derdine koşan bir kurum halini almıştır. Özellikle Balkan Savaşlarında, düşman askerlerinin zulmünden kaçan Müslümanlar, İstanbul'a ve çevre illere göç etmiş ve Hilâl-i Ahmer bu kimselerin bütün ihtiyaçlarını karşılama konusunda oldukça özverili çalışmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı cemiyet, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı ve tasfiye edilemediği nadir bir kurumlardan biri olmuştur.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, aynı zamanda kendi bünyesinde de yeni oluşumlara destek vermiş yani Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin açılmasını da sağlamıştır. Cemiyetin hanımlar şubesi, halkın sosyal açıdan da desteklenmesine olanak sağlayarak Hilâl-i Ahmerin bir yardım kurumu olmasının ötesine geçmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B.O.A (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

K.A. (Kızılay Arşivi)

Resmi Yayınlar

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık, İstanbul 1329-1331.

Gazeteler ve Dergiler

Hilâl-i Ahmer Gazetesi, Sabah Nüshası, No. 31, 9 Haziran 1921.

İktisadiyat Mecmuası, 29 Mart 1333.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, No. 1, 15 Eylül 1921.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, No. 2, 15 Teşrin-i Evvel 1921.

Tanin, 6 Kasım 1912.

Tercüman-ı Hakikat, 1 Nisan 1879.

Tercüman-ı Hakikat, 27 Mart 1879.

Eserler

Ağanoğlu, H. Y. (2011). Balkanların makûs tarihi: Göç. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Ahmed Mithat Efendi (1 Nisan 1879). Hilâl-i Ahmer. *Tercüman-ı Hakikat*.

Ahmed Mithat Efendi (27 Mart 1879). Hilâl-i Ahmer. *Tercüman-ı Hakikat*.

Ayışığı, M. (2018). 1912 Balkan savaşları sırasında İstanbul'a göç eden muhacirlerin durumlarına dair. *Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu (19 Haziran-1 Temmuz 2018 Berlin/Almanya)* içinde. Ankara: Gece Kitaplığı.

Besim Ömer (2007). *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e dair konferans*. Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları.

Çapa, M. (1990). Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti. *OTAM*, 1.

Doktor Besim Ömer ve Dokuzuncu Washington Konferansı (2016). Yay. Haz. Levent Düzcü-Cemal Sezer, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları.

Erdem, N. (2013). Balkan savaşları döneminde Yunan basınında kolera vakaları. *Atatürk Yolu Dergisi*, 52.

İzgöer A. Z. ve Tuğ, R. (Haz.). (2013). *Padişahın himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 yıllığı*. Ankara: Kızılay Yayınları.

Karal Akgün, S. ve Uluğtekin, M. (2000). *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*.

www.kizilay.org.tr/Upload/Dosya/HILAL-I_AHMERDEN_KIZILAYA_1.pdf, Erişim Tarihi: 15.09.2018.

Karal Akgün, S. (2012). Cumhuriyet duyurulurken geride bırakılmayan bir kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti. *Gelişme Dergisi*, 39.

Kerimoğlu, H. T. (2012). Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII (2).

McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve sürgün*. Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Sezer, C. (2014). Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hanımlar merkezi dâr-üs-sanâ'ası. *History Studies*, 6 (3).

Sezer, C. (2017). Balkan savaşlarında Amerikan Kızılaç (Salib-i Ahmer) Teşkilâtı'nın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri. *SUTAD*, 41, 237-250.

Sezer, C. ve Metin, Ö. (2013). Balkan savaşlarından milli mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yardım faaliyetleri. <http://kizilaytarih.org/makale-tez/mk002.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2018.

Sezer, C. ve Metin, Ö. (2016). *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan savaşlarında muhacirlere yardımları*. Ankara: Kızılay Yayınları.

Tellioğlu, Ö. (2015). Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne bağlılığının sembolü: Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında gönderilen yardımlar. *Tarih Okulu Dergisi*, 24.

Türkmen, Z. (2004). Balkan savaşlarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Osmanlı ordusuna yönelik sağlık hizmetleri. *Bellekten*, C. LXVIII, 252.

Özaydın, Z. (1987). *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sâlnâmesi*. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Savaş Meydanlarından Türkiye ve Avusturya Ders Kitaplarına Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri *

Senem GÖNENÇ**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 04.6.2020	Bu çalışmada, Mohaç Meydan Savaşı'ndan (1526) I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) kadar olan süreçte Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkileri ders kitaplarına yansıyan yönüyle birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle iki imparatorluk arasında vuku bulan belli başlı askerî ve siyasi olaylara değinilmiştir. Ardından Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) imparatorluklarının 'yaşayan mirasları' olan Türkiye ve Avusturya Cumhuriyetlerinde 2016-2017 öğretim yılında okutulan Sosyal Bilgiler ve Geschicte und Sozialkunde/Politische Bildung (Zeitbilder 2, 3 ve 4) ders kitaplarında bu olaylardan hangilerinin ön plana çıkarıldığına ve diğer tarafın nasıl yansıtıldığına dair izler sürülmüştür. Tarihsel araştırma ile durum çalışmasının unsurlarını barındıran çalışmanın verileri doküman incelemesi yoluyla elde edilmiş ve betimsel analiz yöntemi ile çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda Zeitbilder 2, 3 ve 4 ders kitaplarında genel olarak askerî ve siyasi ilişkilerden bahsedildiği, kültürel ilişkilere yer verilmediği, I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikliğe yüzeysel değinildiği, buna karşın İstanbul'un Fethi ve II. Viyana Kuşatması olaylarına geniş ölçüde yer verildiği görülmektedir. Sosyal Bilgiler ders kitaplarında ise Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkileri hakkındaki bilgilerin İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı'nda yer bulduğu, bu kitapta iki imparatorluk arasında yaşanan askerî ve siyasi olaylar yanında, kültürel etkileşimden de bahsedildiği, ayrıca Avusturya Elçisi Busbecq'ten Türklerle ilgili olumlu düşüncelere sahip olduğunu gösteren alıntılar yapıldığı ve I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiklik üzerinde daha çok durulduğu, böylece Avusturya'ya yönelik olumlu duygular beslenmesine bir ölçüde katkı sağlandığı tespit edilmiştir.
Makalenin Kabul Tarihi: 26.6.2020	

Anahtar Kelimeler: Avusturya, Ders Kitabı, Habsburg, Osmanlı, Sosyal Bilgiler, Türkiye

From Battlefields to Textbooks of Turkey and Austria the Ottoman and the Habsburg (-Lothringen) Relations

ABSTRACT

In this study the Ottoman and the Habsburg (-Lothringen) relations during the period from the Battle of Mohács (1526) to the First World War (1914-1918) were handled with its reflected aspects in the textbooks. In this regard, primarily the main military and political events that took place between the two empires were mentioned. Then, in Turkey and Austria which are "living heritage" of the Ottomans and the Habsburgs, in the Social Studies and Geschicte und Sozialkunde/Politische Bildung (Zeitbilder 2, 3 and 4) textbooks were taught in the 2016-2017 academic year, traces of which of these events were brought to the fore and how the other side was reflected were traced. This study contains elements of historical research and case study. The datas of this study were obtained through document analysis and analyzed by descriptive analysis method. As a result of the research, in the Zeitbilder 2, 3 and 4 textbooks military and political relations are mentioned in general but cultural relations are not included, the alliance in the First World War was superficially referred, however, it is seen that there is given wide place to the Conquest of Istanbul and the Battle of Vienna events. In the Social Studies textbooks, the information about the

* Bu makale Prof. Dr. Mustafa AYDIN'ın danışmanlığında gerçekleştirilen "Osmanlı-Avusturya Macaristan İmparatorluğu ilişkileri (1908-1914) ve Ders Kitaplarına Yansımaları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, senem.gonenc@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3267-7580, Türkiye.

relations between the Ottoman and the Habsburg (-Lothringen) is included in the 7th Grade Social Studies Textbook. In this textbook, besides the military and political events between the two empires, the cultural interaction is also mentioned. In addition, it was determined that the work of the Austrian Ambassador Busbecq was quoted as showing that he had positive thoughts about the Turks, and that the alliance in the First World War was emphasized more. Thus, it is understood that this book contributed to the feeding of positive emotions towards Austria.

Keywords: Austria, Textbook, Habsburg, Ottoman, Social Studies, Turkey

1. GİRİŞ

Osmanlılar ile Habsburglar Macaristan ve Balkanlar'daki çıkar çatışması nedeniyle uzun yıllar mücadele ettiklerinden (Çeliker, 1983: 20) aralarındaki ilişkiyle ilgili olarak hatırlara daha çok, rekabet ve savaştan oluşan 'şiddetli geçimsizlik' türünden bir ilişki gelmektedir (Eldem, 2006: 125). Nitekim Avusturya'nın Türklerle doğrudan teması geçtiği 1526'daki Mohaç Meydan Savaşı'ndan 1683'teki II. Viyana Kuşatması'na kadar yaklaşık 150 yıl süren dönem Avusturya tarih kitaplarında 'Türk Tehlikesi' (Türkengefahr) ya da 'Türk Çağı' (Türkenzeit) olarak adlandırılmıştır (Çeliker, 1983: 9). İmparator II. Rudolf (1576-1612) Türk tehlikesi karşısında halkın Türklere karşı nefret ve intikam duygularını artırmak için 'Türk Çanı' (Pummerin) denilen bir gelenek kurmuş; halk her gün sabah, öğle ve akşam çalan Türk Çanı üzerine kiliselere giderek Türklere karşı kendilerini koruması ve yardımcı olması için Allah'a dualar etmiştir (Çeliker, 1983: 27). Türk akınlarının neden olduğu maliyet 'Türk Vergisi' (Türkensteuer) olarak adlandırılan özel bir vergi ile karşılanmaya çalışılmıştır (Özsoy, 2016: 16). 16. Yüzyılın ilk yarısında Türklere karşı daha çok asker yardımı şeklinde gerçekleşen her türlü yardım (Türkenhilfe) ise daha sonra tamamen para olarak tahsil edilmeye başlanmıştır (Özsoy, 2016: 16).

Türklerin Macaristan içlerine ve Avusturya topraklarına kadar dayanması (Savaş, 2002: 562) iki defa kuşattıkları, ancak ele geçiremedikleri Viyana'nın en içlerine kadar hatıralarının girmesini kaçınılmaz kılmıştır (Sevük, 1944: 75). Avrupa'yı Osmanlı Devleti'ne karşı savunmak Orta Avrupa'da Habsburgların görevi olduğundan (Tuncer, 2008: 58) Avusturyalılar da 16. ve 17. yüzyıllarda doruğa ulaşan Türk tehlikesini Viyana kapıları önünde durdurmuş olmakla övünmüş ve bundan gurur duymuşlardır (Çeliker, 1983: 1). Edebiyat tarihçisi, siyasetçi ve gazeteci İsmail Habib Sevük (1892-1954) de artık Avusturya Cumhuriyeti'nin başkenti olan Viyana'ya yaptığı gezi sırasında Viyana Kuşatması'nın izlerinin hâlâ canlı tutulduğuna dair izlenimlerini şu ifadelerle kaleme almıştır:

Viyana'yı gezerken 'Vatan cephesi teşkilâtı' binasının duvarında yepyeni bir mermer kitabe gördük: Türklerden kurtuluşlarının 250 inci yıldönümü için konmuş. Bizden birkaç ay önce yapılan bu dönüm şenliklerinin uğultuları biz orada iken hâlâ duyuluyordu. Demek iki buçuk asırdır o kurtuluşu anmaktan büyük bayram bulamıyorlar. Kurtulan onlarsa kuşatan bizdik; duran onlardı, giden biz; çiğnendiler, çiğnedik; sevinmek onlarsa övünmek bizim değil mi? Övünmek mi, anmıyoruz bile. Dünden gelmi(e)yen gün yarına gitmiyor. Başkaları dünün habbelerini güne kubbe olarak getirirken en büyük kubbelerimizi habbe gibi bırakmak: Bizim diyarda unuttuğumuz tarihi orada şahlanırken gördüm (Sevük, 1944: 70-71).

Yüzyıllar boyunca birbirlerini düşman olarak gören ve mevcudiyetini diğerine karşı verdiği mücadelenin başarısına bağlayan (Eldem, 2006: 125) bu iki imparatorluk tarihin uzun ömürlü barışlarından biri olan Zıstovi Antlaşması'ndan (1791) sonra silahlı çatışmaya girmemiştir (Tuncer, 2008: 20). Daha sonra her iki imparatorluk da silah mücadelesini 20. yüzyılın başlarında Galiçya cephesinde bir silah müttefikliğine dönüştürüp (Beydilli, 1991: 177), kendilerini aynı safta bir araya getiren I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkmışlardır (Eldem, 2006: 125). 19. Yüzyılda kökten değişimlere uğramış bir Avrupa'da başka bir çağın son temsilcileri olarak benzer şekillerde hayatta kalma mücadelesi verdikten sonra (Eldem, 2006: 125) yerlerini

kendilerinden doğacak, ulusal nitelikte, Türkiye ve Avusturya Cumhuriyetlerine bırakarak tarih sahnesinden de birlikte ayrılmışlardır (Beydilli, 1991: 177).

Öte yandan tarihî olayların yansıtıldığı ders kitapları da diğer tarafın nasıl görülüp değerlendirildiğine ilişkin önemli veriler sağlayan kaynaklardır. Şıpkı Kahramanı Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa (1838-1892), Târih-i Âlem adlı eserinin girişinde; askerî mekteplerin başına geçince bu mekteplere gerekli olan kitapların tercümelerini uzmanlarına havale ettiğini, ancak sıra tarihe gelince Avrupa’da neşredilen bütün tarih kitapları ya İslam dinine ya da Türklüğe iftiralarla dolu olduğundan bu kitaplardan hiçbirinin tercüme edilip, mekteplerde okutulamayacağını düşündüğünü, bu nedenle mekteplerde okutulacak tarih kitabının yazılması işini kendi üzerine aldığını belirtmektedir (Gökalp, 1970: 8). Nitekim 1960’ta basılan ve Avusturya ordusundaki askerlere ders kitabı mahiyetinde okutulan askerî ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadeler bugün iyi ilişkiler içinde olunan Avusturya Cumhuriyeti’nin, tarihe intikal etmiş olaylar bakımından da olsa, Türkleri askerlerine tanııtış şeklinin üzücü ve düşündürücü olduğunu göstermektedir (Österreichisches Soldatenbuch’tan aktaran Çeliker, 1983: 41):

Avusturya, 1526’dan (Mohaç) beri Orta Avrupa’nın Türklere karşı korunmasını üzerine almış ve bu bölgeleri, Macarların ve Hristiyan Balkan halkının katlanmak zorunda kaldığı Türk egemenliğinin korkunç yıkımından korumuştur. 1529’da Türkler, 250.000 kişilik bir kuvvetle ilk kez Viyana önlerine geldiler. Kuşatma, Kont Niklas Salm’ın komutasında püskürtüldü. Bu andan itibaren Avusturya’nın doğu sınırı, açık ve daima kanlı bir sınır olmuştur. Türk akıncıları, ayrıcasız hemen her yıl vadiler boyunca Alpler’e kadar ilerlediler, öldürdüler, yağmaladılar, haraca kestiler.

Osmanlılar ile Habsburglar (-Lothringenler) arasında tarihte vuku bulan olayların günümüz Türkiye-Avusturya ilişkilerinden ayrı tutulamayacağı ve bu olayların yansıtılış biçimlerinin günümüzdeki ilişkiler üzerinde önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada da Osmanlılar ile Habsburglar (-Lothringenler) arasındaki belli başlı askerî ve siyasi olaylar ele alınırken ilişkilerin nereden nereye geldiği konusunda devlet ideolojisi aktarımı rolüne atfen günümüz Türkiye ve Avusturya ders kitaplarından yararlanılmıştır. Böylece tarafların ortak tarihlerinde vuku bulan olaylardan hangilerini ön planda tuttukları, bunları nasıl yansıttıkları ve bunların günümüz ilişkilerini nasıl etkileyebileceği ortaya koyulmuştur.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Geçmiş anlamaya yönelik tarihsel araştırma (Gay, Mills ve Airasian, 2009: 12) ile günümüz ders kitapları üzerinden sınırlı bir olguyu ortaya koyması nedeniyle durum çalışmasının (Creswell, 2007: 13; Merriam, 2015: 41) unsurlarını barındıran bu araştırmanın yöntemi nitel-yorumsal çözümlemenin klasik bir alanı olan doküman incelemesidir (Mayring, 2011: 51-52). Bu çalışmada doküman incelemesi aynı zamanda araştırmanın veri toplama yöntemini de ifade etmektedir.

2.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmada Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkilerini ele alan kitap, makale, ansiklopedi maddesi ve tezlerden istifade edilmiştir. Keza geçmişten günümüze devam eden bu ilişkiye bağlı olarak Türklerin ve Avusturyalıların öteki taraf olarak bir diğerini ders kitaplarına ne şekilde yansıttıklarını ortaya koyabilmek için 2016-2017 öğretim yılında Türkiye’de ilkökul ve ortaokulda (4, 5, 6 ve 7. sınıflarda) okutulan Sosyal Bilgiler ders kitaplarından ve Avusturya’da 10-14 yaşları arasındaki çocukların devam ettikleri dört yıl süreli Neue Mittelschulen ve AHS-Unterstufe’de (2, 3 ve 4. sınıflarda) okutulan Geschichte und Sozialkunde/Politische Bildung ders kitaplarından (Zeitbilder 2, Zeitbilder 3, Zeitbilder 4) yararlanılmıştır. Bu kitaplar 2016-2017 öğretim yılında Türkiye’de ve Avusturya’da okutulan ders kitabı listelerinden kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 141).

2.3. Verilerin Çözülmesi

Doküman incelemesi yoluyla elde edilen veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 256). Bulgular ayrıntılı bir biçimde betimlenmiş ve okuyucuya yorumsuz olarak sunulmuştur. Açıklama ve yorumlar ise ayrı bir bölümde değerlendirilmiştir. Bu şekilde okuyucuların yalın hâli ile toplanan bulguları inceleyebilme, varılan sonuçlarla tutarlılığını ve bu sonuçların geçerliliğini yargılayabilme fırsatı bulmaları amaçlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 97).

3. BULGULAR

3.1. Mohaç Meydan Savaşı'ndan (1526) I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkileri

Sultan I. Süleyman (1520-1566) tahta çıktığında atalarından Bosna'dan İran'a uzanan bir imparatorluk devralmış (Eldem, 2006: 109-110) ve imparatorluğun fetih dinamiğini Avrupa'nın Hristiyan devletlerine çevirmiştir (Savaş, 2002: 555). Daha saltanatının ilk yılında (1521) Belgrad'ı ele geçirmiştir. Belgrad, Orta Avrupa'nın kilidi konumunda bulunduğundan bu durum Orta Avrupa'da bir panik havasının esmesine ve zihinlerde Türk tehlikesinin yer etmesine neden olurken, aynı zamanda Avrupa'ya karşı yönelişin ilk adımını oluşturmuştur (Çeliker, 1983: 21). Kanuni'den sadece bir yıl önce, 1519'da Avusturya Arşidüklüğü'nün tahtına ise Habsburg hanedanından V. Karl (Şarlken) (1519-1521) çıkmıştır. V. Karl, fetih yerine veraset yoluyla kendisine intikal eden Felemenk, Avusturya ve İspanya toprakları (Amerika'daki yeni yerleşimler dâhil olmak üzere) ile muazzam bir imparatorluğun oluşumunu beraberinde getirmiştir (Eldem, 2006: 110). Artık Batı'ya doğru yönelen Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında Mukaddes Roma Cermen (Alman) İmparatorluğu bünyesinde (Beydilli, 1991: 174) iddialı bir rakip konumunda Avusturya'nın varlığından bahsetmek mümkündür (Eldem, 2006: 110).

Belgrad'ın fethinden sonra Osmanlılar, tüm güçleriyle Macaristan'a yüklenmişlerdir (Savaş, 2002: 555). 1526'da Mohaç ovasında Macar ordusunu yenilgiye uğratarak Macar İmparatorluğu'na son vermişler ve Budin'i (Budapeşte'yi) zapt etmişlerdir (Çeliker, 1983: 21). Böylece Türklerin Orta Avrupa'ya yerleşme süreci başlamıştır. Kanuni Mohaç Muharebesi'nde ölen Macar Kralı Layoş'un (II. Ludwig) (1506-1526) yerine Macar soylularından Yanoş Zapoli (Jan Zapoly)'yi (1526-1540) seçtirirken (Çeliker, 1983: 22) Avusturya Arşidüğü I. Ferdinand (1521-1564) bu seçimi tanımayarak kız kardeşi Maria adına hanedanın Macar toprakları üzerinde miras hakkı olduğu iddiasında bulunup (Çelebi, 2012: 55), Macar soyluları aracılığıyla kendisini Macar Krallığı'na seçtirmiştir (Çeliker, 1983: 22). Bu gelişme Macaristan'da kontrol ve hâkimiyet için Hristiyan Batı'nın Sezarî ile İslam'ın Osmanlı Sultanını iki rakip hâline getiren yeni bir askerî ve siyasi durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Savaş, 2002: 556). Neticede Kanuni, Yanoş'u tekrar Macar tahtına oturttuğu gibi 27 Eylül 1529'da da Viyana'yı kuşatmıştır (Çeliker, 1983: 22; Uzunçarşılı, 1988: 313-314).

I. Viyana Kuşatması iki devlet arasındaki ilişkileri çok daha ileri bir safhaya taşımıştır (Savaş, 2002: 557). Türk ilerleyişinin 1529'da Viyana kapılarına kadar gelmesiyle beraber, Habsburglar uzunca bir süre kendilerinin 'ululama hediyesi', Türklerin ise 'haraç' olarak adlandırdıkları bir tür vergiyi vermeye mecbur olmuşlardır (Beydilli, 1991: 174).

1579 yılı başlarında Avusturya hükûmeti Osmanlı hükûmetine başvurarak, yıllık vergilerini düzenli ödedikleri hâlde sık sık topraklarına saldırılarda bulunulduğundan yakınmıştır. Ancak kendileri de saldırıdan geri durmadıkları gibi 1580 yılından itibaren saldırılarını daha da artırmışlardır (Çeliker, 1983: 27). Bu gelişmelerin akabinde 4 Temmuz 1593'te Osmanlı İmparatorluğu Avusturya'ya harp ilan etmiştir (Çelebi, 2012: 99-100; Çeliker, 1983: 27). 1593-1606 yılları arasında vuku bulan ve 'Uzun Türk Savaşları' (Beydilli, 1991: 174) adıyla anılan savaş dönemi ise 11 Kasım 1606'da imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile sona ermiştir (Papp, 2013: 474). Bu antlaşma, Avusturya İmparatorunun Osmanlı Sultanıyla eşit olduğunun kabul edilmesi ve Avusturya'nın yıllık vergilerinin sona erdirilmesi gibi kuvvetler dengesinin artık sağlanmaya

başladığına dair emareler göstermesi bakımından Osmanlı-Habsburg ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak nitelendirilmiştir (Beydilli, 1991: 174).

İki ülke arasındaki barış hâlinin 1662’de tekrar silahlı bir mücadeleye dönüşmesi ise Erdel’in iç meselelerine Avusturya’nın müdahil olması üzerine gerçekleşmiştir (Beydilli, 1991: 174). St. Gotthard’da gerçekleşen bu mücadelede her ne kadar Raumund Graf von Montecuccoli (1609-1680), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1635-1676) kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmışsa da (Kolçak, 2012: 154) Avusturya, 1664’te imzalanan Vasvar Antlaşması ile Uyvar gibi önemli bazı kalelerini elden çıkarmak zorunda kalmıştır (Beydilli, 1991: 174).

Vasvar Antlaşması’nın hükümleri ise 1683’te vuku bulan II. Viyana Kuşatması’na kadar geçerli kalmıştır. Nitekim Macarlar, Tököli İmre (1657-1705) adlı bir prensin etrafında toplanarak kendilerine karşı oldukça sert bir yönetim uygulayan Avusturyalılara başkaldırmış (Çeliker, 1983: 30) ve Tököli bu mücadelede başarılı olamayarak Osmanlı Devleti’nden yardım istemiştir (Mufassal Osmanlı Tarihi, 1960: 2140). Bunun üzerine şanını artırarak, saray nezdindeki konumunu güçlendirmek isteyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634/1635-1683) (Köhbach, 1984: 241), Tököli’yi Osmanlı himayesine almış ve Tököli’nin Avusturya topraklarındaki harekâtına Türk birlikleri de katılmıştır. Böylece Vasvar Barışı Osmanlılar tarafından ihlal edilmiştir (Çeliker, 1983: 30). Barış ihtimalinin kalmadığını gören Avusturya (Çelebi, 2012: 115; Çeliker, 1983: 31), kendine müttefikler aramaya başlamış ve Papa XI. Innocent (1611-1689) de Hristiyan devletleri Türklere karşı birleşmeye çağırmıştır (Çeliker, 1983: 31). Neticede ‘Mukaddes İttifak’ adı verilen bu ittifaka karşı dört cephede (Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya) savaşıyan Osmanlı Devleti için adeta bir bozguna dönüşen Viyana başarısızlığı, Türkleri kayıplarını sineye çekecekleri bir barışa zorlamıştır. Türkler, 26 Ocak 1699’da Avusturya, Lehistan ve Venedik ile imzalanan Karlofça Antlaşması’yla Banat (Tımişvar) ve Erdel dışındaki tüm Macar topraklarını Avusturya’ya bırakırken, bu antlaşma karşı tarafın dikte ettirmeyi başardığı barış antlaşmalarının ilki olarak Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile olan ilişkisinde bir başka dönüm noktası olarak tarihteki yerini almıştır. Böylece gerileyen Osmanlı gücü yerini Avusturya’ya bırakmıştır (Beydilli, 1991: 174-175).

Karlofça Barışı’na rağmen Venediklilerin Akdeniz’de Osmanlı gemilerine saldırımları ve Mora halkının Katolik zulmüne karşı ayaklanmaları 1714 yılı sonlarında Osmanlıları Venediklilerle savaşmak üzere Mora seferini yapmak zorunda bırakmıştır (Çelebi, 2012: 183; Çeliker, 1983: 34). Bu harekât neticesinde Mora, Girit ve Akdeniz’de bazı adalar Venediklilerden geri alınmıştır. Ancak Avusturya, Mukaddes İttifak’a dâhil devletlerle ayrı ayrı yapılmış olan Karlofça Barışı’nı bir bütün sayıp, Mora’nın fethiyle barış antlaşmasının ihlal edilmiş olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Venedik’in uğradığı zararın tazmin edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 24 Nisan 1716’da Nemçe Seferi’ni başlatmıştır (Çeliker, 1983: 35). Bu savaşta (1716-1718) Prens Eugen (1663-1736) komutasındaki Avusturya kuvvetleri karşısında Sadrazam Ali Paşa (1667-1716) şehit olup, komutasındaki Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi alırken, 21 Temmuz 1718’de imzalanan Pasarofça Antlaşması ile de Balkanlar’daki Osmanlı hâkimiyeti ağır bir darbe yemiştir (Beydilli, 1991: 175). Zira Belgrad ile Tımişvar Avusturya’ya bırakılmış (Kurat, 1993: 249), daha önce kısmen elden çıkan Macaristan ise tamamen kaybedilmiştir (Emecen, 2007: 496).

Pasarofça Antlaşması iki devlet arasında ancak 19 yıllık bir barış dönemi sağlayabilmiştir. Nitekim Rusların Kırım, Kafkasya ve Lehistan’a yaptığı saldırılar üzerine Osmanlı İmparatorluğu 1736’da Rusya’ya sefer açmak zorunda kalmıştır (Çeliker, 1983: 35). Rusların müttefiki durumunda bulunan Avusturya, önceleri taraflar arasında aracı olmak ister gibi görünmüşse de Rusya’nın zorlaması ile 12 Temmuz 1737’de Osmanlılar aleyhine savaşa girerek, Niş kalesini zapt etmiştir (Çeliker, 1983: 36; Kurat, 1993: 276). Mamafih 1737-1739 savaşıdan mağlup çıkan Avusturya, Fransa’nın aracılığıyla sona eren bu savaşta bir felaketin eşiğinden dönmüştür (Eldem, 2006: 112). 18 Eylül 1739’da imzalanan Belgrad Antlaşması ile Belgrad’ı ve Banat hariç Pasarofça Antlaşması’yla kazandığı yerleri geri vermek zorunda kalmıştır (Beydilli, 1991: 175; Karagöz, 2008: 283-284). Öte yandan bu yenilgi Avusturya’nın Doğu’ya doğru ilerlemesine ket vurup, gelecek yüz kırk yılda

Balkanlar'daki sınırlarının çok fazla değişmeden kalmasına yol açarken 1787 yılına kadar sürecek uzun bir barış döneminin de kapılarını açmıştır (Beydilli, 1991: 175).

1787'de Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ihlali ve Rusların gittikçe artan baskıları yüzünden Türkler, Ruslara tekrar harp ilan etmek zorunda kalmışlardır (Araz, 2014: 10-11). Avusturya; Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında başlayan bu savaşa ertesi yıl katılmaya karar vermiş ve Avrupa'daki Osmanlı topraklarını Rusya ile paylaşma ümidine kapılmıştır (Eldem, 2006: 113). 1783'te Ruslar tarafından işgal ve ilhak edilerek elden çıkan ilk İslam toprağı olan Kırım'ın fethini amaçlayan Osmanlı İmparatorluğu (Tuncer, 2008: 17), böylece 1787-1791/1792 yıllarında vuku bulan savaş ile iki zorlu düşmana karşı mücadele etmiştir (Beydilli, 1991: 175). İlk aşamadaki Osmanlı zaferlerinden sonra Avusturya; üstünlük kazanmayı, hatta 1789 Ekim'inde Belgrad'ı almayı başarmış, Ada Kalesi'ni işgal etmiştir (Uzunçarşılı, 1995: 555). Ancak bu başarılarla rağmen II. Joseph'in kendi ülkesinde giriştiği reformların getirdiği huzursuzluklar (Beydilli, 1991: 175), Fransız İhtilali'nin (1789) tüm Avrupa monarşileri için bir tehdit oluşturacak duruma gelmesi (Beydilli, 1991: 175; Çeliker, 1983: 37), 11 Temmuz 1789'da İsveç ile Osmanlı Devleti'nin bir anlaşma yapması (Tuncer, 2008: 18), keza Prusya'nın 31 Ocak 1790'da Osmanlı Devleti ile bir ittifak yapması (Çeliker, 1983: 37) gibi gelişmeler II. Joseph'ten sonra tahta çıkan yeni hükümdar II. Leopold'ü (1790-1792) Osmanlılar ile 19 Eylül 1790'da Reichenbach Mütarekesi'ni imzalamak zorunda bırakmıştır (Beydilli, 1991: 175). Bu sayede Osmanlılar, ciddi bir toprak kaybı yaşamadan 4 Ağustos 1791 tarihinde Avusturya ile Zıştovi Antlaşması'nı (Kurtaran, 2006: 367) ve 9 Ocak 1792 tarihinde Rusya ile Yaş Antlaşması'nı yapabilmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile olan son savaşı da Zıştovi Antlaşması ile biten savaş olmuştur (Beydilli, 1991: 175; Çeliker, 1983: 37; Kurat, 1993: 291).

19. Yüzyılın başından itibaren iki imparatorluk arasındaki ilişkiler tamamen diplomasi alanına kaymış ve hiçbir şekilde silahlı çatışmaya dönüşmemiştir. Bu nedenle Zıştovi Barışı tarihin uzun ömürlü barışlarından biri olmuştur (Çeliker, 1983: 37). Bu aynı zamanda Avusturya'nın Avrupa'yı Osmanlı Devleti'nden korumak olan tarihî misyonunu da yerine getirmiş olması anlamına gelmiştir. Artık Avusturya'nın yeni misyonu Osmanlı topraklarını Avrupa güç dengesini sağlamak üzere Fransız ve Rus saldırılarından korumak olmuştur (Tuncer, 2008: 60-61). Nitekim her iki imparatorluk da çok uluslu yapılarından dolayı Fransız İhtilali'nden beri giderek etkili olmaya başlayan milliyetçilik akımı karşısında hassasiyet gösterdiklerinden muhafazakârlığın en ateşli savunucusu olan Şansölye Metternich'in (1809-1848) Avusturyası ile Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları büyük ölçüde örtüşmüştür (Eldem, 2006: 115). Metternich, Osmanlı yönetimine yönelik vuku bulan isyanların Rus nüfuzunun yayılmasına olanak sağlayacağını düşünmüş ve bu dönemde Avusturya; Sırp (1804), Rum (1821) ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1833) isyanları örneklerinde görülebileceği üzere Osmanlı politikasına arka çıkan bir tavır sergilemiştir (Beydilli, 1991: 175; Eldem, 2006: 115; Tuncer, 2008: 110, 114, 119). Bu minvalde Osmanlıların Avrupa modelini kısmen de olsa kabul etmek yolunda attıkları en önemli adımlardan biri olan Tanzimat Fermanı (1839) da Metternich'in muhafazakâr görüşüne göre fazla liberal bir girişim olarak algılanmıştır (Eldem, 2006: 116). Zira bu husus Avusturya gibi çok uluslu bir imparatorluk için de olumsuz bir örnek teşkil edebilirdi (Tuncer, 2008: 132).

1848 ihtilallerinde Avusturya'da vuku bulan Macar-Leh ayaklanması neticesinde ülkeden kaçan Macar ve Leh milliyetçilerin Osmanlı topraklarına iltica etmeleri ve Avusturya'nın baskılarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bunları iade etmek istememesi ise Osmanlı ile Avusturya İmparatorluğu arasında mülteciler meselesinin doğmasına ve iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır (Beydilli, 1991: 176; Nazır, 1999: 176). Bununla birlikte iki ülkenin siyasi ilişkilerinde ortak çıkarları baskın çıkmış ve bunun somut bir örneği birkaç yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'yla Rusya'yı bir kez daha karşı karşıya getiren Kırım Savaşı'nda görülmüştür (Eldem, 2006: 117). 1853'te gerçekleşen bu savaş, 1854'te İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmalarıyla bir anda genişlerken (Beydilli, 2007: 169) savaşın başında tarafsız kalan ve bu savaşa doğrudan katılmayan Avusturya, kendi nüfuz alanında gördüğü Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından Tuna prensliklerinden Rus kuvvetlerini tahliye etmek için harekete geçmiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti ile 14 Haziran 1854'te Boyacıköy Antlaşması'nı yapmıştır. Rusların Batı

Karadeniz’de olası hareketlerine karşı kesin bir tavır alarak, müttefik kuvvetlere önemli destekte bulunmuş ve nihayet Rusya’yı Eflak ve Boğdan’dan çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır (1854) (Beydilli, 1991: 176).

1867’de Avusturya İmparatorluğu; Avusturya ile Macaristan ‘İkili Krallık’, yani Macaristan’ın Avusturya ile eşit haklara sahip ve iç idaresinde tamamen serbest bir krallık olarak devletin yarısını teşkil ettiği, Avusturya İmparatorunun aynı zamanda Macaristan Kralı olduğu dualizm esası üzerine yeniden düzenlenmiştir (Avusturya Macaristan Hükûmeti ve Ordusu, 1914: 3). Böylece imparatorluk dış politikada kanatlarından biri olarak Macar Krallığı’nın eski sınırlarına ulaşmak arzusuyla Balkan meselelerine ilgisini artırmış ve güney sınırının güvende tutulması için Bosna-Hersek oldukça önemli hâle gelmiştir (Beydilli, 1991: 176). Balkanlar’daki Osmanlı hâkimiyetinin 1875’te çıkan Hersek İsyanı’yla (Çakmak, 1996: 75) sarsıldığı bir zamanda İkili Monarşi’nin Dışişleri Bakanı Andrassy (1871-1879), kendi adıyla anılmakla beraber diğer büyük devletlerle birlikte tespit edilen ve içeriğinde Osmanlı Devleti’nden bazı ıslahatlar yapmasının istendiği notayı Bâbiâli’ye vermiştir (Beydilli, 1991: 176; Mahmud Celâleddin Paşa, 1983: 71-76). 93 Harbi olarak da zikredilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması’yla da İkili Monarşi’ye Bosna-Hersek’i işgal ve idare etme hakkı tanımıştır (Beydilli, 1991: 176; Olaş, 2007: 29). Bundan 16 gün sonra başlatılan işgal, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları arasındaki ilişkilere oldukça zarar vermiştir (Beydilli, 1991: 176). İlişkilerin normale dönmesi 21 Nisan 1879 tarihinde yapılan Yenipazar Antlaşması ile gerçekleşmiştir (Beydilli, 1991: 176; Drekanda, 2013: 30).

Öte yandan Makedonya meselesinde (1878-1913) Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki politik uzlaşma Balkanlar’daki statükonun korunmasında mühim bir rol oynamıştır (Beydilli, 1991: 176). 1907 yılının sonuna gelindiğinde İkili Monarşi’nin Dışişleri Bakanı Aehrenthal (1906-1912), Rusların iyi niyeti henüz devam ederken Avusturya demir yollarını Rumeli demir yollarına bağlayacak Sancak demir yolu projesini gündeme getirerek, Avusturya-Macaristan’ın çıkarları konusunda bir hamle yapmıştır (Bridge, 2013: 66; Yılmazata, 2013: 100). Bu durum statükonun Avusturya lehine bozulması anlamına geldiğinden Rusya ve Balkan hükûmetleri tarafından endişe ile karşılanmıştır (Yılmazata, 2013: 110). Osmanlı Sultanının 4 Şubat 1908’de söz konusu proje için ‘lütufluk bir irade ihvan etmesi’ ise bir bakıma Avrupa devletler konseyini parçalayan ve Makedonya’da Mürtzsteg güçlerinin örgütlemekte oldukları adli reformlar tehdidinden kurtaran bir ‘nifak tohumu’ ekmiştir (Bridge, 2013: 66). Bu proje her ne kadar gerçekleştirilememiş (Yılmazata, 2013: 119) de olsa Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları arasındaki ilişkiler 1908 yılının başlarında yakınlaşmaya başlamıştır (Bridge, 2013: 67). Mamafih bu olumlu hava Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyetin ikinci kez ilanının ardından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun 5 Ekim 1908’de yaklaşık 30 yıldır işgal ve idare ettiği Bosna-Hersek’i ilhak etmesiyle dağılmıştır (Beydilli, 1991: 176; Özkan, 2002: 89; Yılmazata, 2013: 141). İlhaka mukabil Türkler İkili Monarşi’yi ciddi bir maddi tazminat ödemeye zorlamak veya ilhaknameyi tamamen iptal edebilmek umuduyla Avusturya mallarını boykot etmeye başlamışlardır (Çetinkaya, 2004: 103; Elmacı, 1996: 15). Nihayetinde 26 Şubat 1909’da Osmanlı Devleti’nin, 2.5 milyon Osmanlı lirası tazminat karşılığında ilhakı resmî olarak tanınmasıyla ilişkiler normale dönmüştür (Beydilli, 1991: 176; Möhring, 1978: 47). Ne var ki bu ilhak Osmanlı Devleti’nin ardından mirasını paylaşmayı bekleyen diğer devletlere de aradıkları fırsatı vermiştir. Nitekim bu tasfiye hareketinin diğer sonuçları Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilanı (1908), Girit’in Yunanistan’a ilhakı (1908) ve Trablusgap (1911) ile Balkan savaşları (1912-1913) olmuştur (Beydilli, 1991: 176).

28 Haziran 1914’te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin Saraybosna’da bir Sırp milliyetçisinin suikastı sonucu hayatlarını kaybetmeleri I. Dünya Savaşı’nın fitilini ateşlemiştir (Avusturya Macaristan Hükûmeti ve Ordusu, 1914: 32; Eldem, 2006: 123). 28 Temmuz 1914’te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan’a savaş ilan etmiştir (Eldem, 2006: 123). 11 Kasım 1914’te de Osmanlı Devleti Avusturya’nın müttefiki olarak savaş ilan edip (Keskin, 2006: 17), İtilaf Devletleri’ne karşı verilen savaşın ağır yükü altına girmiştir (Beydilli, 1991: 177). Böylece Avrupa’nın iki ihtiyar imparatorluğu sonlarını getirecek olan bir maceraya da birlikte sürüklenmişlerdir (Eldem, 2006: 124). Bu savaşta Osmanlı İmparatorluğu birkaç top ve bir miktar askerî malzeme dışında Avusturya’dan büyük bir yardım görmezken (Çeliker, 1983: 40), 15. Kolordu birliklerini Galiçya’ya göndermiştir (Dağlar, 2006: 51). Bulgaristan’a da Üçlü

İttifak yanında savaşa girmesi için arazisinden az da olsa bir miktar toprak vermiştir (Çeliker, 1983: 40). Nitekim savaş neticesinde Avusturya-Macaristan 4 Ekim'deki mütarekeyi takip eden bir buçuk aylık süre içinde tamamen dağılmıştır (Eldem, 2006: 124). Macarlar, Çekler, Slovaklar, Yugoslavlar bu birlikten ayrılarak Macaristan, Çekoslovakya, Yugoslavya devletleri olarak ve Avusturya ise 'Alman Avusturya' adı altında kurulmuştur (Eldem, 2006: 125). Osmanlı İmparatorluğu ise 30 Ekim'de imzaladığı mütarekenin ardından işgale uğramış ve Atatürk önderliğinde Anadolu'da başlayan direniş hareketiyle uzun bir mücadeleden sonra işgalden kurtulmayı başarmıştır (Çeliker, 1983: 1; Eldem, 2006: 125). 1922'de saltanat kaldırılarak, ertesi sene Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur (Eldem, 2006: 125).

3.2. Türkiye ve Avusturya Ders Kitaplarında Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

3.2.1. Türkiye Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 1. Kitap (Şahin, Özen ve Midilli, 2016a), İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 2. Kitap (Şahin, Özen ve Midilli, 2016b), İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 3. Kitap (Şahin, Özen ve Midilli, 2016c), İlköğretim Sosyal Bilgiler 5. Sınıf Ders Kitabı (Özensoy ve Aynacı, 2016) ve İlköğretim Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı'nda (Karabıyık, 2014) Habsburglar ya da Avusturya hakkında bir bilgiye yer verilmediği görülmektedir.

3.2.1.1. İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı'nda Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

İstanbul'daki kadar geniş müsamahaya hiçbir yerde rastlanmaz. Orada her din ve mezhebin kendi mabedi vardır. Türkler diğer dinlere karşı kin duymazlar. Fatih bir millet olan Türkler, idareleri altındaki çeşitli milletleri Türkleştirmeye çalışmamış, onların din ve âdetlerine saygı göstermişlerdir. Romanya için Rus veya Avusturya idaresi yerine Türk idaresi altında yaşamak bir talih eseri olmuştur. Zira aksi takdirde bugün Romen milleti diye bir millet olmayacaktı.

Ahmed Djevad, *Yabancılar Göre Eski Türkler*, s. 78-79

Şekil 1 *Yabancılar göre eski Türkler*

Şekil 2 *Mehter takımı*

İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı'nda "*Osmanlı'da Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü*" başlıklı konuda Osmanlı Devleti'nde farklı inanç ve kültürlerden insanların birlikte hoşgörü içinde yaşadıkları ifade edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin uzun süre güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürmesinde farklı kültürlerle hoşgörülü davranmasının etkisi olduğuna vurgu yapılmıştır (Evirgen, 2016: 75). Yabancıların gözüyle Osmanlı yönetim anlayışı içindeki hoşgörü anlatılırken Osmanlı yönetim anlayışı ile Rusya ve Avusturya idarelerine yönelik bir karşılaştırmaya yer verilmiştir (Evirgen, 2016: 75).

Şekil 3 Avusturya’da minareye benzer kuleleri ile bir yapı

“Osmanlı-Avrupa Etkileşimi” başlıklı konuda ise Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetini 15. yüzyılda Balkanlar’a, 16. yüzyılda Orta Avrupa’ya kadar genişletmesiyle Avrupa devletleri ile yakın ilişkiler kurduğundan bahsedilmiştir. Askerî, siyasi ve ticari ilişkilerin de zaman içinde iki uygarlığın birbiriyle etkileşimine neden olduğu ve bu etkileşimde tacirlerin, elçilerin ve seyyahların önemli rol oynadıkları belirtilmiştir. 1665’te Avusturya’nın başkenti Viyana’ya gönderilen Kara Mehmet Ağa’nın elçilik heyetinin de müzik alanında Avrupa’yı etkilediği, heyetin beraberindeki mehter takımının Viyana’da gösteriler yaptığı, Osmanlı müziğinin halk tarafından hayranlıkla izlendiği ve bundan etkilenecek bazı Osmanlı müzik aletlerinin bando ve orkestralarda kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir (Evirgen, 2016: 80). Haydn (1732-1809), Mozart (1756-1791)* ve Beethoven (1770-1827) gibi müzisyenlerin de Osmanlı müzik ve kültürünün tesiriyle eserler yazdıkları belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 80). Mozart’ın ‘Türk Marşı’nı yazarken mehter müziğinden, Beethoven’ın da ‘Büyük Senfoni’ adlı eserinde mehter takımındaki müzik aletlerinden faydalandığı dile getirilmiştir (Evirgen, 2016: 80). Osmanlı Devleti’nin Avusturya’yı mimarî yönden etkilediğini gösteren bir örnek de minareye benzer bir yapının oluşturulması olarak ifade edilmiştir (Evirgen, 2016: 81).

Aynı konuda 17. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da en geniş sınırlarına ulaştığı, ancak II. Viyana Kuşatması’nın Osmanlı Devleti adına başarısızlıkla sonuçlandığı, arka arkaya alınan yenilgilerin ardından 1699’da Karlofça Antlaşması’nın imzalandığı, bu antlaşma ile Avusturya, Venedik ve Lehistan’a önemli topraklar verildiği ve Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleri karşısında üstünlüğünü kaybetmeye başladığı belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 81). 18. Yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nin kaybettiği yerleri geri almaya çalıştığı, ancak Avusturya karşısında başarılı olamayarak 1718’de Pasarofça Antlaşması’nı imzaladığı, bu antlaşmanın imzalanmasıyla Osmanlı ile Avrupa devletleri arasında barış döneminin başladığı, bu dönemin daha sonra ‘Lale Devri’ olarak isimlendirildiği, bu dönemin aynı zamanda Avrupa ile ilişkilerin geliştiği ve kültürel çalışmaların arttığı bir dönem olduğu, Osmanlı Devleti’nin Paris, Londra, Viyana gibi önemli Avrupa

* Diğer besteciler gibi yalnızca mehter müziğinden esinlenmekle kalmayıp, eserlerinde konu olarak doğrudan Türkleri seçen Mozart ile ilgili belirtilmesi gereken ve oldukça dikkate değer bir husus da Türklerle barış sağlamak için var gücüyle uğraşan Maria Theresia’nın ardından iki ülke arasındaki ilişkilerin hayli bozulmuş olduğu bir dönemde, en önemli eseri olan “Saraydan Kız Kaçırma” adlı operasında (1782) hümanizm idealini Türk Paşası Selim üzerinden ortaya koymasındır. Mozart, Avusturya’nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinin bozulmasına rağmen tüm askerî ve siyasi hırsların üstünde Türklere karşı ilgisini barışsever bir şekilde göstermeye devam etmiştir. Sanat ve müzik tarihçisi Cevad Memduh Altar’ın (1902-1995) “Zafer Milletindir” adlı haftalık dergide Mozart’ın Türkiye’ye olan ilgisine yönelik yayımlanan makalesi için bkz. <http://cevadmemduhaltar.com/makale-mozartin-ilgisi.html>, 08.03.2019.

başkentlerine elçiler gönderdiği ve bu elçilerin Avrupa'daki kültür ve sanat etkinliklerini, bilimsel ve teknik gelişmeleri takip edip, Osmanlı'ya aktardıkları ifade edilmiştir (Evirgen, 2016: 81).

Türkler vücut temizliğine çok dikkat ederler. Bundan dolayı sık sık yıkanır. Kibar evlerinde hamamlar vardır. Evlerinde hamamı bulunmayan diğer orta tabakaya mensup Türkler umumi hamamlara giderler.

Ogler Ghislain De Busbecq, Türkiye'yi Böyle Gördüm, s. 112

İstanbul'a doğru ilerlediğimiz sırada, mevsim kış olmasına rağmen, lale, sümbül, nergis gibi çiçeklerin açmış olduğunu hayretle gördük. Lalelerin fazla bir kokusu olmamakla beraber görünüşlerinin güzelliği ve renklerinin çeşitliliğine hayran olmamak mümkün değildir. Türkler çiçeğe aşırı derecede düşkündürler. Güzel bir çiçek için büyük miktarda para vermekten çekinmezler. Bunları çoğu defa bana hediye ediyorlardı.

Ogler Ghislain De Busbecq, Türkiye'yi Böyle Gördüm, s. 35

Şekil 4 Türkiye'yi böyle gördüm

"Seyahatnamelerde

Osmanlı Kültürü" başlıklı konuda Türklerin temizliğe düşkünlüğünden ve hamam kültürünün seyahatnamelerde sıkça yer bulduğundan bahsedilmiştir. Bu hususta Avusturya Elçisi Busbecq'in seyahatnamesinden bir alıntıya yer verilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki bitkileri inceleyen Busbecq'in o dönemde Avrupalıların tanımadığı lale bitkisinin soğanlarını Avrupa'ya götürdüğü ve laleyi Avrupa'ya tanıttığı belirtilmiştir. Busbecq'in Türklerin çiçek yetiştirme tutkusunu nasıl açıkladığına dair bir ifadeye de yer verilmiştir (Evirgen, 2016: 87).

"I. Dünya Savaşı" başlıklı konuda bilimsel ve teknolojik alandaki ilerlemeler sonucunda sanayileşen Avrupa ülkelerinin sömürge ve pazar arayışına girdikleri ve sanayi inkılabının öncüsü olan İngiltere ile Fransa'nın güçlü sanayileri ve geniş sömürgeleriyle Avrupa'nın söz sahibi ülkeleri arasında oldukları belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 164). 19. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da güçler dengesinin bozulduğu, İtalya'nın 1870'te, Almanya'nın da 1871'de siyasi birliklerini tamamlayıp önemli devletler hâline geldikleri ve İtalya ile Almanya'nın sanayilerini güçlendirmek için ham madde ve pazar arayışına girdikleri ifade edilmiştir. Ardından İtalya ve Avusturya-Macaristan'ın Üçlü İttifak Devletleri grubunu meydana getirdiklerinden, bu durumun İngiltere ve Fransa'yı birbirine yaklaştırdığından ve aralarına Rusya'yı da alarak Üçlü İtilaf Devletleri grubunu oluşturduklarından, böylece I. Dünya Savaşı'na zemin hazırladıklarından bahsedilmiştir (Evirgen, 2016: 164).

Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik akımının Avrupa'daki milletlerin kendi bağımsız devletlerini kurmak için harekete geçmelerine yol açtığı, Almanya'nın daha önce Fransa'ya ait olan Alsas-Loren bölgesini işgal etmesinin iki devletin ilişkilerini gerginleştirdiği, Balkan topraklarının Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında çekişmeye neden olduğu ve iki devletin de Balkanlara hâkim olmak istemesinin iki ayrı grupta yer almalarında etken olduğu belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 164). Ayrıca 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin hemen her alanda büyük bir değişim yaşadığı, üç kıtada geniş sınırları olan Osmanlı Devleti'nin Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımından etkilenen azınlıkların ayaklanmaları ile karşı karşıya kaldığı, başta Rusya olmak üzere, Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Fransa'ya karşı önemli topraklar kaybedildiği ifade edilmiştir (Evirgen, 2016: 165).

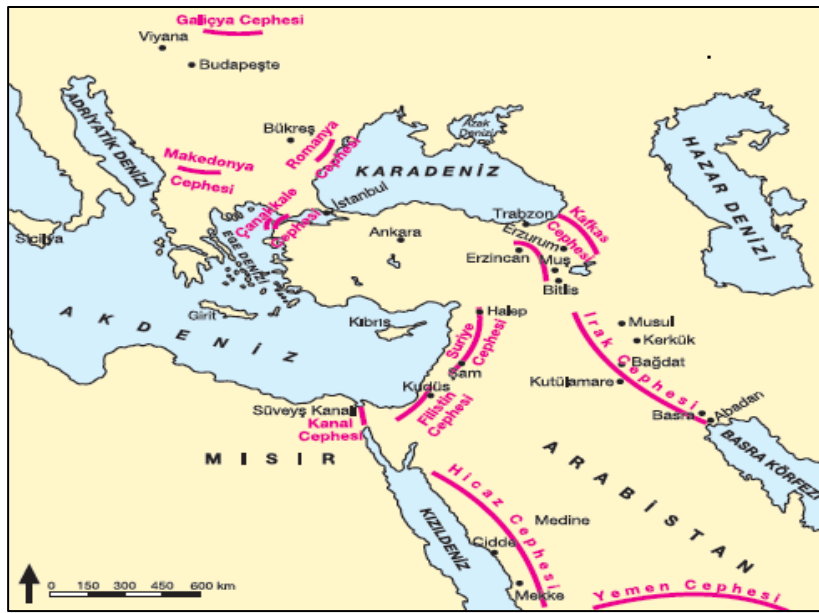
Şekil 5 Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Franz Ferdinand

28 Haziran 1914 tarihinde Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi olan Princip tarafından öldürülmesinin ise barut fıçısına dönen Avrupa'da savaşı başlatan kıvılcım olduğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun katillerin Sırbistan tarafından korunduğunu ileri sürerek bu devlete savaş açtığı ve iki devlet arasında başlayan bu savaşın İtilaf ve İttifak devletlerinin de birbirlerine savaş ilan etmeleriyle kısa sürede bir dünya savaşına dönüştüğü belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 166).

Şekil 6 İttifak Devletleri hükümdarlarını gösteren kartpostal

Ayrıca bu savaşla ilgili olarak suikaste uğrayan Velihaht Franz Ferdinand'ın resmi ile I. Dünya Savaşı sırasında basılan ve Sultan V. Mehmet ile İmparator Franz Joseph'in müttefik olarak görüldükleri bir kartpostala yer verilmiştir (Evirgen, 2016: 166).

Şekil 7 I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheleer

Keza aynı konuda I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelere ilişkin bir haritaya da yer verilmiş ve Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Bulgaristan'a yardım amacıyla toprakları dışında bulunan Galiçya, Makedonya ve Romanya cephelerine asker gönderdiği ve bu cephelerde Rusya, Romanya ve Fransa ile savaşıldığı belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 169).

I. Dünya Savaşı'nda yorgunluk ve ekonomik sıkıntıların ilk işaretlerinin ittifak kanadından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'dan geldiği, ekonomik ve sosyal sıkıntılar içinde olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun barış istediği, Bulgaristan'ın Makedonya Cephesi'nde Fransa ve Sırbistan karşısında yenilerek savaştan çekildiği, bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle bağlantısının kesildiği, İstanbul'un işgal tehlikesi altına girdiği ve 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf devletleriyle ağır şartlar taşıyan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildiği bilgisine yer verilmiştir (Evirgen, 2016: 171). I. Dünya Savaşı'nın; etkileri günümüze kadar süren önemli ekonomik, toplumsal ve siyasi sonuçlar doğurduğundan, milyonlarca insanın öldüğünden, yaralandığından ya da sakat kaldığından, Avrupa'nın siyasi haritasının yeniden çizildiğinden, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin yıkıldıklarından ve Türkiye, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya, Estonya, Finlandiya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Yugoslavya gibi devletlerin kurulduğundan bahsedilmiştir (Evirgen, 2016: 172).

3.2.2. Avusturya Geschichte und Sozialkunde/Politische Bildung Ders Kitaplarında Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

3.2.2.1. Zeitbilder 2 (Tarih Öncesi Çağlardan Orta Çağ'a) Ders Kitabı'nda Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

Zeitbilder 2 ders kitabında yer verilen "*Die Römer erobern ein Weltreich/Romalılar Dünya İmparatorluğu Olma Yolunda*" başlıklı konuda; Romalıların İtalya'yı yönettiklerinden, Kelt istilasından, zaferle sonuçlanan savaşlarla neredeyse bütün İtalya Yarımadası'na hakim olduklarından, lejyon adını verdikleri askerî birlikler oluşturduklarından, Kartaca'yı ele geçirdiklerinden (Wald, Scheucher, Scheipl ve Ebenhoch, 2012: 86), ardından Doğu Akdeniz'de fetihler yapmaya başladıklarından ve neredeyse tüm Akdeniz'e hükmettiklerinden, Alpleri ele geçirdiklerinden, Sezar döneminde tüm Galya'nın zapt edildiğinden ve askerlerin Britanya'ya dahi indiklerinden bahsedilmiştir (Wald ve diğerleri, 2012: 87). MS 2. yüzyılın başında Roma İmparatorluğu'nun oldukça geniş sınırlara ulaştığı ve bundan böyle Roma İmparatorluğu'nun bekasını korumaya çalıştığı, Roma İmparatorlarının MS 395'te Batı ve Doğu İmparatorluğu'na bölünerek idare ve savunmayı iyileştirmeye çalıştıkları, Avrupa Hunlarının birçok Cermen kabilesi halkının göçüne ve aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun yavaş yavaş bozulmasına neden oldukları, Odoaker'in MS 476'da Batı Roma İmparatorluğu'na son verdiği, Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1453 yılına kadar ayakta kaldığı ve İstanbul'un fethinden sonra Osmanlıların neredeyse 400 yıl boyunca Güneydoğu Avrupa'ya hükmettikleri belirtilmiştir (Wald ve diğerleri, 2012: 87).

"*Das Oströmische Reich der Byzantiner/Bizanslıların Doğu Roma İmparatorluğu*" başlıklı konuda; göç dalgasıyla Batı Roma İmparatorluğu'nun 476'da yıkıldığı, buna karşılık Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1000 yıldan fazla varlığını sürdürdüğü, Konstantinopol'ün Roma İmparatoru Konstantin tarafından MS 330'da Yeni Roma olarak kurulduğu, Avrupa ile Asya arasındaki kara yolu ve Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan deniz yolu ile kentin gelişimine ve zenginliklerine önem verildiği ifade edilmiştir. Ardından öğrencilerden bir şehrin nasıl kuşatılabileceğini ve fethedilebileceğini tartışmaları istenmiştir. 1453'te Osmanlıların uzun mücadelelerden sonra Orta Çağ'da Avrupa'daki en kuvvetli surları yendikleri ve artık Avrupa'ya giden yolun Osmanlılar için açıldığı belirtilmiştir (Wald ve diğerleri, 2012: 110).

Şekil 8 Ayasofya Müzesi

Aynı konuda Konstantinopol'ün Hristiyanlığın Doğu merkezi olduğundan, uzun süredir Hristiyanlığın en büyük kilisesi olan ve 5. yüzyılda inşa edilen Ayasofya'nın Konstantinopol'de bulunduğundan, buradan misyonerlerin Güneydoğu Avrupa'daki Slavlara ve Rusya'ya Hristiyanlığı götürdüklerinden, iki önemli misyoner olan Kyrill ve Method'un kutsal yazıları Slavca'ya çevirdiklerinden ve bunun için Yunan harflerinden Kiril alfabesini oluşturduklarından bahsedilmiştir (Wald ve diğerleri, 2012: 111). Daha sonra öğrencilerden bir halkın kültüründe yazının neden önemli bir yeri olduğunu tartışmaları ve bugün Kiril alfabesinin hangi ülkelerde kullanıldığını öğrenmeleri istenmiştir. İstanbul'un Slav dillerinde 'Çarın Şehri' anlamına gelen 'Carigrad' ve bunun Kiril alfabesi ile yazım şekli gösterilmiştir. Ayrıca Konstantinopol'ün İstanbul olduğu belirtilmiş ve eski Hristiyan kiliselerinin camiye dönüştürülerek, minarelerle donatıldığı ifade edilip, bununla ilgili bir görsel yer verilmiştir (Wald ve diğerleri, 2012: 111).

3.2.2.2. Zeitbilder 3 (Yeni Çağ'dan I. Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar) Ders Kitabı'nda Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) İlişkileri

Zeitbilder 3 ders kitabında yer verilen "Eine neue Zeit-die wiederentdeckte Antike/Yeni Bir Çağ-Yeniden Keşfedilen Antik Çağ" başlıklı konuda Orta Çağ'da okuma yazma bilen ve İncil ya da diğer dinî yazıları değerlendirebilecek kişi sayısının oldukça az olduğundan ve Antik yazarların da dinsiz olarak görüldüklerinden okumak için tercih edilmediklerinden bahsedilmiştir. Osmanlıların 1453'te Konstantinopol'ü fethetmelerinin Antik yazıları yeniden modern hâle getirmede bir dönüm noktası olduğu belirtilmiştir. Bu fetih sonrası birçok Yunan bilginin Batı Avrupa'ya ve özellikle İtalya'ya kaçtıkları, bunların eski Yunan ve Romalı yazar ve bilim insanlarından edindikleri bilgilerini buraya taşıdıkları, böylece Orta Avrupa'da Antik'e büyük bir ilgi uyandırdıkları ifade edilmiştir (Scheucher, Wald ve Ebenhoch, 2013: 8).

"Die Europäer entdecken die Welt/Avrupalıların Dünyayı Keşfi" başlıklı konuda; Avrupalıların neden ve nasıl Hindistan'a gitmek istedikleri sorusuna yanıt aranmıştır. Haçlı Seferleri'nden beri Avrupa ile Şark arasında ticaretin geliştiği, Avrupalıların özellikle baharat, ipek ve pamuk talep ettikleri, Osmanlıların 1453'te Konstantinopol'ü fethetmeleriyle Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya giden ticaret yollarının engellendiği ve bunun da Avrupalılar tarafından sevilen egzotik ürünlerin oldukça yüksek fiyatlara geleceği anlamı taşıdığı, böylece yeni ticaret yolları arayışına başlandığı belirtilmiştir. Bu hususta Portekizli kaptanların Afrika kıyılarından yola çıktıkları ve 1498'de Vasco da Gama'nın Hindistan'a ulaştığı ifade edilmiştir. Ayrıca 1492'de Kolomb'un da Hindistan'a daha hızlı bir şekilde ulaşmak amacıyla yolculuğa çıktığı bilgisine yer verilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 14).

“... und erbe!/Miras” başlıklı konuda evlilikler yoluyla İspanya, Bohemya ve Macaristan krallıklarının varisliğinin Habsburglara geçtiği ifade edilmiştir. 1526’da Bohemya ve Macaristan kralı Osmanlılarla Mohaç’ta yaptığı savaşta ölünce bu toprakların Habsburglara katıldığı belirtilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 135).

“Glaubensspaltung und Glaubenserneuerung/İnanç Ayrılığı ve Reform” başlıklı konuda Katolik inancı savunan Kutsal Roma İmparatoru V. Karl’ın Luther’in öğretilerinden ve öğretisinin kısa sürede yayılmasından hoşnut olmadığı, ancak o sıra gerek Osmanlılara gerekse Fransızlara karşı savaşta bulunduğu ve Protestanlığı kabul eden prenslerin askerî yardımlarına ihtiyacı olduğundan Lutherilerin dinî özgürlük talepleriyle karşı karşıya kaldığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlıların Viyana’yı ilk kuşatmalarını bitirdikten sonra İmparatorun da Evanjelizm öğretisini yasakladığı ve Luther’in takipçilerinin bunu protesto ettikleri, buna istinaden bugün hâlâ kendilerinin Protestanlar olarak adlandırıldıkları belirtilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 30).

“Österreich wird zu einer europäischen Großmacht/Avusturya Avrupa’nın Büyük Bir Gücü Oluyor” başlıklı konuda; Sadrazam Kara Mustafa Paşa’nın 1683’teki savaşta Osmanlı komutanı olduğundan ve savaş kaybedince Sultanın emriyle boğularak öldürüldüğünden bahsedilip, Kara Mustafa Paşa ile İmparatorluk ordusunun Kahlenberg yamacından Osmanlı askerlerine saldırılarının resimlerine yer verilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 135).

Şekil 9 Kara Mustafa Paşa

Şekil 10 Kahlenberg yamacından yapılan saldırı

Aynı konuda Habsburgların, topraklarının genişlemesiyle Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu gibi iki düşman kazandığı belirtilmiştir. Türklerin Balkan Yarımadası ile Macaristan’ın çoğunu fethettikleri ve 1529’da Viyana’yı ilk kez kuşattıkları, şehri ele geçirememekle birlikte bir tehdit olarak kaldıkları ifade edilmiştir. 17. Yüzyılın ikinci yarısında Türklerin yine büyük bir saldırı başlattıkları, iki ay boyunca şehri kuşattıkları ve İmparator I. Leopold’ün Avusturyalılar, Almanlar ve Polonyalılardan oluşan büyük bir ordu kurmayı başardığı bilgisi verilmiştir. Ardından II. Viyana Kuşatması’nın Viyanalı Osmanlı tarihçisi Richard Kreutel’den alıntılanan Türk günlüğüne göre betimlenmesi ile bu kuşatma hakkında galip Kral Sobieski’nin anlatımına yer verilmiş ve öğrencilerden bu metinleri karşılaştırmaları istenmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 138). Ayrıca 1683’teki Viyana Kuşatması’nın Avusturya ve Avrupa tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu, bu tarihe kadar Osmanlıların saldırıya geçtikleri ve Avusturyalıların sadece kendilerini savunabildikleri, bu tarihten sonra artık İmparatorluk ordusunun saldırıya geçtiği, Transilvanya ile birlikte bütün Macaristan, Hırvatistan, Slovenya ve Banat’ı ele geçirdikleri ifade edilmiştir. Bu savaşta Prens Eugen’in de muzaffer bir komutan olarak öne çıktığı belirtilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 139).

“Der Erste Weltkrieg beginnt-Anlass und Ursachen/I. Dünya Savaşı Başlıyor-Sebepler ve Nedenleri” başlıklı I. Dünya Savaşı’ndan bahsedilen konuda 28 Haziran 1914 tarihinde, Bosna’nın başkenti Saraybosna’da

Avusturya Veliahdı Franz Ferdinand'ın eşi Sophie ile arabada dolaşırken Sırp gizli örgütü 'Kara El' üyesi tarafından öldürüldükleri ifade edilmiştir. Bu durumun I. Dünya Savaşı'nın bir tetikleyicisi olmakla birlikte savaşın pek çok nedeni olduğunun bilindiğine dikkat çekilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 122). Silahlanma yarışı, milliyetçilik problemleri, Avusturya'nın 1878'de işgal ettiği Bosna ve Hersek'i kesin olarak İmparatorluk topraklarına katması ve Rusya'nın Slavların koruyuculuğu rolünü üstlenmesiyle Balkanlar'da yaşanan kriz, Avrupa devletleri arasında gittikçe artan güvensizlik ve yapılan gizli antlaşmalar I. Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında gösterilmiştir. 1914 yılına gelindiğinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan ve İtalya (1915 yılına kadar) ile Fransa, Rusya, İngiltere, İtalya (1915'ten sonra), ABD (1917'den sonra) ve diğer birçok devletin katıldığı I. Dünya Savaşı'nın askerî blokları merkezî kuvvetler ve müttefikler olarak belirtilmiştir (Scheucher ve diğerleri, 2013: 123).

3.2.2.3. Zeitbilder 4 (I. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Kadar) Ders Kitabı'nda Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkileri

Zeitbilder 4 ders kitabında yer alan "Veränderungen in Europa/Avrupa'da Değişim" başlıklı konuda; I. Dünya Savaşı'nda dört büyük güç olan Avusturya-Macaristan, Almanya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi açıdan değişikliklere uğradıkları, belirgin şekilde parçalandıkları ya da değiştikleri, Habsburg Monarşisi'nin topraklarında yeni devletler ortaya çıktığı, Avusturya'da cumhuriyetin ilan edildiği, keza Almanya'da da Weimar Cumhuriyeti olarak bilinen demokratik bir hükümet biçiminin ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'un 14 nokta olarak da bilinen Avrupa'da barışçıl bir düzenin sağlanmasına yönelik fikirlerinden ve ardından müttefik kuvvetler ile merkezî devletler arasında barış antlaşmaları yapıldığından bahsedilmiştir (Ebenhoch, Scheucher ve Wald, 2014: 8).

"Fremdsein in Österreich/Avusturya'da Yabancı Olmak" başlıklı konuda; Avusturya'da tanınan altı etnik gruptan insanların yaşadıklarından, bunlara tanınan haklardan ve bu hakların uygulanmasında siyasi açıdan kimi sorunların yaşanabildiğinden bahsedilmiştir. Avusturya ekonomisinin toparlanma sürecinde konuk çalışanlar olarak özellikle Türkiye'den ve eski Yugoslavya'dan insanlar geldiği ve konuk çalışanların ailelerinin de onları takip ettiği, konuk çalışanların orada çalışan, yaşayan ve vergi veren göçmenler oldukları, bunların çocukları veya torunları her ne kadar Avusturya'da doğup büyüseler de bazen yabancı olduklarının düşünüldüğü ifade edilmiştir (Ebenhoch ve diğerleri, 2014: 148). 1956'da Macaristan'dan yaklaşık 200.000 kişinin kaçtığı ve bu durumda büyük bir yardımseverlik gösterildiği, o zamandan beri mültecilerin, ülkelerinde ölüm veya hapis cezasına çarptırılanların, Irak'tan veya Türkiye'den Kürtlerin, Afrika ya da Uzak Doğu ülkelerinden insanların Avusturya'dan sığınmacı ve iş arayanlar olarak talepte buldukları belirtilmiştir (Ebenhoch ve diğerleri, 2014: 149).

Şekil 11 1914'te basılan bir kartpostal

“Das gemeinsame Haus Europa/Ortak Yurt Avrupa” başlıklı konuda; Avrupa’nın yüzyıllar boyunca savaş hâlinde bulunan bir kıta olduğu, halkların, devletlerin ve hükümdarların kıtayı kendi egemenlikleri altına almak için uğraştıkları, uzun yıllar Avrupa’da birliğin fetih ve üstünlük politikasıyla sağlanmaya çalışıldığı belirtilmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ise iyice yıpranan Avrupa’da sürekli kan dökülmesine son vermek istendiği, güçlü bir Avrupa hayalinin ancak barış ve anlayış içinde gerçekleştirilebileceğinin kabul edildiği ve Avrupa devletlerinin gönüllü ekonomik ve politik bağlarla yakından bağlı olduklarında aralarında savaşların da artık mümkün olmayacağı düşünceleriyle Avrupa’da birlik temellerinin atıldığı ifade edilmiştir. 1951’de Sovyetler Birliği tehlikesine karşı Batı Avrupa ülkelerini birleştirmesi amacıyla Avrupa Kömür Çelik Topluluğu’nun kurulduğu ve bunun Avrupa birleşmesinin başlangıcı olduğu dile getirilmiştir. Bu hususta 1870/71 Prusya-Fransa savaşının öncesinde basılmış olduğu ve 1914’te tekrar basıldığı belirtilen bir kartpostala yer verilmiş ve öğrencilerden bu kartpostal üzerinden Avrupalı devletler arasındaki ilişkileri değerlendirmeleri istenmiştir (Ebenhoch ve diğerleri, 2014: 98).

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkilerinde mücadele ve müttefiklikle geçen tarihî süreç içerisinde askerî ve siyasi pek çok olay yaşanmış olmakla birlikte bunların ders kitaplarına yansısı belirli olaylar üzerinde olmuştur. Avusturya’da Geschichte und Sozialkunde/Politische Bildung dersinde okutulan Zeitbilder 2, 3 ve 4 ders kitaplarında bilhassa İstanbul’un Fethi (1453), I. Viyana Kuşatması (1529), II. Viyana Kuşatması (1683) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) ile ilgili konular temelinde Türklerden bahsedildiği görülmektedir.

Zeitbilder 3 ders kitabında İstanbul’un fethinin; Antik yazıları yeniden modern hâle getirmede bir dönüm noktası olarak ifade edilmesi, Hindistan’a ve Uzak Doğu’ya giden yeni ticaret yollarının aranmasına ve buna bağlı yaşanan diğer gelişmelere olan etkisine değinilmesi (Scheucher ve diğerleri, 2013: 8, 14) Avrupa ve dünya tarihi açısından önemli bir olay olarak ders kitabında yer bulduğunu göstermektedir. Bu hususta Zeitbilder 2 ders kitabında orijinal Hristiyan kiliselerinin camiye dönüştürülerek minarelerle donatıldığının belirtilmesi ve minareleri ile birlikte camilerin gösterildiği günümüz İstanbul’una ait bir fotoğrafa yer verilmesi (Wald ve diğerleri, 2012: 111) ise İstanbul’un Türkler eliyle farklı bir dine, farklı bir kültüre mensup insanlar tarafından ele geçirilmiş olmasından rahatsızlık duyulduğu görüşünü desteklemektedir. Buna karşın İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı’nda Osmanlı Devleti’nde farklı inanç ve kültürlerden insanların birlikte hoşgörü içinde yaşadıkları vurgusunun yapıldığı görülmektedir (Evirgen, 2016: 75).

Zeitbilder 3 ders kitabında V. Karl’ın Osmanlı Devleti ile mücadele hâlinde olduğundan Lutherçilerle olan mücadelesinde farklı bir siyaset izlemek zorunda kaldığının ve gerçek tavrını ancak I. Viyana Kuşatması’ndan sonra koyabildiğinin belirtilmesi (Scheucher ve diğerleri, 2013: 30) Protestanlığın Avrupa’da yayılıp yerleşmesinde, Osmanlıların Habsburglar üzerinde kurduğu askerî baskıya işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu durum ise bugünkü Avrupa’nın siyasi coğrafyası ile birlikte din ve kültür tarihi üzerindeki Osmanlı etkisini gözler önüne sermektedir (Emecen, 2007: 494; İnalçık, 2016: 247-248).

Zeitbilder 3 ders kitabında yer verilen II. Viyana Kuşatması’nın ise Türklerle ilgili en ön planda tutulan konulardan biri olduğu ve bu kuşatmanın gerek o zamana kadar Osmanlılara karşı savunma konumunda bulunan ve bu tarihten sonra saldırı durumuna geçecek olan Avusturya gerekse Avrupa tarihi açısından bir dönüm noktası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Scheucher ve diğerleri, 2013: 135, 138, 139). Nitekim bu durumun II. Viyana Kuşatması’nın izlerinin hâlâ taze tutulduğuna ve bu olaydan büyük bir övünç duyulduğuna delalet ettiğini söylemek mümkün görünmektedir (Sevük, 1944: 70-71).

Öte yandan Zeitbilder 3 ders kitabında I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının aynı safta yer aldıklarının belirtilmesi (Scheucher ve diğerleri, 2013: 123) dışında bu hususta başka bir bilgiye rastlanmaması dikkat çekmektedir. İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı’nda ise bu müttefikliğe daha fazla vurgu yapıldığı görülmektedir (Evirgen, 2016: 166, 169, 171).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olan Galiçya'da Türk askerinin neden ve hangi amaç uğrunda savaşmış, canlarını feda ettiklerine incelenen Avusturya ders kitaplarında yer verilmesinin hem tarihî bir gerçeğin yansıtılması hem de Türkiye-Avusturya ilişkilerine katkı sağlaması bakımından uygun olacağı düşünülmektedir.

Keza Zeitbilder 2, 3 ve 4 ders kitaplarında Osmanlı ve Habsburg (-Lothringen) ilişkilerinde kültür ve sanat alanındaki etkileşime yer verilmezken, İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı'nda Haydn, Mozart ve Beethoven gibi müzisyenlerin Osmanlı müzik ve kültüründen mülhem eserler yazdıkları belirtilmiştir (Evirgen, 2016: 81). Bununla birlikte Mozart'ın gerçek kardeşlik idealine Türk konulu Saray'dan Kız Kaçırma operası ile yaklaşması (<http://cevadmemduhaltar.com/makale-mozartin-iligisi.html>, 08.03.2019) dikkate şayandır ve sanatın birleştirici gücüne ders kitaplarında daha fazla yer verilmesinin ilişkilere olumlu yönde katkı sağlayabileceği beklenmektedir.

İlköğretim Sosyal Bilgiler 7. Sınıf Ders Kitabı'nda Avusturya Elçisi Busbecq'in Türklere dair izlenimlerinden bahsettiği alıntılara yer verilmesi (Evirgen, 2016: 87) de Avusturyalıların Türklere ilgili olumlu düşüncelere sahip oldukları algısı oluşturduğundan Türkiye-Avusturya ilişkilerine olumlu katkı sağlayabilecek bir örnek olarak göze çarpmaktadır. Buna karşın Zeitbilder 4 ders kitabında Irak'tan veya Türkiye'den Kürtlerin, Afrika ya da Uzak Doğu ülkelerinden insanların Avusturya'dan sığınmacı ve iş arayanlar olarak talepte bulduklarının belirtilmesi (Ebenhoch ve diğerleri, 2014: 149) Türkiye'nin imajını zedeleyebilecek bir ifade olarak dikkat çekmektedir.

Aynı kitapta Avrupa Birliği'nden bahsedilen konuda kullanılan kartpostalın ise (Ebenhoch ve diğerleri, 2014: 98) Türklerin Avrupa kıtasına coğrafi olarak dâhil, ancak kıtanın en göze batan unsuru olarak görüldüğü yönündeki düşüncüyü (Ortaylı, 2018: 183-184) destekler nitelik gösterdiği ve Avusturya'nın, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusunda dışlayıcı bir tavra sahip olduğu yönünde olumsuz bir algı oluşturabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Araz, T. (2014). Osmanlı-Avusturya savaşı (1787-1791). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.

Avusturya Macaristan hükûmeti ve ordusu (1914). Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

Beydilli, K. (1991). Avusturya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 174-177.

Beydilli, K. (2007). Paris Antlaşması. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, 169-172.

Bridge, F. R. (2013). Habsburg monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918. M. Kent (Yay. Haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (A. Fethi, Çev.), İstanbul: Alfa.

Creswell, J. W. (2009). *Research design*. Sage, Thousand Oaks, CA.

Çakmak, Z. (1996). 1875 Hersek isyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgali. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Çelebi, S. (2012). *Osmanlı-Avusturya [Osmanlı hanedanı-Habsburg] münasebetleri: Avrupa ile siyasi, kültürel, tarihi ilişkiler*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Çeliker, F. (1983). *Avusturya'nın ve Türk-Avusturya ilişkilerinin tarihçesi*. Askerî Tarih Bülteni Eki [İkinci Viyana Kuşatmasının 300. Yılı Dolayısıyla], Ankara: Gnkur Yayınları.

Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı boykotu: Bir toplumsal hareketin analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dağlar, O. (2006). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularının Galiçya Cephesi'ne gönderilmesi ve cephe gerisinde yaşananlar. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 10, 45-76.

- Drekanda, E. (2013). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetiminde Bosna-Osmanlı ilişkileri (1878-1909). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ebenhoch, U., Scheucher, A. ve Wald, A. (2014). *Zeitbilder 4*. Wien: Österreichischer Bundesverlag Schulbuch.
- Eldem, E. (2006). Birlikte yükselen ve çöken imparatorluklar: Habsburglar ve Osmanlıların ortak kaderi. *Türkiye-Avusturya İlişkilerinde Zamana Yolculuk*, İstanbul: Mas Yayınları.
- Elmacı, M. E. (1996). Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı ve doğurduğu tepkiler (1908-1912). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Emecen, F. (2007). Osmanlılar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, 487-496.
- Evirgen, Ö. F. (2016). *İlköğretim sosyal bilgiler 7. sınıf ders kitabı*. Ankara: Ekoyay.
- Gay, L. R., Mills, G. E ve Ayrasian, P. (2009). *Educational research*. New Jersey: Pearson Education.
- Gökalp, Z. (1970). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Millî Eğitim Yayınları.
- İnalçık, H. (2016). *Devlet-i âliyye*. C. 4, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Karabıyık, E. Ü. (2014). *İlköğretim sosyal bilgiler 6 ders kitabı*. Ankara: Evren.
- Karagöz, H. (2008). 1737-1739 Osmanlı-Avusturya harbi ve Belgrad'ın geri alınması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Keskin, H. (2006). 1914-1918 Osmanlı-Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ilişkileri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Kolçak, Ö. (2012). XVII. yüzyıl askerî gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı-Avusturya savaşları. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Köhbach, M. (1984). Die diplomatischen beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen reich (vom frieden von zsitva torok bis zum 1. weltkrieg). *Osmanlı Araştırmaları*, C. 4, 237-260.
- Kurat, A. N. (1993). *Rusya tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Kurtaran, U. (2006). *Osmanlı-Avusturya diplomatik ilişkileri (1526-1791)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Mahmud Celâleddin Paşa (1983). Mir'ât-ı hakikat: Târihî hakikatların aynası. (Cilt 1-3), İstanbul: Berekât Yayınları.
- Mayring, P. (2011). *Nitel sosyal araştırmaya giriş*. Ankara: BilgeSu.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. Ankara: Nobel.
- Möhring, R. (1978). Die beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem osmanischen reich 1908-1912. (PhD dissertation) Universität Wien Geisteswissenschaftliche Fakultät, Wien.
- Mufassal Osmanlı Tarihi (1960). C. 4, İstanbul: Baha.
- Nazır, B. (1999). Mülteciler meselesi 1849-1851. (Yayımlanmış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Olaş, Z. (2007). Avusturya-Macaristan imparatorluğu işgalinde Bosna-Hersek. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ortaylı, İ. (2018). *Türkiye'nin yakın tarihi*. İstanbul: Kronik.
- Özensoy, A. U. ve Aynacı, C. (2016). İlköğretim sosyal bilgiler 5. sınıf ders kitabı. Ankara: Berkay.

- Özkan, A. (2002). Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı (5 Ekim 1908). (Yayımlanmış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özsoy, E. (2016). Akdeniz'de Osmanlılar ve Habsburglar 1550-1600: Siyaset-ticaret-ziyaret. (Yayımlanmış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Papp, S. (2013). Zitvatorok antlaşması. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, 472-474.
- Savaş, A. İ. (2002). Osmanlı Devleti ile Habsburg imparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler. *Türkler*. C. 9, 555-566.
- Scheucher, A., Wald, A. ve Ebenhoch, U. (2013). *Zeitbilder 3*. Wien: Österreichischer Bundesverlag Schulbuch.
- Sevük, İ. H. (1944). *Tunadan batıya*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Şahin, C. S., Özen, B. ve Midilli, A. (2016a). *İlköğretim sosyal bilgiler 4*. 1. Kitap, Ankara: Koza.
- Şahin, C. S., Özen, B. ve Midilli, A. (2016b). *İlköğretim sosyal bilgiler 4*. 2. Kitap, Ankara: Koza.
- Şahin, C. S., Özen, B. ve Midilli, A. (2016c). *İlköğretim sosyal bilgiler 4*. 3. Kitap, Koza, Ankara.
- Tuncer, H. (2008). Osmanlı-Avusturya ilişkileri (1789-1853). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı tarihi*. C. 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Wald, A., Scheucher, A., Scheipl, J. ve Ebenhoch, U. (2012). *Zeitbilder 2*. Wien: Österreichischer Bundesverlag Schulbuch.
- Yılmazata, M. (2013). *Savaşa giden yol: 1908 Bosna-Hersek'in ilhakı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

İnternet Kaynakları

- Altar, C. M. (2011). Mozart'ın Türkiye'ye yönelik ilgisi. 8 Mart 2019 tarihinde, <http://cevadmemduhaltar.com/makale-mozartin-ilgisi.html> adresinden erişildi.

A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat**Tahir AŞİROV* Osman ARICAN****

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 14.6.2020	1885-1931 yılları arasında yaşamış olan Türkmen aydını Abdulhekim Gulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasında Türkistan matbuat tarihini, 1927 tarihinde "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميلي مه تبوغات) adlı makalede kaleme almıştır. Yazar "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (Türkistan çapında milli matbuat) başlıklı yazısının girişinde matbuata, "Matbuat her bir milletin canı ve ruhudur" der. Düşünür, Türkistan'da Türkçe matbuat tarihinin 1870'in Nisan ayında başladığını belirtir. Yazar söz konusu yazısında, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Türkistan'da matbuatı, genelde Türkistan'da ve özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir. İlk olarak Türkistan'daki yayınları, Şubat 1917 Rus İmparatorluğunda ortaya çıkan devrim bağlamında "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" ve "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" şeklinde tasnif etmiştir. İkinci bölümde Türkmenistan'daki yayınları konu edinmiştir. Yazar, genelde Türkistan'da, özelde ise Türkmenistan'da yayınlanan gazeteler, dergiler hakkında genel bilgi sunmaktadır. Gulmuhammedov'un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türk dünyası açısından önemli yayınlardır. Çünkü düşünür "Türkistan çapında milli matbuat" başlıklı yazısıyla Türkistan halkının fikir ve anlayış bakımından milliliğini yansıtan matbuatın bilinmesi gerektiği üzerinde durur.
Makalenin Kabul Tarihi:26.6.2016	
Anahtar Kelimeler: Gulmuhammedov, Matbuat, Türkistan'da Matbuat, Türkmenistan'da Matbuat.	

According to A. Gulmuhammedov (1885-1931) National Publishing in Turkistan**ABSTRACT**

Turkmen scholar who lived during 1885-1931 years, Abdulhekim Gulmuhammedow, 1870-1927 years of history of Turkustan publication, in 1927 he wrote "National publication about Turkustan". In the introduction of "National publication about Turkustan" author says "Publication is each nations heart and soul". The scholar informs that "In Turkustan history of Turkish language magazine started in April 1970" connecting to the publication. Author in his publication end of XIX and beginning of XX centuries about Turkustan and mainly in Turkmenistan is conducted in two phases. First, about Turkustan publication in February, 1917 revolution in Russian Empire in two parts, "Articles published before February revolution" and "Articles published between February revolution to November revolution". Second is about articles in Turkmenistan. Author wrote about information collected from newspapers and magazines published in Turkustan and especially in Turkmenistan. Newspaper and magazines in the publication of Gulmuhammedow are the main publications of Turks world. Because scholar in the "National publication about Turkustan" nations of Turkustan according to thinking and understanding spreading the culture of the publication.

Keyword: Gulmuhammedow, Publication, Turkustan Publication, Turkmenistan Publication.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, tahirashirov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9684-0834, Türkiye.

**Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanarican1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4030-5314, Türkiye.

GİRİŞ

1885 yılında doğduğu bilinen Abdulhekim Gulmuhammedov, Türkmenistan aydınlarından biridir. Darülfünun mezunu olan Gulmuhammedov, ilmî, tarihî, edebî, medeni vb. birçok alanda Türkistan halkaları için kafa yormuş bir isimdir. Bunların yanında siyasi alanda da aktif olan Gulmuhammedov, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin "Harbiye Nazırı" (Savunma Bakanı) ve Enver Paşa'nın (1881-1922) Kerki kolbaşılarındandır. Gulmuhammedov, 12 Temmuz 1931'de Sovyet rejimi tarafından yurt dışına kaçmaya teşebbüs ettiği gerekçesiyle kurşunlanarak şehit edilmiştir (Aşirov, 2019: 365-370; Aşirov -Albayrak, 2020a: 106-115).

Abdulhekim Gulmuhammedov, 1870-1927 yılları arasında Türkistan matbuat tarihini, 1927'de yayımlanan "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات) adlı makalede kaleme almıştır (Gulmuhammedov, 1927). Gulmuhammedov, "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (Türkistan çapında milli matbuat) isimli yazısında matbuatı, "Her bir milletin canı ve ruhudur" (Gulmuhammedov, 1927: 1) şeklinde tarif etmektedir. Bu ifadenin doğruluğunu kendi dönemiyle kıyaslayarak açıklamaya çalışmaktadır.

Türkistan'da özellikle Türkmenler arasında basın, yeni bir gelişme olarak ifade edilmektedir. Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan'da matbuatın, daha doğrusu etkili bir basının olmadığını altını çizer ve basının değerinin anlaşılmadığına değinir. Türkistan'da basının 1917 Devrimiyle değer kazandığını belirtir. Bu görüşünü Türkmenistan'da Türkmençe olarak çıkan "Türkmenistan" gazetesıyla kanıtlamaya çalışır (Aşirov – Albayrak, 2020b: 141-146). Gulmuhammedov, Türkmenlerin matbuat tarihinde devrimi önemli bir adım olarak kabul ettiği üzerinde durur. Bundan dolayı yazılarında, ilk olarak 1917 Devriminden önceki Rus İmparatorluğu basınına incelemeyi düşündüğünü söyler. Gulmuhammedov dışında, bu dönemde Türkistan matbuatı üzerine yazı yazarlar arasında Abdülhamid Süleyman Çolpan, Abdulla Avlânî, Türkistanlı Ahmed Naim ve Toktamışoğlu yer alır. Çolpan, 1920'de Avlânî, 24 Haziran 1924'te Türkistan gazetesinde "Önceki Özbek Süreli Matbuatının Tarihi", Naim, 1926'da Yeni Kafkasya dergisinde "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi", Toktamışoğlu, 1933'te Yaş Türkistan dergisinde "Türk Gazeteciliği" başlıklı yazılarda Türkistan matbuatına yer vermiştir.

1. TÜRKİSTAN

Gulmuhammedov, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başındaki Türkistan'da matbuat konusunu, genelde Türkistan'da özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir. İlk olarak Türkistan'daki yayınları, Şubat 1917'de, Rus İmparatorluğunda ortaya çıkan devrim bağlamında "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" ve "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" şeklinde tasnif etmiştir (Gulmuhammedov, 1927). Bununla birlikte Türkmenistan'da neşredilen yayınları ikinci ana başlık altında irdelemektedir. Aynı şekilde bu sınıflandırmayı, Çolpan'ın 1920 yılında Türkistan matbuatıyla ilgili yazısında da görmek mümkündür. Nitekim Çolpan, "İzdavayemye do Fevral'skoy revolyutsii" (Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar) ve "Peçat' v period ot Fevral'skoy do Oktyabr'skoy revolyutsii" (Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadarki Dönemde Çıkan Yayınlar) olarak Türkistan'daki matbuatı açıklamaya çalışmıştır (Abduazizova, 2012: 1/198-200). Bu ayrımın Gulmuhammedov'un döneminde önemli bir dönüm noktası olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Gulmuhammedov, Çolpan'ın yazısının "Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar" başlığında olan "Tüccar", "el-İslah", "Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadarki Dönemde Çıkan Yayınlar" başlığında da "el-İslah", "İzharu'l-Hakk", "Bayenü'l-Hakk" gibi yayınlardan söz etmektedir (Abduazizova, 2012: 1/198-202). Daha sonra bu tasnifi, Türkistanlı Ahmed Naim'in 1926 yılında "Yeni Kafkasya" dergisinde yayınlanan "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi" adlı yazısında da görmek mümkündür. Nitekim Naim, Türkistan'daki yayınları "1- 1905 senesinden Harb-i Umumînin bidayetine kadar süren devir, 2- Harb- Umumî'den Rus Devrimi ve istiklal mücadelesine kadarki devir, 3- Komünist istilası devri" (1926: 77) şeklinde tasnif etmiştir.

1.1. Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar

Gulmuhammedov, “Türkistan möçberinde milli metbuğat” yazısının birinci bölümünü, Türkistan’da basın tarihini “Şubat Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar” başlığı ile başlatmaktadır. Türkistan’da matbuatın tarihiyle ilgili “Türkistan’da Türk dilinde gazeteciliğin tarihi Nisan 1870 yılında başlar” der (Gulmuhammedov, 1927: 2) ve 28 Nisan 1870 yılında Türkistan’da gazete çıkmaya başladığı görülmektedir (Kasimov, 2009: 35). Bu dönemden itibaren çıkan yayınlara sırayla yer verir.

1.1.1. Türkistan Vilâyeti Gazetesi

Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğunun Türkistan’da ilk basın faaliyeti, 1871 yılında yayına başlayan “Türkistan Vilâyetining Gazeti” (Türkistan Vilâyeti Gazetesi) olarak zikretmiştir. Gazetenin ilk müdürünün âlim, tercüman Şahimerdan Mirasoviç İbrahimov adlı bir Tatar gencin olduğunu kaydetmiştir. Türkistan valisinin özel tercümanı olarak görev yapan İbrahimov, 1883 yılında görevden ayrılınca gazetenin başına misyoner Nikolay Petroviç Ostroumov geçmiştir ve 1883’ten 1917’ye kadar Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin müdürlüğünü yapmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

Gulmuhammedov, söz konusu gazetenin iki defa Sart dilinde, iki defa Kırgızca olmak üzere ayda 4 sayı çıkarıldığını belirtir. Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin Rus İmparatorluğuna övgü gayesiyle çıkarılmakta olduğunu açıklayan Gulmuhammedov, gazetenin içeriğinden 1. General’in yaptıkları, 2. İmparator’un hayatı, 3. Yurtdışı haberleri, 4. Türkistan haberleri” şeklinde bahsetmektedir. Türkistan haberlerinde, Türkistan’daki Rus İmparatorluğuna bağlı elit kesim haberlerinin yer aldığını beyan etmektedir. Ancak Tatarların ve Azerbaycanlıların ilerleyişine gazetede yer verilmediğini ayrıca belirtmektedir. Bununla birlikte yurt dışı haberlerinde de Türkiye’den bahsedildiğini, ancak Türkiye söz konusu olduğunda hep savaşlardaki yenilgilerine yer verildiğinden söz eder. Gazetenin bozuk bir dil kullanımının ve imlasının olduğunu vurgulayan Gulmuhammedov, onun 47 yıl Rus İmparatorluğuna hizmet ettiğine ve Ekim Devrimi ile kapatıldığına dikkat çeker (Gulmuhammedov, 1927).

Naim, “Türkistan’da Gazetecilik Tarihi” adlı yazısında söz konusu gazeteyle ilgili: “Rus istilasını müteakip Türkistan vilayetinin merkezi Taşkent’te mahalli lisan ve Rusça olarak Rus hükümeti tarafından Türkistan Vilayet Gazetesi namıyla bir gazete intişar eylemişti” (1926: 77) şeklinde bilgi vermektedir. Toktamışoğlu, 1933’te “Yaş Türkistan” dergisinde yayımlanan “Türk Gazeteciliği” adlı yazısında, gazete hakkında şu açıklamalara yer vermektedir: “Türk devletlerinin toprak bakımından en büyüğü olan Türkistan’da, 1905 Devrimine kadar Türkçe olarak sadece bir gazete çıkmaktaydı. İsmi Türkistan Vilayeti Gazetesi olan bu resmî gazete, Türkistan Genel Valisi Von Kaufmann’ın emriyle ve hükümetin maddi desteğiyle Taşkent’te yayınlanmıştır... Türkistan’a 1884’te Rozenbach vali olarak tayin edildi. Vali, misyoner ve Türk – İslam düşmanı meşhur Ostroumov’u, “Türkistan Vilayeti Gazetesi’nden sorumlu müdür yaptı. Ostroumov’un göreve gelmesinden sonra gazetenin bir bölümü tamamen Rusçaya dönüştürüldü (1885’te) ve Türkçe bölümünün başlıkları da Rusça yazıldı” (1933: 22-28). Gulmuhammedov, Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin Ekim Devrimi ile kapatıldığını beyan etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak Toktamışoğlu, Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin Şubat Devrimi girişiminden sonra “Necat” gazetesine dönüştüğünü açıklamaktadır: “Şubat Devriminden biraz sonra Mart ayında, 47 yıldan beri Taşkent’te yayınlanmakta olan Türkistan Vilayeti Gazetesi, meşhur Türk – İslam düşmanı misyoner Ostroumov’un elinden alınarak bizim Münevver Kârî’ye teslim edildi. Münevver Kârî, bu gazetenin ismini değiştirdi ve “Necat” adı altında çıkarılmaya başlandı” (1933: 22-28).

1.1.2. Buhara-yı Şerif

Gulmuhammedov, 1905 Devriminden sonra Rus İmparatorluğu yönetimi altında olan Tatarlar ve Azerbaycanlı Türklerin yirmi olmak üzere Türk dilinde çeşitli gazeteler çıkarmaya başladığını kaydetmektedir. Ayrıca İsmail Gaspıralı’nın yayın faaliyetinin Türkistanlılar üzerindeki etkisini “1880 yılından itibaren İsmail Bey Gaspıralı olarak bilinen Kırımli Tatar aydını tarafından çıkarılmakta olan “Tercüman” gazetesinin çok önceden beri Türkistanlılar tarafından okunduğundan Türkistanlılarda da gazete çıkarma

isteği arttı” (Gulmuhammedov, 1927) şeklinde açıklamaktadır. Bu konuda Türkistan’da ilk olarak Özbeklerin girişimde bulunduğu ifade edilmektedir. Mart 1912 yılında “Yaş Buharalılar Devrim Komitesi” tarafından Kağan’da “Buhara-i Şerif” adıyla Farsça gazetesinin birinci sayısının çıktığını kaydetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Buhara-i Şerif” hakkında şöyle demektedir: “1912 senesinde “Buhara-i Şerif” ismiyle muntazam bir teşkilat tarafından haftada iki defa münteşir bir gazete Buhara’da çıkarılmıştı” (1926: 97). Türkistan’da gazetesinin Farsça olarak çıkması, “Türk Yurdu” dergisinde “Türkoğlu Türk olan Buhara’nın ilk gazetesinin Türk dilinde olmasını beklerdik” (Buhara-yı Şerif Gazetesi, 1912; Kanlıdere, 2015: 174) şeklinde eleştirilmiştir.

1.1.3. Turan

Gulmuhammedov, “Buhara-yı Şerif” gazetesinden sonra Özbek Türkçesinde “Turan” adlı bir gazetesinin çıktığını belirtmektedir: “Onun ardı sıra o yılın Eylül ayında yine “Turan” adlı Özbek Türkçesinde bir gazete çıkarılmaya başlandı” (Gulmuhammedov, 1927). Ancak Gulmuhammedov’un ayrı bir gazete olarak ifade ettiği yayının, “Buhara-i Şerif” gazetesinin eki olduğu anlaşılmaktadır (Kanlıdere, 2015: 174). Gulmuhammedov, gazetesinin Buhara’da eski ulema ve kadılara karşı mücadele ettiğini ve aynı zamanda Rus İmparatorluğuna karşı savaş verdiğini ifade etmektedir. “Buhara-yı Şerif” gazetesi 153, “Turan” gazetesi ise 49 sayı çıkarıldıktan sonra 2 Ocak 1913 yılında Kağan’daki Rus elçiliği tarafından kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Türkistan matbuatında önemli bir yere sahip olan “Turan” (Düstkorayev, 2009: 165-185) gazetesi hakkında Naim “Bilahare Turancılık mefkûresinin bu ülke münevverlerinde de büyük bir aksü’l-amel uyandırmasıyla “Buhara-i Şerif” gazetesine ilave olarak haftada üç defa münteşir “Turan” ismiyle mefkûrevi bir gazete neşredilmişti” (1926: 98) der.

1.1.4. Semerkant

Gulmuhammedov, Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudî (1875-1919) tarafından Semerkant şehrinde “Semerkant” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Türkistan’da Gazetecilik Tarihi” adlı yazısında; “Mahmut Hoca Behbudî “Semerkant” isminde yevmî bir gazete neşrelemeye muvaffak olmuştu” (1926: 97) der. 1913’ten itibaren Behbudî’nin basınla ilgilenmeye başladığı ve Nisan’da “Semerkant” gazetesini çıkarmaya giriştiği kaydedilmektedir (Kasimov, 2009: 60). 16 Nisan 1913 yılında “Semerkant” gazetesinin ilk sayısı basıldığı zamanlarda haftada iki, daha sonra ise günlük olarak yayınladıkları görülmektedir (Düstkorayev, 2009: 187). Gulmuhammedov, maddi durumundan dolayı “Semerkant” gazetesi birkaç sayısı çıktıktan sonra “Ayna” dergisine katıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Daha sonra, Türkistan matbuat tarihinde, Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudî’nin “Semerkant” gazetesini yayımladığı görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/135-143).

1.1.5. Ayna

“Ayna”, Türkistan’da yayınlanan ilk dergi özelliğini de taşımaktadır. “Ayna” Mahmud Hoca Behbudî’nin çabaları ve teşebbüsüyle 20 Ağustos 1913’ten 15 Haziran 1915’e kadar çıktığı ve 1720 sayfadan oluşan 60 sayıya (Kasimov, 2009: 61; 217) veya 68 sayıya ulaştığı görülmektedir (Hasanov, 2015: 23; Abduazizova, 2012: I/208-223). Naim, “Ayna” dergisinin yayına başlama tarihini şöyle açıklamaktadır: “1911 senesinde Semerkant’ta meşhur Türkistan terakkiperverlerinden merhum Mahmut Hoca Behbudî’nin “Ayine” isminde mecmuası intişara başladı” (1926: 97). Gulmuhammedov, Hoca Behbudî tarafından Semerkant şehrinde Türk dilinde “Ayna” dergisinin çıkarılmaya başlandığını açıklamaktadır. Yazar, “Semerkant” gazetesinin “Ayna” dergisine katılarak haftalık çıktığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Görüldüğü üzere “Semerkant” gazetesinin yerini “Ayna” dergisi almıştır (Abduazizova, 2012: I/143). “Ayna” dergisi de iki yıl kadar yayın hayatına devam ettikten sonra parasızlıktan kapandığını kaydetmektedir. Gulmuhammedov, derginin Türkistan halklarına özellikle Özbeklere çok hizmet ettiğinin altını çizmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

1.1.6. Sadâ-yı Türkistan

Gulmuhammedov, Abdullah Hocayev tarafından “Sadâ-yı Türkistan” adlı bir gazetenin Taşkent’te çıkarıldığını ve 80 sayıya kadar ulaştığını daha sonra maddi sebeplerden kapatıldığını belirtmektedir. Ayrıca gazetenin milletçi terakkiperver bir gazete olduğunu da yazısına eklemektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, gazetenin yayın tarihini ve günlük bir gazete olduğunu açıklamaktadır: “1914 senesinde Taşkent’te “Sadâ-yı Türkistan” ismiyle mükemmel ve yevmî bir gazete neşredilmişse de yalnız altı ay devam edebilmiştir” (1926: 98). Toktamışoğlu, gazete hakkında detaylı bir bilgi sunmaktadır: “Türkistan’da “İşim Dalası” isimli gazeteden sonra 1917’nin Nisan başında çıkan gazete Taşkentli Avukat Ubeydulla Hoca Asatulla Hocayev’in sorumlu yazı işleri müdürlüğü altında çıkarılan “Sadâ-yı Türkistan” (Türkistan’ın Sesi) dir. Her ikisi de maddi zorluklar nedeniyle kısa sürede yayın hayatından çekilmiştir... 1915’in Mayıs ayına kadar devam eden “Sadâ-yı Türkistan”ın 67. sayısı yayınlanmıştır” (1933: 22-28). Gazetesinin resmi kurucusunun Ubeydulla Hoca Asatulla Hocayev (1880-1938/9) olduğu, ilk sayısının 4 Nisan 1915’te yayınlandığı ve 66. sayıdan bir yıl sonra maddi sebeplerle kapatıldığı kaydedilmektedir (Kasimov, 2009: 60). Fakat daha sonra “Turkestanskiy golos” (Türkistan’ın sesi) adıyla devam ettiği görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/177). Türkistan matbuat tarihinde, “Sadâ-yı Türkistan” gazetesinin önemli bir yeri olduğundan üzerine birçok çalışma yapılmıştır (Abduazizova, 2012: I/152-176; Milliy Matbuotimizining ikki durdonasi, 2015).

1.1.7. Sadâ-yı Fergane

Gulmuhammedov, Abidcan Mahmudov veya Abid Çatak tarafından Hokand’da “Sadâ-yı Fergane” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığını ve 126 sayı çıktıktan sonra maddi sebeplerden kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim, “Sadâ-yı Fergane” hakkında şöyle demektedir: “Türkistan’da “Fergane” ismiyle haftalık bir gazete neşir olunmuştu. Bunun da seddolunmasıyla “Sadâ-yı Fergane” gazetesi ismiyle mevki-i intişara çıktı, fakat Çar sansürünün pençesinden kurtulamamıştı” (1926: 97). Toktamışoğlu, “Sadâ-yı Fergane” gazetesini şöyle tanıtmaktadır: “Bu gazeteyle aynı günde Hokandlı Abidcan Mahmut, Hokand’da “Sadâ-yı Fergane” adlı bir gazete (Fergana’nın Sesi) çıkarmıştır... Her ikisi de maddi zorluklar nedeniyle kısa sürede yayın hayatından çekilmiştir... Bu gazete de ancak 123 sayı çıkarılabildiği” (1933: 22-28). Aynı zamanda Zeki Velidi Togan “Hatıralar” adlı eserinde Hokandlı Abidcan Çatak Mahmudov’un basım işleriyle ilgilendiğini belirtmektedir (Togan, 1999: 129). Abidcan Mahmudov’un “Sada-yı Fergane” adlı gazeteyi “Sada-yı Türkistan” ile aynı zamanda çıkardığı görülmektedir (Kasimov, 2009: 60; Abduazizova, 2012: I/183-197; Milliy Matbuotimizining ikki durdonasi 2015).

1.1.8. Hurşid

Gulmuhammedov, Taşkentli Özbeklerden Münevver Kârî Abdurreşidov (1878-1934) tarafından Taşkent şehrinde “Hurşid” adlı bir gazete çıkarılmaya başlandığını ve 15. sayıdan sonra hükümet tarafından kapatıldığını kaydetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). O dönemde Türkistan’da “Hurşid” adında bir gazete çıkarılmaya başlandığı görülmektedir. Naim, “Hurşid” gazetesinin önemini şöyle açıklamaktadır: “Terakki’nin kapatılmasıyla yine aynı zat (Münevver Kârî) tarafından “Hurşid” isminde Özbekçe bir gazete mevki-i intişara konulmuş ise de bir müddet sonra Çar sansürleri tarafından kapatılmıştır” (1926: 97). Toktamışoğlu da “Hurşid” gazetesi hakkında bilgi vermektedir: “Bu fikre bütün kalpleriyle inanan 3-4 genç, hükümetin takibatından korkmadan, Münevver Kârî’nin etrafına toplanarak onun sorumlu yazı işler müdürlüğü altında gazeteyi çıkarmaya başladılar. 1906’nın 16 Eylül’ünden itibaren Taşkent’te çıkarılmaya başlanan gazetenin masraflarını Türkistan gençleri karşılayarak tamamen kendi kalem güçleriyle çıkardıkları ilk gazetedir... Yalnızca iki ay yaşayabildi” (1933: 22-28). Gazetenin 1906 yılında Münevver Kârî Abdurreşidov tarafından çıkarıldığı ve 10. sayıdan sonra kapatıldığı görülmektedir (Ahmet, 1992: 105-119; 109; Kasimov, 2009: 57; Düstkorayev, 2009: 121-126; Abduazizova, 2012: I/143-144).

1.1.9. Terakki

Gulmuhammedov, Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan’ın Taşkent şehrinde “Terakki” adlı bir gazetenin çıkarıldığını, ancak kısa zaman sonra yönetim tarafından çeşitli bahanelerle kapatıldığını ifade etmektedir

(Gulmuhammedov, 1927). Naim, gazete hakkında şöyle bilgi vermektedir: “1905 senesinde Taşkent’te iptidaî bir matbaada küçük mikyasta Tatar - Özbek lehçeleriyle terakkiperverlerin başkanı Münevver Kârî tarafından “Terakki isminde haftalık bir gazete neşredilmişti” (1926: 97). Toktamışoğlu da gazeteyle ilgili “Türkistan gençleri, başta Münevver Kârî’nin teşebbüsü ve İsmail Abid’in başyazarlığı ile 1906 yılının başlarında Taşkent’te “Terakki” gazetesini çıkardılar... Terakki gazetesi haftada iki defa basılmış ve 2,5 ay yaşayabilmişti” (1933: 22-28) şeklinde bilgi verir. İsmail Abdi’nin 27 Haziran 1906’da çıkarmaya başladığı bu gazete Türkistan’da cedid matbuatının ilk milli neşri olarak görülmektedir (Hasanov, 2015: 23; Kasimov, 2009: 56; Düstkorayev, 2009: 112-121; Abduazizova, 2012: I/115-135).

1.1.10. Asya

Gulmuhammedov, bu dönemde Taşkent şehrinde “Asya” adlı bir gazetenin çıkarıldığını ve kısa bir zaman içinde hükümet tarafından farklı bahaneler ile kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Toktamışoğlu, “Asya” veya “Aziya” gazetesi hakkında şöyle demektedir: “Uzun zaman önce “Hurşid”in yayınlandığı dönemde, Ahmedcan Bektimur adına ruhsat alınmış olan “Aziya” gazetesinin ilk sayısını 1908 yılının 9 Nisanında çıkarabilmişlerdir... Haftada iki defa çıkarılan “Aziya”, dili, imlası ve yayın politikası ile “Hurşid” ve “Şöhret”in bir benzeridir. “Aziya”nin ömrü, kendisinden önce yayınlananlara göre daha da kısadır. 6. sayısı yayınlanmak üzereyken hükümet tarafından el konulmuş ve yazarlar takibe alınmıştır” (1933: 22-28). Naim de gazete hakkında: “1908 senesinde yine Taşkent’te “Asya” isminde oldukça mükemmel bir teşkilat tarafından diğerlerine nispeten muntazam yevmî bir gazete neşredilmişti” (1926: 97) şeklinde bilgi vermektedir. Gazetenin izni 1908 yılında Ahmedcan Bektemirov adına çıkmış ve gazete yayın hayatına başlamıştır (Kasimov, 2009: 59; Düstkorayev, 2009: 130; Abduazizova, 2012: I/144-145).

1.1.11. Şöhret

Gulmuhammedov, Taşkent şehrinde “Şöhret” adlı bir gazetenin çıktığını ve kısa zamanda yönetim tarafından türlü bahanelerle kapatıldığını beyan etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Abdulla Avlânî yazısında gönüllülerin desteğiyle 1907 yılında yayına başladığını ifade etmektedir (Avlânî, 1924). Toktamışoğlu “Şöhret” hakkında “Emniyet olarak Abdullah Avlânî adına “Şöhret”, Adimcan Bektimur adına “Aziya”, Mecid Han Celil adına “Hakikat” isimli gazeteler için hükümetten izinler alınmıştı... Sonunda 1 Aralık 1907’de Taşkent’te “Şöhret”in ilk sayısını çıkardılar. Gerçekten de “Hurşid”in devamı olan bu gazete, onun yolunu takip etmiş, dili ve imlâsı yönünden “Hurşid”den farksızdır” (1933: 22-28) der. Naim de “Şöhret” gazetesi ile ilgili şöyle söyler: “Bilahare yine aynı zat (Münevver Kârî) tarafından “Şöhret” ismiyle bir gazete neşredilmişti. Bu gazetenin devamı biraz uzunca sürdü ise de Çar sansürünün mümanaatından kurtulamadı” (1926: 97). “Şöhret” gazetesinin 1907 yılında Abdulla Avlânî’nin başkanlığında çıkarılmaya başlandığı ve 10. sayıdan sonra kapatıldığı görülmektedir (Kasimov, 2009: 58-59; 239; Düstkorayev, 2009: 126-130; Abduazizova, 2012: I/144).

1.1.12. Alaş

Gulmuhammedov, Taşkent’te çıkan gazetelerden en ehemmiyetlisidir ve mesleki ciheti ile “Sosyalist” bir gazetedir. Kazak-Kırgız lehçeleriyle çıkarılmıştır. Gazetenin müdürü Kolbay Togusov’dur, Şubat 1917 Devriminden birkaç ay sonra parasızlıktan dolayı kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927) der. Çolpan’ın yazısında da “Alaş” gazetesinden bahsedilmektedir (Abduazizova, 2012: I/199). Toktamışoğlu, “Alaş” gazetesine ilgili şunları ifade etmektedir: “1916 yılında Taşkent’te “Alaş” gazetesini çıkaran Gülbay Tuğus, 1917’nin sonlarında Kızıl Car’da “Üç Güz” isminde bir gazete yayınlamıştır” (1933: 22-28). Ayrıca Türkistan’da “Alaş Ordu” adlı bir gazete de görülmektedir (Togan, 1999: 183).

1.1.13. Ela Silah

Gulmuhammedov, Taşkent’te Abdurrahman Seyyah adlı bir Özbek genci tarafından “Ela Silah” adında bir derginin çıkarıldığını ve Bâbilik dininin yayma amacı güdüldüğünü ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan’da Bâbiliğin etkin ve değişik yayınlarının olduğu

bilinmektedir. Gulmuhammedov, adı geçen matbuatın Rus İmparatorluğunda 1917 yılında ortaya çıkan Şubat Devriminden dolayı öne çıkan gazeteler ve dergiler olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Bundan sonra “Şubat Devriminden Ekim Devrimine kadar çıkanlar” adlı başlık açarak bu dönemdeki yayınları ayrıca değerlendirmektedir.

1.2. Şubat Devriminden Ekim Devrimine Kadar Çıkan Yayınlar

Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan’da birçok gazete ve dergi çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir. Toktamışoğlu, 1933 tarihinde kaleme aldığı “Türk Gazeteciliği” isimli yazısında bu dönemde yayınlanan gazeteleri şöyle açıklamaktadır: “1917 Şubat Devrimi’ni takip eden yıllarda, Türkistan’da 18 yeni Türkçe gazete yayımlandığını görüyoruz... Taşkent’te çıkarılan gazeteler şunlardır: “Necat”, “Turan”, “Uluğ Türkistan”, “Şurâ-yı İslam”, “Kengeş”, “Birlik Tuvi” ve “Türkili”” (1933: 22-28). Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan yayınlarını “Necat” gazetesi ile beyan etmiştir.

1.2.1. Necat

Gulmuhammedov, ilk olarak daha önce adı geçen Münevver Kârî Abdurraşidov tarafından Taşkent’te “Necat” adında bir gazete çıkarıldığını ve üç ay sonra kapatıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan’ın yazısında da “Necat” gazetesi ile ilgili benzer bilgi görülmektedir (Abduazizova, 2012: I/200). Toktamışoğlu, “Necat” gazetesinin Türkistan Vilayeti Gazetesi’nin devamı niteliğinde olduğunu ifade etmektedir: “Şubat Devriminden biraz sonra Mart ayında, 47 yıldan beri Taşkent’te yayınlanmakta olan Türkistan Vilayeti Gazetesi, meşhur Türk – İslam düşmanı misyoner Osroumov’un elinden alınarak bizim Münevver Kârî’ye teslim edildi. Münevver Kârî bu gazetenin ismini değiştirerek “Necat” adı altında çıkmaya başladı... “Necat” haftalık bir gazeteydi. Yayına 705 ay devam ettikten sonra Ekim Devrimi döneminde durdu” (1933: 22-28). Ayrıca Naim, “Necat” gazetesinin “Türkçüler teşkilatına bağlı bir yayın olduğunu belirtmektedir: “1918’de Hokant Hanlığı’nın reisi Mustafa Çokay tarafından Taşkent’te “Hür Türkistan” ismiyle günlük, modern bir gazete intişar eylemişti. Yine aynı zamanda Türkçüler teşkilatı tarafından “Turan” ve “Necat” gazeteleri mevki-i intişara konulmuştu” (1926: 98).

1.2.2. Geleş

Gulmuhammedov, meşhur Zeki Velidi Togan redaktörlüğünde, Müslüman Şurasının Merkezi Bürosu tarafından “Geleş” adında bir gazete çıkarıldığını ve iki ay devam ettikten sonra kapandığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Aynı zamanda Zeki Velidi Togan da “Hatıralar” adlı eserinde “Geleş” adında bir gazete çıkardığından şöyle bahsetmektedir: “Türkistan Merkez Şurasının teşkilât işlerini bana yüklemişlerdi buna ilave olarak Şura’nın nâşir-i efkârı olan Geleş gazetesinin başmuharrirliğini yapıyordum” (Togan, 1999: 134). Toktamışoğlu, gazeteyle ilgili şunları belirtmektedir: Şurâ-yı İslamdan sonra Geleş yayınlanmıştır. Bu gazete de aynen Şura-yı İslamın fikrî yolunu izlemiştir. Türkistan Merkezi Şurasının yayın organı olmuştur. Gazeteyi önce Ahmet Zeki Velidi, sonra Münevver Kârî idare etmiştir. Şura-yı İslam yazarları da yazıları ile bu gazeteyi desteklemiştir. 25 Haziran’dan itibaren yayımlanan Geleş’in bazı kaynaklarda 20. sayısının çıktığı kayıtlıdır” (1933: 22-28). Bu bakımdan Türkistan matbuat tarihinde Geleş gazetesinin ayrıcalıklı yerinin olduğunu söylemek mümkündür (Abduazizova, 2012: I/226).

1.2.3. Şurâ-yı İslam

Gulmuhammedov, Taşkent Ulemalar Şurası tarafından meşhur Tatar âlimi Abdülbârî Battal’ın redaktörlüğü ile “Şurâ-yı İslam” adlı bir gazete çıkarıldığını, ancak ilk sayısından sonra kendi aralarında anlaşamadıkları için gazetenin kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Naim, Şurâ-yı İslam gazetesiyle ilgili detaylı bir açıklama yapmaktadır: “1917’de Çarlık rejiminin yıkılması bilahare Kerenski hükümetinin mevki-i idareye gelmesiyle bütün Türkistan müteceddit ve münevverlerinde canlı bir hayat devresi görünmeye başladı. Bu esnada Taşkent’te Şura-yı İslam namıyla tamamıyla hür ve müstakil günlük bir gazete intişar eyledi” (1926: 98). Toktamışoğlu da Şurâ-yı İslam gazetesinin yazarları hakkında bilgi vermektedir: “Şubat Devriminden sonra kurulan Şurayı İslam Cemiyeti, kendi fikirlerini halka tanıtmak için 16 Mayıs’tan itibaren

Şurâ-yı İslam adında bir gazete çıkardı. Şurâ-yı İslamın ancak iki sayısı çıkmıştır. Şimdi Ankara’da Türkiye hükümetinin hizmetinde olan Abdullah Battal Bey’in gözetiminde çıkan bu gazeteye İsmail Abidi, Münevver Kârî, Şakircan Rahimi, Alim Baybor, Burhan Habib gibi yazarlar yazıları ile katılmıştır” (1933: 22-28). Abdülbârî (Abdullah) Battal (Taymas)’ın (1883-1969) hayatı ve çalışmaları Türk tarihi, özellikle yayın tarihi açısından önemlidir (Devlet, 2011: 199-200).

1.2.4. Turan

Gulmuhammedov, Şubat Devriminden sonra Türkistan’da “Turan” adında bir gazetenin Abdullah Avlanî tarafından Taşkent’te çıkarıldığını belirtmektedir. Ancak yazılarında dönemin ulemalarına karşı geldiğinden onların fitnesinden dolayı beşinci sayıdan sonra kapanmaya mecbur kaldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). 1917 yılında çıkmaya başlayan Turan gazetesinin (Avlânî, 1924; Kasimov, 2009: 232) Türkçüler tarafından yayına hazırlandığını ifade eden Naim, “Yine aynı zamanda Türkçüler teşkilatı tarafından Turan ve Necat gazeteleri mevki-i intişara konulmuştu” (1926: 98). Toktamışoğlu ise yazısında, Turan gazetesinin editörleri ve yayımcısı hakkında açıklamada bulunmaktadır: Necat’tan sonra çıkan Turan’ın ilk yazı işleri müdürü Abdullah Avlânî, sonra Nizameddin Kârî, ondan sonra da Efendizade Mehmet Emin Bey olmuştur. Yayımcısı, “Terakkiperver Turan Cemiyeti” idi... Turan ancak 20 sayı yayınlanabilmişti” (1933: 22-28).

1.2.5. Türk İli

Gulmuhammedov, Müsavat (Türk Âdem-i Merkeziyeti) partisinin fikrini yayan “Türk İli” adlı bir gazete, Özbekistan’ın Taşkent şehrinde Bakülü Muhammed Emin Efendizade’nin redaktörlüğünde çıkarılmaya başlandığını ve 5-10 sayı çıktıktan sonra maddi yetersizlikten kapatıldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan’ın yazısında da “Türk İli” gazetesini görmek mümkündür (Abduazizova, 2012: 1/200). Toktamışoğlu, Türk İli gazetesi ile ilgili şu bilgileri yazısında dile getirmektedir: “Eylül ayından başlayarak ‘Yaşasın Birleşik Halk Cumhuriyeti’ ilkesi ile çıkan Türk İli isimli gazete de o dönemdeki Türkçe gazeteler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Türkistan Müslüman Merkezi Şurası ve Türk Ademi Merkeziyet Partisi’nin yayın organı olarak çıkmıştır. Bu gazetede Efendizade Mehmet Emin Bey, Şakircan Rahimi, Burhan Habib, Rafik Mümin gibi yazarların yazılarına rastlanır” (1933: 22-28).

1.2.6. Uluğ Türkistan

Gulmuhammedov, Taşkent’te meşhur Tatar âlimlerinden Kebir Bekir tarafından “Uluğ Türkistan” adlı bir gazete çıkarıldığını ve onun iki yıl kadar devam ettiğini açıklamaktadır. Yazar bu gazetenin içerik bakımından en zengin gazetelerden biri olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Naim’in yazısında, Uluğ Türkistan gazetesi hakkında detaylı malumat verilmiştir: “Diğer bir müessese-i ilmiye de Uluğ Türkistan ismiyle oldukça mükemmel ve modern yevmî gazete neşredilmişti... Uluğ Türkistan gazetesi, Türkistan Cumhuriyeti vücuda geldikten sonra “İştirakiyyun”, 1920’de “Kızıl Baydak”, 1921’de “Türkistan”, 1924’te “Kızıl Özbekistan” namını almıştır” (1926: 99). Toktamışoğlu, Uluğ Türkistan gazetesinin yayın kuruluşuyla ilgili “Şubat Devriminden sonra Taşkent’te çıkan gazetelerin üçüncüsü Uluğ Türkistan’dır. Taşkent’te kurulmuştur, “Neşriyat” şirketi tarafından çıkarılmıştır. Bu gazetenin sorumlusu Kebir Bekir’e verilmiştir. Yayın ilkesi ‘Yaşasın Milletler Muhtariyeti!’dir” (1933: 22-28) şeklinde bilgi vermektedir. Aynı zamanda Zeki Velidi Togan, “Hatıralar” adlı eserinde Kebir Bekir’le ilgili “Orenburg’da çıkan “Vagıt” gazetesi muharriri Kebir Bekir’dir (Togan, 1999: 129, 134) der.

1.2.7. Hürriyet

Gulmuhammedov, Semerkant şehrinde meşhur Özbek edibi Fıtrat’ın redaktörlüğünde “Hürriyet” adlı bir gazete çıktığını ve bir yıl kadar yayın hayatına devam ettiğini açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat’ın (1886-1938) Taşkent’te Hürriyet adlı gazetede çalıştığı görülmektedir (Erşahin, 2008: 22). Ayrıca Abdurrauf Fıtrat’ın Hürriyet gazetesinde, “İttifak edaylık”, “Müslümanlar, gafil kalmayın”, “Şeraiti İslam’ın hatası” gibi yazıları bulunmaktadır (Yoşlık, 1991: 44-45).

Müftü Mahmut Hoca Bahbudî'nin 19-22 Aralık 1917'de, "Hürriyet" gazetesinde çıkan "Türkistan Muhtariyeti" adlı makalesini de görmek mümkündür (Yoşluk, 1991: 40-41). Naim, Hürriyet'in günlük bir gazete olduğunu şöyle ifade etmektedir: "O zaman Semerkantlı merhum Bahbudî tarafından Hürriyet ismiyle günlük ve düzenli bir gazete basılıyordu" (1926: 98). Toktamışoğlu ise yazısında Hürriyet gazetesinin yayın tarihi ve başyazarı üzerine farklı bir bilgi vermektedir: "Semerkant'ta Hürriyet ile Telgraf Haberleri çıkmıştı. Hürriyet 15 Nisan'da yayımlanmaya başlamıştır. Başyazarlığını önce Merdankul Şah, ondan sonra da Kabir Şah Manduroğlu yapmıştır. 27. sayısından itibaren başyazarlık, Abdurrauf'a (Fitrat) teslim edilmiştir. Yayımcısı Zerefşan Şirketi'dir. Hürriyet'in toplam 87 sayısı çıkmıştır" (1933: 22-28).

1.2.8. El Bayrağı

Gulmuhammedov, Hokand'da meşhur B. Saliyev'in redaktörlüğünde "Gayrat Şirketi" tarafından "El Bayrağı" veya "İl Bayrağı" adında bir gazete çıkarıldığını ve uzun süre devam edemeden kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da El Bayrağı gazetesinin Bulat Sali tarafından çıkarıldığından bahsedilmektedir (Abduazizova, 2012: I/201). Toktamışoğlu ise yazısında El Bayrağı hakkında "1917 yılındaki Türkistan olaylarında merkezi rolünü oynayan Hokand'da Revnaku'l-İslâm ile İl Bayrağı isimli gazeteler 1917 yılında çıkan yayınların iki önemli örneğini teşkil etmekteydi. Hokand'daki Gayret kitabevinin maddi yardımıyla Eylül ayında yayına başlayan İl Bayrağı ilk dönemde Hokand yenilikçilerinin ideolojik silahı idi. Fakat daha sonra 1917'nin Aralık ayında Çokayoğlu Mustafa Bey'in başkanlığında Hokand'da toplanan Milli Kurultay, Türkistan'ı muhtar ülke ilan edince, İl Bayrağı, Türkistan Muhtariyet hükümetinin resmî yayın organı hâline gelmiştir" (1933: 22-28) şeklinde detaylı bilgi vermektedir.

1.2.9. Revnaku'l-İslâm

Gulmuhammedov, Nurmuhammed adlı bir kişinin redaktörlüğünde Hokand şehrinde Halaik Cemiyeti tarafından "Revnaku'l-İslâm" adında bir gazete çıkarıldığını, ancak onun tez bir vakitte parasızlıktan kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da Revnaku'l-İslâm gazetesi Taşmuhammed oğlu Nurmuhammed redaktörlüğünde ve Halaik cemiyetinin yayıncılığı altında çıktığı belirtilmektedir (Abduazizova, 2012: I/201). Toktamışoğlu ise "1917 yılındaki Türkistan olaylarında merkezi rol oynayan Hokand'daki Revnaku'l-İslâm ile İl Bayrağı isimli gazetelerin iki önemli örneğini teşkil ettiğini, Revnaku'l-İslâm'ın Temmuz ayında çıkmaya başladığını, "Müslüman Demokratların Yayın Organı" şeklinde başlığının olduğunu, gazetenin yayımcısının Umum Halk Cemiyeti olarak belirtildiğini ve gazeteyi Taşmuhammed Tuzmuhammedoğlu'nun idare ettiğini" (1933: 22-28) belirtmiştir.

1.2.10. Azat

Gulmuhammedov, Skobelev şehrinde devrim komitesi tarafından Hadi Paniri adlı bir kişinin redaktörlüğünde "Azat" adlı bir gazete çıkarıldığını, ancak kısa zaman diliminde kapatıldığını açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da "Azat" gazetesini, Hadi Fayzî'nin redaktörlüğünde çıkan bir gazete olarak dile getirildiğini görmek mümkündür (Abduazizova, 2012: I/201).

1.2.11. Sadâ-yı Tarancı

Gulmuhammedov, Türkistan'ın Yedi Su vilayetinde "Tarancı Yaşları Üymesi" (Tarancı Gençler Cemiyeti) tarafından Zarip Beşiri adlı bir kişinin redaktörlüğünde "Sadâ-yı Tarancı" adlı bir gazete çıkarıldığı ve bir iki ay sonra maddi yetersizlikten kapatıldığı belirtilmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Çolpan'ın yazısında da Sadâ-yı Tarancı gazetesi hakkında aynı bilgiye rastlanır (Abduazizova, 2012: I/201).

Gulmuhammedov'un konuyla ilgili dile getirdiği matbuatın haricinde de Türkistan'da yayınların olduğunu bilinmektedir. Çolpan'ın "Tüccar", "el-İslah", "İzharu'l-Hakk", "Bayenü'l-Hakk" (Abduazizova, 2012: I/198-202) ve Avlânî'nin "Türk sözü", "Dayhan", "Yurt", "İşçiler Dünyası" gibi matbuatın da olduğu ifade edilmiştir. (Avlânî, 1924). Naim'in "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi" adlı yazısında Mustafa Çokay tarafından çıkarılan "Hür Türkistan" isimli bir gazeteden de bahsedilmektedir (1926: 98). Ayrıca Toktamışoğlu'nun yazısında da çeşitli yayınları görmek mümkündür (1933: 22-28).

Gulmuhammedov, Ekim Devrimine kadar çıkan bahsi geçen gazetelerin tümünün “Bizim Türkistan’da çıkan gazeteler” olduğunu, meslek ve ideoloji bakımından neredeyse tümünün ‘milletçi’ gazeteler şeklinde nitelendirilebileceğini söyler (Gulmuhammedov, 1927). Bununla birlikte Türkistan’da cedidcilik hareketi, yenilenme fikirlerini teşvik etmek gayesiyle yayımlanan matbuatın da olduğu görülmektedir (Baymirza, 2009: 116). Rus İmparatorluğu döneminde Türk dünyasındaki matbuat tarihinde 1905 Devrim girişiminden başlayarak Şubat 1917 – Ekim 1937 arasındaki zaman diliminin ayrı bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bu ortamdan dolayı Türkistan aydınları, 1917 Devriminde taraf olmuşlardır. Gulmuhammedov, Ekim Devriminden sonra çıkan gazete ve dergilerden okuyucuların haberlerinin olduğunu varsayarak Türkmenistan matbuatını incelemeye yönelmiştir.

2. TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan matbuat tarihinde, Abdulhekim Gulmuhammedov’un ayrı bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna Türk dünyasının klasik eserlerini yayınlama ve tanıtırma yolunda yaptığı çalışmalar, delil niteliğindedir. Gulmuhammedov, Türkmenistan’da matbuatçılık (yayıncılık) hareketinin çok geç başladığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, Türkmenlerin matbuat ile geç dönemde tanıştığını değil, Türkmenlere özgü milli basının ortaya çıkışının geç olduğunu ifade etmektedir. Türkmenler arasında Türk dünyasında yayınlanan gazeteleri, dergileri, özellikle de Kırım’da çıkan “Tercüman” gazetesini okuyanların azımsanmayacak kadar çok olduğunu belirtmektedir. Türkmenistan’da basınla ilgili önemli çalışmalardan kaleme alınmıştır (Aşırov– Arıcan, 2019a: 98-108).

2.1. Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar

Gulmuhammedov, Türkmenistan’ın ilk gazetesinin Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra çıkan “Bahr-i Maverâ-i Hazar” (Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar / Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta / Hazar Ötesi Gazetesi) adlı gazete olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Toktamışoğlu, “Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar” gazetesini Rusça adıyla “Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta” “1915’te Aşkabat’ta Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta adıyla Türkçe – Farsça ve Rusça bir gazete olarak çıkarılmıştır” (1933: 22-28) şeklinde bilgi verir. Türkmen tarihinde Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar gazetesinin ayrı bir değeri bulunmaktadır (İlyasov, 1964: 3-9).

Gulmuhammedov, bu gazetenin Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Aşkabat’taki Türkmenistan savaş valisinin (gubernatorunun) emriyle 1915 başlarında yayın hayatına başladığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak “Ruznâme-yi Maverâ-i Bahr-i Hazar” adlı gazetenin ilk sayısının 14 Aralık 1914’te çıktığı görülür (İlyasov, 1964: 3). Yazar, gazetenin küçük boyutta 4 sayfa olarak basıldığını ve ideolojik bakımdan gerçek bir Rus İmparatorluk gazetesi olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca gazetenin dil ve imlâ açısından da özensiz olduğunu belirtmektedir. Gazetenin müdürünün Ostroumov’un öğrencisi Belyayev adlı bir misyoner ve onun yardımcısı da Muhammedkulu Atabayev adlı bir Türkmen’in olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

Gulmuhammedov, bu gazetenin de Türkistan Vilâyeti Gazetesi’nin yolundan gittiğini ve Türkistan savaş valisinin ‘fikir’ propagandacısı olduğunu iddia etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Buna bağlı olarak bu gazetede, bölge valisinin gezilerine, hükümetin resmî buyruklarına, hanlar, beyler ve muhtarların çalışmalarıyla ilgili güzel haberlere yer verildiği açıklanmaktadır. Fakat yurt dışı haberlerine yer verilmediği bilinmektedir. Gazetenin çıkışı savaş zamanı olduğundan İran ve Türkiye’de ortaya çıkan cephelerde devam eden savaşlarda Rus İmparatorluk ordusunun başarılarına sıklıkla yer verildiği, Avusturya, Almanya cephelerinde her gün yüz bin civarında esirin alındığı bilgisine rastlanır. (Gulmuhammedov, 1927). Gazete, Türkmenceydi fakat ilk zamanlar bir sayfa civarında Farsçaya da yer veriliyordu. Bunun sebebi Rus İmparatorluk ordusunun cephelerdeki başarısını göstermek, İranlıları da korkutmaktı (Gulmuhammedov, 1927). Ayrıca 1904-1905 yılları arasında “Zakaspiyskoye Obozreniye” adlı gazetenin eki olarak çıkan Farsça “Mecmue-Mavra-ı Bahri-Hazar” gazetesinin çıkış maksadı da yine bu sebeptendi. (Annagurdov, 1962: 12;

1933: 22-28). Gazete, 1916'nın sonlarına kadar yayın hayatına devam ettikten sonra Rus İmparatorluğunun zayıflamasıyla maddi olarak zorluğa düştüğü için kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.2. Dağ Yıldızı

"Dağ Yıldızı" (Zarnitsa), Ocak 1919 – 1920 yılları arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinde çıkan bir yayındır (Gazeti SSSR, 1970: 104-105). Gulmuhammedov, Ekim Devriminden sonra 1918'den itibaren Aşkabat'ta "Dağ Yıldızı" adında bir gazetenin çıkarılmaya başlandığını ve redaktörü olarak Aliş Bek Aliyev ismini zikretmektedir. Gazetenin başında bitaraf bir gazete olduğu gösterilse de Zakaspi cephesinin devamında Akların (Rus İmparatorluğunun) ve İngilizlerin başarıları hakkında çok tantanalı makalelere rastlanıldığını söyler (Gulmuhammedov, 1927). Gazetenin dil ve imlâ bakımından da özensiz bir usulde çıktığını ve teknik bakımından da övgüye değer bir yanının olmadığını belirtmektedir. Tüm bunlarla birlikte gazete, bazı Türkmen gençlerine iyi kötü gazetelerde makaleler yazmaya ve okumaya alıştırdığını da ayrıca not etmektedir. Bununla birlikte genel olarak Türkmen çiftçilerine (dayhan) hiçbir fayda sağlamadığını kaydetmektedir. Bu gazetenin de mali durumunun zorluğa düşmesiyle çok geçmeden kapatıldığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927).

2.3. Sadâ-yı Fukara

Zakaspi Cephesinin Devrim Askeri Konseyi'nin Müslüman Siyasi Bölümünün yayın organı olan "Sadâ-yı Pukara" (Golos Bednosti) gazetesi 1919 (Ağustos) – 1920 (Nisan) tarihleri arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanmıştır (Gazeti SSSR, 1970: 104; Annagurdov, 1957: 130-132).

Gulmuhammedov, Türkmenler arasında çıkan "Sadâ-yı Pukara" (Sadâ-yı Fukara) adlı bir gazeteden bahsetmektedir. Bu gazete Kızıl Ordunun Aşkabat'ı işgal etmesinin ardından 1919'un sonlarında, şu an varlığını sürdüren Müslüman Komünistlerin Bölge Bürosunun gayreti ile çıkmaya başladığını belirtmektedir. Gazetenin 1919'un yazında yayına başlayıp 1920'nin baharına kadar yayımlandığı bilinmektedir (Annagurdov, 1962: 18-19). Bu gazete ideolojik bakımdan Türkmenistan'da çıkan ilk Türkmençe komünist gazetedir. Dil, imlâ ve teknik bakımdan çok özenli değildir. 1920'nin başında Türkmenistan Bölge Devrim Komitesi ve Bölge Parti Komitesi Aşkabat'a geldikten sonra "Sadâ-yı Pukara" gazetesi, Bölge Devrim Komitesi ve Parti Komitesi'nin 'fikir' propagandacısı olarak işlev gördüğünü açıklamaktadır. Bir süre sonra Türkmen gençlerinin isteği üzerine "Sadâ-yı Pukara" gazetesi, tekrar "Dağ Yıldızı" adını alır (Gulmuhammedov, 1927). Birinci Ordunun bulunduğu zamanda onun siyasi bölümü tarafından Türkmen, Azerbaycan, Tatar yazı dillerinde karmakarışık bir şekilde çıkarılan "Kızıl Yıldız" gazetesinin hem mali problemlerden hem de Bölge Devrim Komitesinin önem vermemesinden dolayı "Dağ Yıldızı" kendiliğinden kapanmaya mecbur kalmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.4. Kızıl Yıldız

Gulmuhammedov, Devrimden sonra Türkmenistan'da yayınlanan gazetelerden birinin de "Kızıl Yıldız" gazetesi olduğunu beyan eder. Ancak Gulmuhammedov, yazısında sadece gazetenin ismini zikretmektedir. Birinci Ordu'nun siyasi bölümü tarafından Türkmen, Azerbaycan, Tatar yazı dillerinde karmakarışık bir şekilde çıkarılan "Kızıl Yıldız" adlı bir gazeteden bahsetmektedir (Gulmuhammedov, 1927). O dönemde "Gızıl Yıldız" (Krasnaya zvezda) adlı gazetenin 19 Nisan 1919 – 9 Eylül 1920 tarihleri arasında Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinde yayımlandığı görülmektedir (Gazeti SSSR, 1970: 104; Annagurdov, 1962: 20). Yakup Nasırlı'nın hatıralarında "Sadâ-yı Fukara", "Dağ Yılsızı" ve "Kızıl Yıldız" gazetelerini şöyle tanıtmaktadır: "Doğru, gazete çıkıp başlamazdan önce Sovyet hükümetinin ilk yılında "Sadâ-yı Fukara", "Dağ Yılsızı" ve "Kızıl Yıldız" gazeteleri neşir edilse de onlar temelde askeri gazetelerdi, halk çoğunluğunun arasında az yayılıyordu" (İlyasov - Goçmıradov, 1990: 31).

2.5. Türkmenistan

Gulmuhammedov, Türkmenistan'da bir ara basınsız kaldığı üzerinde durmaktadır. Ancak Ağustos 1920'nin başlarında önceki Türkistan Cumhuriyetinin Merkez İcrakomi ve Merkezi Parti Komitesinin mecburiyetiyle

yine Bölge İcrakomi ve Bölge Parti Komitesinin yardımıyla bugün de yayınlanmaya devam eden “Türkmenistan” gazetesinin çıkmaya başladığını belirtmektedir. Türkmenistan gazetesinin Ağustos 1920’den itibaren büyük zorluklara göğüs gererek haftada 2-3 defa çıktığını eklemektedir. Türkmenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra ve 1925’in başlarından itibaren günlük bir gazete olarak yayınlanmaya devam etmiştir. 1927 yılında ise bininci sayıya ulaşıldığı ve aynı zamanda haberci bir ekibin oluşturulduğu belirtilmektedir (Gulmuhammedov, 1927). “Türkmenistan” gazetesine ilgili K. İlyasov ile H. Goçmiradov tarafından 1990’da Aşkabat’ta “Dövrün Aynası: “Sovet Türkmenistanı” gazeti 70 yaşadı” adıyla ayrıntılı bir eser yayımlanmıştır (Aşirov, – Albayrak, 2020b: 141-146). Bunların yanı sıra Zeki Velidi Togan “Berdi Hacı’nın oğlu eski dostum avukat Kakacan ile “Türkmenistan” gazetesini çıkardık” (Togan, 1999: 285) şeklinde Türkmen aydını Kakacan Berdiyev ile “Türkmenistan” gazetesini yayımladıklarını belirtmektedir.

2.6. Türkmen İli

Gulmuhammedov, 1922’den itibaren Türkistan Cumhuriyeti’nin merkezi olan Taşkent şehrinde merkezi parti redaktörlüğü altında Türkmen Bilim Komisyonuna bağlı Yoldaş Böriyev’in rehberliği ile “Türkmenistan İli” adında bir dergi çıkarılmaya başlandığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, yazısında derginin adını “Türkmenistan İli” olarak zikretmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Ancak dergi, 1922-1924 yılları arasında “Türkmen İli” adıyla yayınlanmıştır (Türkmen İli, 1922-1924; Aliyev, 1936). Türkmen ili dergisi, 1922-1924 yılları arasında 8 sayı yayımlayabilmiştir (Türkmen İli, 1922-1924: Annagurdov, 1962: 225-236).

Gulmuhammedov, Yoldaş Sahetmuradov, Geldiyev, Atabayev gibi isimlerle Tatar, Kazak yazarlarının birliğinden Türkmen İli, gerçek siyasi, ilmî, edebî, içtimai bir yayın ve Türkmen tarihinde ilk ilmî dergi olarak kabul görmüştür (Gulmuhammedov, 1927). 1936’da Ruhi Aliyev tarafından “Türkmen ili jurnalının içtimağı ve sınıfı yüzü” (“Türkmen İli” dergisinin sosyal ve sınıf yüzü) ismiyle “Türkmen İli” dergisini hedef alan özel eleştirel kitap çalışması yapılmıştır (Aliyev, 1936). Dergi, sekiz sayı çıktıktan sonra 1924’te milli ayrışmaların sonucunda kapatılmıştır (Gulmuhammedov, 1927).

2.7. Komünist Yoldaş

Gulmuhammedov, 1924’ün ortalarından itibaren Taşkent’te Türkistan Merkezi Parti Komitesi bünyesinde Yoldaş Sahetmuradov’un redaktörlüğünde “Komünist Yoldaş” adında bir dergi çıkarıldığını, ancak mali bakımdan zorluklar nedeniyle kapandığını ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1927). Bu dergi, Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin yayın organı olarak Taşkent’te Türkmençe olarak neşredilmiş, 1924’ün Ocak ayında 1-2 olarak çıkarılan sayısı bulunmaktadır (Annagurdov, 1962: 237). Fakat “Komünist Yoldaş” adlı derginin 1923 yılında yayın hayatına başladığı görülmektedir. Çünkü “Komünist Yoldaş” dergisinin diğer dillerdeki yayınları 1923 yılında başlamakta ve Özbekçe neşrinde üç dilde yayınlandığı belirtilmektedir (Annagurdov, 1962: 237). Gulmuhammedov’un da belirttiği gibi “Komünist Yoldaş”, Türkmençe olarak neşredilen ilk parti dergisi olma özelliğine de sahiptir (Annagurdov, 1962: 241).

2.8. Dayhan

Gulmuhammedov, 1925’te “Dayhan” (Emekçi) gazetesinin neşredilmesiyle ilgili çok kısa bilgi vermektedir (Gulmuhammedov, 1927). “Dayhan”, Ocak 1925 yılında Aşkabat’ta Türkmen dilinde haftalık yayımlanan bir gazetedir (Annagurdov, 162: 337). Bugün kütüphanelerde Türkmençe olarak yayımlanan ve içeriğinde çok değerli yazılar yer alan “Dayhan” gazetesini görmek mümkündür (Dayhan, 1927; 1928). “Dayhan” gazetesinin 21 Ocak 1925’teki ilk sayısında olduğu gibi 1927 ve 1928 yıllarında çıkan sayılarının ilk sayfasında “haftada bir defa çıkıyor” diye belirtilmiştir (Dayhan, 1925; 1927; 1928). Aşkabat’ta Türkmençe olarak 21 Ocak 1925’te Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin bir yayın organı olarak çıkmaya başlayan Dayhan gazetesi, 11 Haziran 1931’e kadar aynı isimle, daha sonra ise “Kolhozçı” adıyla 29 Ağustos 1935 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiştir (Gazeti SSSR, 1970: 105).

2.9. Tokmak

Gulmuhammedov, 1925 yılında Aşkabat'ta "Tokmak" dergisinin yayın hayatına başladığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1927). 8 Şubat 1925'te Türkmenistan Komünist Partisi Teşkilatçılık Bürosu tarafından "Tokmak" dergisini yayınlama kararı alınmıştır. Ancak kararda "Dayhan" gazetesinin eki olarak belirtilmesine rağmen "Türkmenistan" gazetesinin eki olarak 20 Şubat 1925'te yayımlanmış ve ilk sayıya şu ifade eklenmiştir: "Geçici olarak iki haftada bir defa 'Türkmenistan'a ek olarak edebî, içtimai, mizahî bir dergidir" (Annagurdov, 1962: 432.; Aşirov– Arıcan, 2019b: 121-131). Ancak bugün kütüphanelerde, Türkmençe olarak yayınlanan mizah içerikli değerli yazıların yere aldığı "Tokmak" dergisini görmek mümkündür (Tokmak, 1925-). Ayrıca "Tokmak" dergisinin dönemin yazılarında eleştirildiği de söylenebilir (Aşirov - Muhammedov, 2019: 126). Tüm bunlara rağmen "Tokmak" dergisi, Türkmenistan'da yayın hayatına uzun süre devam eden yayınlardan biridir.

Gulmuhammedov, Türkmenistan'da matbuat ile ilgili yazısının sonunda "Türkmenistan" gazetesi bağlamında değerlendirmelerini şöyle beyan etmektedir: "Türkmen milletinin kendi ana dilinde proleter gazetesi olan Türkmenistan'ın bininci sayıya ulaşarak bayram etmesi, Şura Şark'ında büyük bir devrimdir. En büyük başarılarıdır" (Gulmuhammedov, 1927). Aynı şekilde Gulmuhammedov, Türkmenistan'daki matbuata Türkmenlerin ilgi duymasını temenni ederek yazısını şöyle sonuçlandırmaktadır: "Türkmen işçisi, emekçisi, öğrencisi, ana dilinizde çıkmakta olan Türkmenistan gazetesine abone olunuz, destekleyiniz. Milli matbuatımızı ilerletme yolunda çalışınız... Eğitimli Türkmen gençleri matbuat yolunda canla başla, ileri!!..."

SONUÇ

Darülfünun mezunu olan Abdulhekim Gulmuhammedov, Türkistan'ın 1870-1927 yılları arasındaki matbuat tarihini, 1927'de "Türkistan möçberinde milli metbuğat" (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات) adlı makalesinde, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Türkistan'da matbuatı, genelde Türkistan'da ve özelde Türkmenistan'da olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmiştir.

"Matbuat her bir milletin canı ve ruhudur" diyen yazar, genelde Türkistan'da, özelde ise Türkmenistan'da yayınlanan gazeteler, dergiler hakkında genel bilgi sunmaktadır. Gulmuhammedov'un makalesinde dikkat çeken özelliklerden biri, Türkistan'da çıkan Rusça yayınlara yer vermemesidir. Örneğin o dönemde Aşkabat'ta çıkan "Ashabadskiy Vestnik / Aşkabat Bülleten" (1905-1906), "Srednyaya Aziya / Orta Asya" (1906), "Ashabadskiy listok / Aşkabat yaprağı" (1915) adlı gazetelerden hiç söz etmemiştir (Gazetı SSSR, 1970: 104-105).

Gulmuhammedov'un yazısında, adı geçen gazeteler ve dergiler, Türk dünyası açısından önemli yayınlardır. Düşünür yazısının başlığına da milli kelimesini eklemiştir. Çünkü "Türkistan çapında milli matbuat" isimli yazısıyla Türkistan halkının fikir ve anlayışı bakımından 'milliliği' yansıtan matbuatın bilinmesi gerektiği üzerinde durur.

KAYNAKÇA

- Abduazizova, N. (2012). *İstoriya natsional'noy jurnalistiki* (I-II cilt). Taşkent: Şark.
- Aliyev, R. (1936). *"Türkmen İli" jurnalının içtimağı ve sınıfı yüzü*. Aşkabat: Türkmen devletneşir.
- Annagurdov, M. D. (1957). *Türkmenistanda kommunistik metbugatın tarihından*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Annagurdov, M. D. (1962). *Sovet Türkmenistanının metbugat tarihından oçerkler*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

- Aşırov, T. - Muhammedov, G. (2019). Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dili tarihi üzerine araştırmalar: K. Böriyev örneği. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. 3/1, 122-132.
- Aşırov, T. (2019). A. Gulmuhammedov (1885-1931)'un Türk kurultayı ve Türklük bilimine bakışı. A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi. 8-10 Ekim 2019, Tükistan/İstanbul: 365-370.
- Aşırov, T. – Arıcan O. (2019a). Y. M. Faktoroviç'e göre Sovyet Türkmenistanı'nda süreli yayınlar. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 1, 98-108.
- Aşırov, T. – Arıcan (2019b). Türkmen basın tarihinde "Tokmak" dergisi. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 121-131.
- Aşırov, T. – Albayrak, Ç (2020a). Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında edebî eleştiri -A. Gulmuhammedov ile H. Şahberdiyev eleştirileri bağlamında-. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1) , 106-115.
- Aşırov, T. – Albayrak, Ç (2020b). "İlyasov, K. – H. Goçmiradov. H. (1990). Dövrün Aynası ("Sovet Türkmenistanı" Gazeti 70 Yaşadı), Aşgabat: Türkmenistan. 208 S.". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 141-146.
- Avlânî, A. (1924). Önceki Özbek süreli matbuatının tarihi. *Türkistan" Gazetesi*. 24 Haziran, 295. Buhara-yı Şerif Gazetesi. *Türk Yurdu*, 1/12 (2 Mayıs 1912).
- Devlet, N. (2011). Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi. İstanbul: Başlık Yay.
- Düstkorayev, B. (2009). *Üzbekiston jurnalistikasi tarihi: Darslik*. Taşkent.
- Erşahin, S. (2008). Fitrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet mahrecli teccid teklifi üzerine. *Bilig*. 48, 21-44.
- Gazeti SSSR, 1917—1960: Bibliogr. Spravoçnik. (1970). Redkol. G. L. Yepiskoposov (Pred.) Dr. Moskva: Kniga.
- Hasanov, B. (2015). "Sadoi Fargona" gazetesinda ta'lim va maorif masalalarining yoritilişi. Milliy Matbuotimizining İkki Durdonasi, Taşkent.
- Hayit, B. (2009). *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın bazı meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- İlyasov, A. (1964). "Zakaspiskaya Tuzemnaya Gazeta" Kak, İstoçnik İzuçeniya İstorii Duhovnoy Kulturu Turkmenskogo Naroda". Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası, Aşgabat. 4: 3-9.
- Kanlıdere, A. (2015). Türk basınında Türkistanlı ceditçilerin kültürel faaliyetleri (1910-1914). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 167-176.
- Kasimov, B. (2009). *Milli uyanış*. (Çev. F. Açıık). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Gulmuhammedov, A. (1927). Türkistan möçberinde milli metbugat. (تورکستان مه چبه رينده ميللى مه تبوغات), Türkmenistan, Aşgabat.
- Milliy Matbuotimizizning İkki Durdonasi. (2015). ed. B. Hasanov. Taşkent.
- Naim, T. A. (2018). Türkistan'da gazetecilik tarihi. *Yeni Kafkasya*. 1926 haz. Y. Akpınar, S. Türkyılmaz, Y. Özkaya. 3. C. İstanbul: TEAS Yay.
- Togan, Z. V. (1999). *Hatıralar (Türkistan ve diğer Müslüman doğu Türklerinin milli varlık ve kültür mücadelesi)*. Ankara: TDV Yay.
- Toktamışoğlu, (1933). Türk Gazeteciliği. *Yaş Türkistan*. 42, 22-28.
- Yoşlık Taşkent. 10 (1991).